

WELGETELD EEN EEUW

Welgeteld een eeuw

J.G.S.J. van Maarseveen en R.Schreijnders (red.)

ISBN 90.6861.169.0

© Copyright 1999 CBS, Voorburg/Stichting beheer IISG, Amsterdam.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht schriftelijk contact op te nemen met Stichting beheer IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam.

Vormgeving: WAT ontwerpers, Utrecht.

Druk- en bindwerk: A-D Druk BV, Zeist.

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	11
1. De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht (drs. J.G.S.J. van Maarseveen)	13
2. Gevraagd en gegeven. Het verzamelen van statistische gegevens (drs. J.G.S.J. van Maarseveen)	47
3. Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg (F.M. Kellenbach)	63
4. Een halve kilometer cijfers (drs. J.R. Nobel en drs. R. Schreijnders)	71
Welgezien een eeuw	87
5. Een statistische beschrijving van het economisch leven in Nederland (drs. J. Atsma)	137
6. In de sociale statistieken worden alle Nederlanders geteld (dr. C.A. van Bochove)	151
7. Economische en sociale indicatoren (W.J.A. Ludwig en drs. J. Oudhof)	165
8. Tussen eenheid en vrijheid. Internationale statistische betrekkingen (drs. J.G.S.J. van Maarseveen en drs. W.F.M. de Vries)	181
9. Doortellen ... (drs. W.F.M. de Vries)	195

Voorwoord

Ons Bureau bestaat een eeuw! Dat wordt vanzelfsprekend op verschillende manieren herdacht en gevierd. Zo brengen we enkele publicaties uit (op papier en in elektronische vorm) met lange tijdreeksen van cijfers over alle onderwerpen die we deze eeuw statistisch hebben beschreven. Ook verschijnen er enkele wetenschappelijke publicaties, waarin de geschiedenis van de organisatie en methodologie van de statistiek wordt behandeld.

Het boekje dat voor u ligt, neemt in de genoemde rij van publicaties een bijzondere plaats in. Het is vooral bedoeld voor drie groepen die in belangrijke mate bepalend zijn voor het reilen en zeilen van het Centraal Bureau voor de Statistiek: ondernemingen en instellingen die gegevens verstrekken, onze afnemers en onze medewerkers. In woord en beeld wordt een schets gegeven van een aantal belangrijke aspecten van de historie van het CBS. Ook wordt een speculatieve vooruitblik gericht op de toekomst.

Er is de afgelopen honderd jaar veel veranderd, maar de veranderingen die ons te wachten staan, zijn waarschijnlijk nog ingrijpender dan we ons nu kunnen voorstellen. En hoewel we nu bejaard mogen heten, treden we met goede moed en tot veranderingen bereid de nieuwe eeuw binnen.

Ik hoop dat u het boekje met plezier zult lezen.

Ad Abrahamse
Directeur-generaal van de Statistiek.

Inleiding

Negen januari 1999 is het honderd jaar geleden dat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is opgericht. Een Bureau met als taak: de samenstelling van de officiële statistieken van Nederland. Hoe is het CBS ontstaan en hoe heeft zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld? Op zich vragen die een volumineus boekwerk rechtvaardigen. Over die geschiedenis is immers zoveel te schrijven dat een korte terugblik deze ontwikkeling tekort doet. Alleen al een historische beschouwing van de talrijke statistieken die het CBS in de loop der tijd heeft gemaakt, kan vele bladzijden leesstof opleveren.

In dit boek beperken we ons tot een uiterst globale beschrijving van enkele saillante algemene aspecten uit de geschiedenis van het Bureau, zoals onder meer het ontstaan en de ontwikkeling van het CBS als organisatie en de wijze waarop het vorm heeft gegeven aan het maken en verspreiden van statistische informatie. In enkele hoofdlijnen wordt de geschiedenis van de economische en sociale statistieken geschetst. Dat statistieken niet op zich zelf staan maar van belang zijn voor inzicht in maatschappelijke processen, blijkt uit een beknopte schets van enkele economische en sociale indicatoren in de afgelopen decennia. Vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft de samenstelling van statistieken in toenemende mate een internationaal karakter gekregen. Beschreven wordt dat niet alleen na maar ook al voor deze oorlog sprake was van een groeiende internationale invloed.

Tenslotte rijst de vraag nu het Bureau voor de eeuwwisseling staat, hoe het er in de toekomst uit zal zien. Zal er over een eeuw nog een zelfstandig CBS bestaan? Of is het straks slechts een van de vele bijkantoren van een hoofdbureau van de Europese Unie? Zo zijn er nog meer vragen, zoals bijvoorbeeld: hoe zullen de dataverzameling en dataverwerking zich ontwikkelen? Het spreekt vanzelf dat een antwoord hierop gissen blijft. Getracht is evenwel op grond van de huidige waar te nemen tendensen de contouren te schetsen van het CBS over pakweg vijftien à twintig jaar.

Vele foto's en illustraties weerspiegelen in beeld de geschiedenis van het Bureau. Een rijke verzameling die in het archief van het CBS wordt bewaard, getuigt hiervan. Hieruit is een keuze gemaakt die in de vorm van een beeldverhaal een boeiende historie illustreert.

Projectgroep

Leo Gelissen

Jan van Laanen

Jacques van Maarseveen (redactie)

Rudy Schreijnders (redactie)

Willem de Vries (voorzitter)

De geschiedenis van het CBS in vogelvlucht

JACQUES VAN MAARSEVEEN

Het CBS is een van de vooraanstaande statistische bureaus in de wereld. Aldus het degelijke tijdschrift *The Economist* anno 1993. Aan deze internationaal erkende positie gaat een lange weg vooraf. Tot in de jaren dertig waren er in het buitenland klachten over de Nederlandse overheidsstatistieken. Niet vreemd, want regering en parlement hadden in de negentiende eeuw statistiek lange tijd als een overbodige luxe beschouwd. En deze opvatting stak ook nog in de twintigste eeuw de kop op wanneer de regering in geldnood verkeerde.

› *Statistiek als weelde-artikel*

In de negentiende eeuw werden de grondslagen voor de ambtelijke statistiek gelegd. Verschillende departementen stelden statistieken samen zoals die over buitenlandse handel, koloniale zaken en rechtspleging. Van eenheid, volledigheid en nauwkeurigheid was echter geen sprake. Beter was het gesteld met de volkstellingen. Vanaf 1830 vonden deze om de tien jaar plaats. Deze tellingen waren de eerste centrale overheidsstatistieken. Verantwoordelijk voor de uitvoering was het ministerie van Binnenlandse Zaken. In 1848, het jaar waarin de parlementaire democratie tot stand kwam, werd op dit departement een statistisch bureau opgericht dat onder meer de uitvoering van de volkstellingen begeleidde. In 1878 kwam hieraan onverwacht een einde. Minister Kappeyne van de Coppello hief de afdeling op met als motivatie dat de regering aan de statistiek niet meer zorg hoefde te besteden dan door de wetgever was voorgeschreven.

*Spotprent bij de opheffing in 1878 van het statistisch bureau op het departement van Binnenlandse Zaken (met het opschrift In den Schoonmaaktijd en met het onderschrift Statistiek niet langer een regeringszaak). minister Kappeijne van de Coppello gooit de statistieken uit het torentje op het Binnenhof in de hofvijver.
Uit: De Nederlandsche Spectator 4 mei 1878 nr. 18.*

Groot was de teleurstelling hierover bij de in 1862 opgerichte Vereeniging voor de Statistiek. De voorzitter, Vissering, kapittelde de regering in onverbloemde taal. De zorg voor een goede officieele statistiek was immers haar plicht. Vissering vond het een schande voor Nederland, dat bij zijn regering dit besef ontbrak. Krasse taal die niet mocht baten. Vanaf die tijd ijverde de Vereeniging voor een centraal bureau voor de statistiek. Verschillende verzoeken hiertoe, geadresseerd aan de regering, bleven zonder resultaat. Om in de behoefte aan statistische informatie te voorzien werd daarom op initiatief van Pierson in 1884 namens de Vereeniging een Statistisch Instituut opgericht. Het instituut bleek echter onvoldoende geëquipeerd voor zijn taak.

› Oprichting van het Centraal Bureau voor de Statistiek

Geleidelijk groeide in de liberale rechtsstaat het besef dat statistiek niet louter een weelde-artikel was. Meer en meer zag de overheid zich genoodzaakt in het sociaal-economisch leven ordenend op te treden. De beperkte rol van ordebe-waker in de negentiende-eeuwse nachtwakersstaat was voorbij. Met de toenemende industrialisatie waren allerlei sociale mistoestanden ontstaan. Om deze te bestrijden was objectieve statistische informatie gewenst. Ook voor de parlementaire democratie waar de invloed van de burgers door de uitbreiding van kiesrecht toenam, was informatie over het maatschappelijk leven van belang. In 1890 werd met name door de sociaal-democraat Domela Nieuwenhuis opnieuw aangedrongen een centraal bureau voor de statistiek op te richten. Wederom tevergeefs.

Het tijl keerde toen in 1891 een nieuw kabinet aantrad met twee ministers die de centralisatie van de statistiek een warm hart toedroegen: Pierson als Minister van Financiën en Tak van Poortvliet als Minister van Binnenlandse Zaken. Deze laatste stelde voor een Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) in te stellen, met als taken het verstrekken van adviezen en het zelfstandig samenstellen van statistieken. Een centraal bureau leek nog een brug te ver. Zonder hoofdelijke stemming werd zijn voorstel door de Kamer aangenomen, waarna de Commissie bij Koninklijk Besluit van 6 oktober 1892 formeel werd ingesteld. Na enige jaren begon de behoefte aan statistische adviezen te verminderen, terwijl de vraag naar statistische informatie steeds meer toenam. Voor dit laatste was de Commissie niet uitgerust.

Koninklijk Besluit

In 1898 diende de Minister van Binnenlandse Zaken, Goeman Borgesius, daarom een voorstel in om een centraal bureau op te richten voor de samenstelling van statistieken. Tot dit voorstel had Pierson, die Minister van Financiën was en tevens Minister-president, het initiatief genomen. De zaken waren nu snel beklonken. Op 9 januari 1899 werd bij Koninklijk Besluit het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) opgericht.

Dit Besluit omschreef de taken van het Bureau en de Commissie. De taak van de Commissie beperkte zich voortaan tot het adviseren over de overheidsstatistieken. Taak van het CBS was het verzamelen, bewerken en publiceren van statistieken die de directeur nuttig achtte voor *praktijk of wetenschap*. De directeur mocht echter geen nieuwe statistieken samenstellen of bestaande statistieken staken zonder toestemming van de Commissie, die overigens ook zelf opdrachten kon verstrekken. Het Koninklijk Besluit is in de loop der tijd geactualiseerd en in 1996 vervangen door een wet. In essentie bleef de taakverdeling tussen Commissie en Bureau echter hetzelfde.

> ***Een vliegende start. De periode 1899-1914***

Het Bureau maakte een vliegende start. De begininformatie bestond uit vijf medewerkers die voorheen werkzaam waren geweest voor de CCS. Hiertoe behoorde ook de vroegere secretaris Dr. C.A. Verrijn Stuart, die benoemd was tot directeur van het CBS en de commies Mr. H.W. Methorst. Reeds in 1903-1904 bestond het CBS uit vijf afdelingen met ca. 40 medewerkers. Zij bestreken een breed ter-

rein van statistieken (zie schema 1). Herhaaldelijk was er een nijpend tekort aan personeel, met name bij de afdeling belast met de sociale en economische statistieken. Eerste chef hiervan was Methorst. In 1906 volgde hij Verrijn Stuart als directeur op, toen deze benoemd werd tot hoogleraar te Delft. De genius achter deze benoemingen was de voorzitter van de CCS: Pierson.

De snelle groei van het Bureau was het gevolg van enerzijds de overdracht van statistieken van de ministeries en anderzijds van allerlei nieuwe initiatieven van CBS en CCS. De overdracht van statistieken ging sneller dan verwacht. Reeds omstreeks 1906 was een respectabel aantal overgedragen. Deze statistieken werden dan mede op basis van adviezen van de CCS gereorganiseerd en verbeterd. Daarnaast vroeg de ontwikkeling van statistieken over sociale vraagstukken veel aandacht. Sociale wetten als de Ongevallenwet, Leerplichtwet, Woningwet en Gezondheidswet moesten het welzijn van de lagere klasse bevorderen. Nieuwe statistieken dienden beleidsmakers van informatie te voorzien.

Schema 1. Organigram van het CBS (1903)

Afdeling:

Bevolkingsstatistieken, Jaar- en Maandcijfers. Algemene Zaken en Comptabiliteit;

Sociale en economische statistieken;

Criminele, gerechtelijke en gevangenisstatistieken;

Statistieken van gemeentefinanciën, provinciale financiën, spaar- en leenbanken;

Bibliotheek en expeditie;

Statistiek der rijksinkomsten, grondcrediet, armwezen en leerplichtstatistiek.

Vooraf het nog onontgonnen terrein van de arbeidsmarkt stond in de belangstelling. Er was behoefte aan gegevens over lonen en arbeidsduur, stakingen, de vakbeweging e.d. Tot de nieuwe terreinen van onderzoek had Pierson de medewerkers van het CBS krachtig aangespoord. Hij beweerde zelfs eerst tevreden te zijn, als de ministers ontstemd waren over de aanhoudende voorstellen tot meer en betere statistieken. Ook de vrijzinnig democraat Kerndijk had als voorzitter van de CCS op vernieuwing aangestuurd. Op zijn initiatief kwam een Tijdschrift tot stand, later Maandschrift genoemd. Een periodiek met hoogst actuele statistische en bestuurlijke informatie over het sociaal-economisch leven in Nederland en het buitenland.

Na een bezuinigingsronde in 1906 ging het minder snel. Elke kleinste verruiming van het arbeidsveld moest worden bevochten. Toch kwamen ook daarna nieuwe statistieken tot stand zoals over de huurprijzen, het tucht- en opvoedingswezen, rechtshulp, CAO's en bibliotheken. Dat het er allemaal zuiniger aan toeging, illustreert de wijze van bewerking en publicatie van de Volkstelling 1909. In 1899 had het CBS de Volkstelling van dat jaar in bewerking genomen en in 27 kloeke delen de cijfers gepubliceerd. Bij de volgende Telling van 1909 waren dat er nog slechts zeven. Niettemin groeide het Bureau gestaag door tot ca. 80 medewerkers in 1914.

Een van de meest nijpende problemen in al die jaren was de huisvesting. Aanvankelijk was het CBS alleen op het Binnenhof gehuisvest. De beperkte ruimte daar noopte tot vestiging in vijf verschillende gebouwen, een situatie die het management van het Bureau bemoeilijkte.

Werktijden

Het personeel werkte slechts 5 uur, 2½ uur 's morgens en 2½ uur 's middags. Voor grote eenmalige statistieken als de volkstelling trok het Bureau tijdelijk medewerkers aan, verdeeld in een dag- en een avondploeg. Afgezien van een kleine groep leidinggevenden hielden de meeste medewerkers zich bezig met eenvoudig werk als sorteren en tellen. Veel werd met de hand geschreven, zelfs brieven (voor toezending van publicaties) aan de Koningin.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had de centralisatie van de statistieken geleidelijk vorm gekregen. En daarmee ook de zelfstandigheid van het Bureau. Wel zijn er enkele conflicten geweest van de CCS en het CBS met de Minister van Binnenlandse Zaken. Daarbij ging het om een ingrijpen van de Minister in een lopende statistiek, zoals de Statistiek van het schoolverzuim. CCS en CBS wisten daarbij hun onafhankelijke positie te handhaven. Berichtgevers stonden nog onwennig tegenover de verzoeken om informatie. Vooral werkgevers zagen het Bureau als een controleorgaan van de overheid. Het zou nog vele jaren duren voordat medewerking aan de officiële statistieken als minder bedreigend werd ervaren.

› ***De oorlog 1914-1918: 'vroedmeester' van de statistiek***

Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) bleef Nederland neutraal. Dat wil niet zeggen dat de oorlog aan het land ongemerkt voorbijging. Het leger werd

gemobiliseerd om de strikte onzijdigheid te verdedigen. Door de crisistemming vlak voor de oorlog ontstond hamsterwoede, zodat het economisch leven ontwricht dreigde te raken. De regering zag zich daardoor gedwongen in te grijpen en vaardigde een pakket crisismaatregelen om chaos te voorkomen. Voor het stijgend aantal werklozen en voor anderen die door de oorlog behoeftig waren geworden, werden voorzieningen getroffen. Het ingrijpen van de regering voorkwam een algehele ontredde van het bedrijfsleven.

Het Maandschrift van het CBS rapporteerde in woord en getal uitvoerig over het sociaal-economisch leven in deze tijd. Op tal van punten werden bestaande statistieken aangepast en verbeterd. Behalve een geregeld overzicht van de crisismaatregelen in binnen- en buitenland verschenen de gegevens over levensmiddelen frequenter, werd de werkloosheids- en de prijzenstatistiek verbeterd en uitgebreid en de informatie over de arbeidsmarkt verruimd. Een eerste mini-budgetonderzoek vond plaats onder acht CBS-medewerkers met een matig inkomen om inzicht te verkrijgen in de levenswijze van gezinnen op dit inkomensniveau. Tevens werd een specifiek overzicht gegeven van de oorlogscriminaliteit alsook informatie over de militairen die vrijwillig onder de wapenen waren gegaan. Aan het einde van de oorlog vroeg het Instituut voor crisisonderzoek aan het CBS om uitbreiding van de economische gegevens ter meting van de conjunctuur.

Productie en handel in oorlogstijd

Van groot belang tijdens deze oorlog was de opzet van een productiestatistiek en de overdracht van de Statistiek van in-, uit-, en doorvoer door het ministerie van Financiën. Nederland zat ingeklemd tussen Duitsland en de geallieerde mogendheden Engeland en Frankrijk. Door de economische blokkade van de geallieerden tegenover Duitsland dreigde de invoer van goederen naar Nederland geheel op te drogen. Via een ingenieuze constructie mocht Nederland goederen uit de Nederlandse koloniën invoeren. De oorlogvoerenden bekeken de in- en uitvoer met argusogen. Betrouwbare handelscijfers zouden dit wantrouwen kunnen wegnemen. De bestaande statistiek was echter volkomen verouderd. In 1916-1917 werd de statistiek aan het CBS overgedragen en geheel herzien. Veel steun ondervond het CBS hierbij van minister Treub, die toen Minister van Financiën was.

Doordat de internationale handel grotendeels aan banden was gelegd, bestond grote behoefte aan inzicht in de productie van Nederlandse goederen en de daarbij benodigde grond- en hulpstoffen. Productiestatistieken ontbraken echter

geheel. Van Dam van Isselt legde de grondslagen voor deze statistieken. Een afzonderlijke wet regelde in 1917 de gegevensverstrekking door bedrijven en de daarbij door het CBS in acht te nemen geheimhouding. Dankzij de inspanningen van de ondernemer C.F. Stork, lid van de CCS, verkreeg het CBS de medewerking van het bedrijfsleven.

Behalve deze uitbreidingen waren er ook inkrimpingen als gevolg van de oplopende financiële lasten op het overheidsbudget. Maar als geheel was de personeelsformatie in vier jaar tijd met liefst 150% gestegen tot ca. 200 medewerkers, waardoor twee nieuwe panden in gebruik waren genomen. Het voorstel voor een eigen gebouw werd in 1916 goedgekeurd. De groei van de statistiek vond derhalve plaats niet ondanks maar dankzij de oorlog. Idenburg noemde de oorlog in dit verband zelfs een 'vroedmeester van de statistiek'.

› ***Uitbreiding, bezuiniging en herstel (1919-1929)***

Direct na de oorlog 1914-1918 vond een economische opleving plaats, die gepaard ging met vraag naar meer statistische gegevens, vooral op sociaal-economisch gebied. Prijzen en lonen stonden in het centrum van de belangstelling. Er werden nieuwe maatregelen getroffen op gebied van arbeid, sociale woningbouw, ouderdomszorg, invaliditeit en werkverschaffing. Maandelijks verschaftte het CBS hiervan een overzicht. Om in publicaties een ruimer gebruik te maken van grafieken werd een tekenbureau aan de organisatie toegevoegd.

Het CBS in één gebouw

Door de groei van het Bureau liep het personeelsbestand op tot ca. 200 personen in 1919. Dit leidde tot een verspreiding van het personeel over zeven gebouwen in Den Haag. Voortdurend ijverde de directie daarom voor een eigen gebouw. In 1916 kon met de bouw van een pand aan de Oostduinlaan 2 worden begonnen. Medio 1920 werd het gebouw in gebruik genomen. In het trappenhuis prijkte een tableau met de spreuk: Vere scire esse per causas scire (het werkelijk weten bestaat uit het kennen van de oorzaken). Zie afbeelding in hoofdstuk 7.

Een bijzonderheid was, dat de vertrekken in verschillende kleuren waren geverfd. De kleuren duiden op de functie in de organisatie. Chefs hadden een kamer met de kleur groen, andere hoofdamttenaren gele en het overige personeel bruine kamers.

In 1921 keerde het tij. Internationaal was sprake van een ernstige economische inzinking die tot 1923 duurde. De koers van de gulden zakte 30%. Door de prijsdalingen op de wereldmarkt daalden de consumentenprijzen met 25% en liepen de winsten sterk terug. Als gevolg van de eerder getroffen sociale voorzieningen en nieuwe investeringsprojecten als de Zuiderzeewerken en reorganisatie van de mijnbouw, ontstonden grote overheidstekorten. Begrotingen van de departementen werden sterk ingekrompen en overheidssalarissen gekort. Het snoeimes van de bezuiniging sneed diep in de CBS-statistieken. Sommige werden gestaakt, andere opgeheven. Vooral de productiestatistieken ondervonden, mede door de tegenwerking van werkgevers, de weerslag van de bezuiniging. Ook op de publicatie van de gegevens van de Volkstelling van 1920 werd fors gesnoeid. Zelfs was even sprake van vervanging van de telling door gebruik van administratieve gegevens. Daarboven op kwam nog een flinke inkrimping van het personeelsbestand en vacaturestop. Hierdoor dreigde het CBS te bezwijken, aldus directeur Methorst, aan 'pernicieuze anaemie', een ernstige bloedziekte veroorzaakt door verstoorde resorptie van vitaminen, en bleef van het statistisch bouwwerk slechts het geraamte over.

Bezuinigingsperikelen

Ten einde raad vroeg Methorst minister Ruys om een onderzoek door de Bezuinigingscommissie-Rink. De Minister vroeg zich af, aldus, Methorst, *of het in mijn hoofd wel pluis was* en voorspelde dat het onderzoek minstens een aderslating van 30 ambtenaren extra zou vergen. Methorst antwoordde: *indien de onderzoekers fatsoenlijke mensen zijn en onpartijdig te werk gaan en daarna de opwachtgeldstelling van één ambtenaar er het gevolg van is, ligt mijn ontslaanvraag ter tafel*. De uitkomst van het onderzoek gaf Methorst gelijk: in plaats van in krimp van personeel bracht het uitbreiding. Een bewijs van hoe hoog de nood was gestegen.

Niet alleen waren statistieken gestaakt of opgeheven, maar van menige statistiek lagen de resultaten alleen ter inzage. Publicaties die verschenen, werden veelal in eigen beheer uitgegeven om de kosten te reduceren. Bestond het personeelsbestand in 1921 nog uit 244 medewerkers, in 1924 was het aantal tot 187 geslonken. De bezuiniging leidde ook tot inkrimping van de huisvesting. De parterre en een deel van de eerste verdieping van het nieuwe CBS-gebouw werd afgestaan aan het Bureau voor Industrieel Eigendom.

In 1925 braken betere tijden aan. De overheidstekorten waren verdwenen en dankzij de sterke economische groei werden belastingen verlaagd en bepaalde

sociale voorzieningen opnieuw ingevoerd. Niet gepubliceerde statistieken konden weer verschijnen en sterk ingekrompen statistieken zoals de productiestatistieken mochten weer uitgebreid worden. Van grote betekenis was de toenemende invloed van internationale instellingen als de Volkenbond en het International Statistical Institute. Vooral door de sterke schommelingen van de conjunctuur was internationaal grotere belangstelling ontstaan voor de economische statistieken, ook bij het CBS. De sociale statistieken breidden zich in 1929 uit met de onderwijsstatistieken die door het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werden overgedragen. Eerste chef hiervan was Idenburg. Door zijn initiatieven en daadkracht kwam in korte tijd een bloeiende nieuwe afdeling voor deze statistieken tot stand die het gehele terrein van onderwijs in kaart bracht. Een probleem was wel de huisvesting. In het CBS-pand was geen ruimte meer aanwezig. De enige oplossing was de afdeling in een ander gebouw onder te brengen. Hiermee begon opnieuw een jarenlange verspreiding van het Bureau over vele panden in Den Haag.

› *De crisisjaren dertig*

De beurskrach van 1929 en daarop volgende economische crisis bleef voor Nederland niet zonder gevolgen. In twee jaar tijd daalden de aandelenkoersen met gemiddeld 40%. Landbouw, nijverheid en handel werden zwaar getroffen. De overheid zag zich gedwongen om met allerlei crisismaatregelen zoals contingentering, invoerverboden e.d. in te grijpen. Voor deze interventie in het economisch leven had de regering behoefte aan meer statistische informatie. Daarbij was van belang het economisch leven als een samenhangend geheel te sturen. In 1932 werd daartoe het ministerie van Economische Zaken (en Arbeid) opgericht, waaronder ook de sector landbouw ressorteerde. Door toedoen van de voorzitter van de CCS, Aalberse, kwam ook het CBS onder het nieuwe ministerie. Voor de statistiek betekende dit een grote vooruitgang, omdat Economische Zaken voor de sturing van de economie de noodzaak inzag van een adequate statistische informatievoorziening. Dit in tegenstelling tot het ministerie van Binnenlandse Zaken waarvan het CBS voorheen financieel afhankelijk was, een departement dat tegenover de statistiek, aldus Idenburg, zelfs een 'bekrompen' instelling had getoond.

Ondanks de depreciaties van buitenlandse valuta zoals het pond in 1931 en de dollar in 1933, hield de regering vast aan de 'gave gulden' met aanpassing van de binnenlandse prijzen aan de lagere prijzen in het buitenland. Eerst in 1935 verliet Nederland – noodgedwongen – de gouden standaard. De prijsdaling trof de landbouw het eerst. Ondanks de liberale economische politiek van de

regering ging deze toch tot beschermende maatregelen over. Voor de landbouwstatistieken, voorheen verwaarloosd, ontstond volop aandacht. Maar ook de industrie ging gebukt onder de crisis. Dringend was behoefte aan statistische gegevens om het effect van verbod en contingentering van de invoer na te gaan. De statistiek van de buitenlandse handel bewees in deze crisisjaren goede diensten, vooral toen de regering in het algemene protectionistische Europese klimaat poogde via bilaterale overeenkomsten de Nederlandse belangen veilig te stellen.

Hoewel de staat kampte met begrotingstekorten en op het overheidsbudget moest inkrimpen, bleek de crisis gunstig voor de ontwikkeling van de statistieken. Herhaaldelijk verzocht de regering het CBS studies te verrichten die inzicht konden verschaffen in de economische crisis. Het conjunctuuronderzoek stond daarbij volop in de belangstelling. In 1938 richtte het CBS daarom een afzonderlijke afdeling Conjunctuuronderzoek en wiskundige statistiek op onder leiding van Tinbergen. Het statistisch onderzoek van het CBS verbreedde en verdiepte zich in deze jaren.

Nieuwe statistieken

Voor een inzicht in de ontwikkeling van het economisch leven bleken meer en betere statistieken nodig. Zo kwamen er onder meer: productie-indices, een Budgetonderzoek en betere loon- en prijsgegevens. Om de totstandkoming van goede economische statistieken te verzekeren werden in 1936 berichtgevers wettelijk verplicht aan het CBS de gevraagde gegevens te verstrekken. Door de snelle ontwikkeling van het gemotoriseerde verkeer in de jaren dertig kwamen allerlei verkeersstatistieken tot stand die bij het CBS werden geconcentreerd, terwijl Idenburg pioniersarbeid verrichtte op het terrein van de sociaal-culturele statistieken met onderzoek naar de intelligentieverhoudingen, museum- en bioscoopbezoek, boekproductie en radioluisteraars.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het Bureau uitgegroeid tot een omvangrijk statistisch apparaat, bestaande uit ca. 600 medewerkers, met een staf van wetenschappelijk geschoold personeel en een moderne mechanische outillage. Onder de nieuwe medewerkers waren veel werkloze hoofdwerkers. Vrouwen werden in de crisistijd uit betaald werk geweerd. Hun aandeel in het personeelsbestand liep in deze jaren terug tot een vijfde. In 1937 werd de organisatie van het Bureau door twee economen van de PTT doorgelicht om na te gaan of door efficiëntieverbetering besparingen mogelijk waren. Arbeidsdeling, tijdstudies, planning en stukloon waren toen elementen van de

organisatiefilosofie. Als gevolg van het organisatieonderzoek werd voortaan tussen het statistische en overige werk een strak onderscheid gemaakt. Ponskamer, machinezaal en kopijkamer werden samengevoegd, terwijl op de lonen van ponstypistes werd bezuinigd. Het machinepark en de rekenapparatuur werden vernieuwd en uitgebreid.

Voor het eerst ontstond ook aandacht voor de opleiding van het personeel met cursussen voor de bediening van tel- en rekenmachines. De opleiding van het personeel op statistisch gebied kreeg vorm met het diploma Algemene statistiek. Een diploma dat later voor vele statistische functies een vereiste zou zijn. Alleen de huisvesting van het personeel liet te wensen over: in 1940 was het Bureau over liefst zeventien panden verspreid. Niettemin kon Methorst, die in juli 1939 als directeur aftrad, terecht met grote tevredenheid terugblikken op de ontwikkeling van het CBS de afgelopen 40 jaar. Het CBS was uitgegroeid tot een modern overheidsbedrijf. Niet zonder zelfbewustzijn trad het naar buiten door zich te presenteren op tentoonstellingen, door het houden van lezingen en de uitgave van een brochure over het CBS. Een ontwikkeling die het Bureau in de ogen van Methorst vooral te danken had aan zijn onafhankelijke zelfstandige positie onder toezicht van de Centrale Commissie voor de Statistiek.

> ***De Tweede Wereldoorlog (1940-1945)***

In september 1939 viel Duitsland Polen binnen. Ter bescherming van Nederlands neutraliteit werden soldaten waaronder 85 CBS'ers onder de wapenen geroepen. Op verzoek van de regering voerde het CBS enkele bijzondere economische onderzoeken uit in het kader van de dreigende oorlogssituatie. Ondanks de neutraliteitspolitiek werd acht maanden later ook Nederland onder de voet gelopen. De geschiedenis van het CBS in deze tijd weerspiegelt het algemene oorlogsverloop in Nederland.

Aanvankelijk gingen de dagelijkse statistische werkzaamheden gewoon door. Het CBS groeide in 1941 zelfs uit tot een instelling met ca. 1 000 medewerkers, doordat het van het ministerie van Landbouw de landbouwstatistieken overnam. De centralisatie van de overheidsstatistieken leek voltooid. Het Bureau beschikte nu tevens over de grootste Hollerith-installatie van Nederland met vele sorteer- en ponsmachines.

Schema 2.
Organigram van het CBS (1941)

Directeur (en adj. Directeur)

Algemene afdelingen

Statistische afdelingen

Algemeen secretariaat (A.S.)	Bevolkingsstatistiek
Comptabiliteit (C)	Economische en sociale statistiek (incl. landbouw)
Bibliotheek (B)	Gerechtelijke en armenzorgstatistiek
Mechanische Bewerking (M.B.)	Conjunctuuronderzoek en wiskundige statistiek
	Statistiek der overheidsfinanciën
	Handels- en verkeersstatistiek
	Culturele statistiek

De ponskaartenafdelingen werden samengevoegd tot de afdeling Mechanische Bewerking. Tevens nam het Bureau andere werkzaamheden ter hand. Nieuwe statistieken werden samengesteld op gebied van industrie, consumptie, vervoer en hypotheekwezen. Het Bureau verleende assistentie bij de telling van de distributiegoederen en kreeg het toezicht op het instellen van enquêtes door andere officiële instanties om overlappingsen te voorkomen en berichtgevers te ontlasten.

Toch vroeg de oorlog vanaf het begin zijn tol. Vele statistische gegevens, met name economische, mochten van de bezetter slechts als geheime uitgave verschijnen voor Nederlandse regeringsorganen en Duitse instellingen. Andere publicaties zoals over de Nederlandse conjunctuur, stakingen, motorrijtuigen verschenen niet meer. Nieuw was de uitgave van een wekelijks Statistisch Bulletin met de voornaamste statistische gegevens. Belangrijk was ook de oprichting in augustus 1940 van de Nederlandse Stichting voor de Statistiek (NSS). Doel was: het populariseren van de statistiek.

Organisatorisch was er een nauwe band met het CBS doordat Idenburg voorzitter was van de NSS. De invloed op het werk van het CBS betrof vooral de invoering van beeldgrafieken en de verzorging van de statistische opleidingen voor Elementaire statistiek en Algemene statistiek. Medewerkers van het CBS konden onder gunstige voorwaarden aan de opleidingen deelnemen.

Het verloop onder het personeel was in het begin van de oorlog groot, omdat men elders meer kon verdienen. Om zich goed op de hoogte te stellen van het wel en wee onder het personeel hield Idenburg vanaf december 1941 geregeld overleg met een groep medewerkers lager dan de rang commies. Ter bevordering van de saamhorigheid onder het personeel kwam in januari 1941 het

maandblad De Wekker tot stand. Het schijnt dat pogingen tot beïnvloeding door de bezetter reeds in oktober 1941 tot stopzetting leidden. In de latere oorlogsjaren was het personeelsverloop aanzienlijk minder. Verandering van werkring was niet zonder risico omdat dit alleen nog mogelijk was via het arbeidsbureau met het mogelijke gevaar van deportatie naar Duitsland.

In 1942 verhardde de bezetter zijn optreden in Nederland en ging over tot nazificatie van het openbare leven. Joden werden weggevoerd. Was eerst nog sprake van coöperatieve aanpassing, thans brak verzet los, ook bij het CBS. Op de omslag van het Statistisch Zakboek was de industrie met een hamer en de landbouw met een sikkel voorgesteld. Dit tot grote verontwaardiging van een NSB-blad dat hierin de symbolen van de Sovjet-Unie zag. Ook in andere publicaties zou sprake zijn van anti-nationaal-socialistische uitingen. Idenburg diende dit te herzien, anders zou hem eenzelfde lot treffen als 'zijn joden-relaties', die reeds verdwenen waren. De druk van de bezetter nam toe. Ook diende het Bureau individuele gegevens te verstrekken. Het CBS weigerde met een beroep op de plicht tot geheimhouding. Dreigementen tot stopzetting van de werkzaamheden haalden dankzij de hulp van de Duitse referent Andresen, de contactpersoon tussen CBS en Duitsers, niets uit.

Intussen gingen de werkzaamheden gewoon door. Zo ook de onderzoeken op macro-economisch gebied. Eind jaren dertig waren berekeningen gemaakt van het nationaal inkomen. In 1942 ontstond het plan voor een Nationale Boekhouding, dat een samenvattend overzicht moest geven van de economische processen. Om de onderzoeken hiervoor te begeleiden werd onder leiding van Idenburg in 1942 een commissie ingesteld voor de Nationale Boekhouding. De onderzoeken moesten uitmonden in een samenvattend overzicht van het economisch gebeuren, later Nationale rekeningen genoemd.

Staking en verzet

Vanaf 1943 verslechterde de situatie snel. Evenals elders in het land vond op 30 april van dat jaar op het CBS een korte werkstaking plaats uit protest tegen het in krijgsgevangenschap terugvoeren van militairen. Directeur, adjunct-directeur en de chef van het Algemeen Secretariaat werden enkele uren in arrest genomen. Referent Andresen was terstond naar Berlijn vertrokken om zich te vrijwaren van het verstrekken van informatie aan de Duitsers. Idenburg wist te bereiken dat de staking zonder gevolgen bleef voor het personeel. Het verzet tegen de bezetter nam echter toe. Eind 1943 werd de Economische en sociale kroniek onder censuur geplaatst omdat deze 'deutschfeindlich' was. Evenals bij andere publicaties werd de uitgave opzettelijk vertraagd. Bevolkingscijfers van gemeenten werden opgevoerd om het cijfer in overeenstemming te houden

met het aantal distributiekaarten en na een bombardement van Berlijn werden verzoeken om vervanging van statistisch materiaal afgedaan met verouderde gegevens, moffenpakketten genoemd.

In januari 1944 moest het CBS het hoofdgebouw aan de Oostduinlaan met spoed verlaten. Het pand lag in het gebied van de vesting Clingendaal dat door de Duitsers tot ‘Sperrgebiet’ was verklaard. In veertien dagen tijd ontruimde het personeel het gebouw en werd 1 800 ton materiaal verhuisd naar het gebouw ‘Hulp en Heil’ in Leidschendam. Een fotorapportage in boekvorm ‘Voor de vesting sluit... moet het C.B.S. er uit’ getuigt van deze ongewone prestatie van ambtenaren. Voor het dagelijks vervoer laste de Nederlandse Spoorwegen speciale treinen in die ter hoogte van het gebouw stopten bij de halte ‘Statistiek’. Het treinvervoer was van korte duur. Na de spoorwegstaking in september kwam het geheel tot stilstand. Ook de tramverbinding viel stil. Slechts een kleine kern van het personeel kon doorwerken in een pand op het Bezuidenhoutkwartier. Een bombardement in maart 1944 maakte ook hier een langer verblijf onmogelijk.

Loslippigheid kostte vijf CBS-medewerkers het leven

Iedere ochtend hield een kamerchef bij een afdeling in de Wilhelmina Pruisenstraat appèl, waarbij hij de laatste berichten van de Engelse zender voorlas. Op een landkaart werden dan de frontcorrecties aangebracht. Op een dag in augustus 1944 deed een rechercheur van de Documentatiedienst onverwacht een inval en stelde een onderzoek in. Acht personen werden gearresteerd en overgebracht naar concentratiekampen. Vijf ervan zijn omgekomen. Na de oorlog bleek dat aangifte was gedaan door een buitenstaander, wiens vrouw in een winkel een gesprek had opgevangen van twee CBS'ers. De betrokkene werd begin 1947 gearresteerd. (Het Binnenhof en Haagsche Courant van 11 febr. 1947)

Het laatste half jaar voor de bevrijding in 1945 was voor alle medewerkers een zware beproeving. De in het nauw gedreven Duitse autoriteiten gingen over tot een volledige economische exploitatie van arbeidskrachten, consumptie- en kapitaalgoederen. Ook het machinepark van het CBS stond op de nominatie afgevoerd te worden. Door vertragingstactiek en desorganisatie van het verkeer kwam het niet zover. Brandstofgebrek maakte het werken in de hongerwinter van 1944-1945 praktisch onmogelijk. De bevrijding bracht uitkomst, maar niet

voor allen. Onder het CBS-personeel waren achttien slachtoffers van het oorlogsgeweld. Een eenvoudige gedenksteen in het huidige CBS-gebouw te Voorburg herinnert hieraan.

> **Wederopbouw**

De oorlog had een ontwricht CBS achtergelaten. Bedrijven waren vaak gedesorganiseerd. Met vele berichtgevers was in het laatste oorlogsjaar geen contact meer mogelijk. De bevolkingsregisters, de basis voor de bevolkingsstatistieken, verkeerden in een deplorabele toestand. De huisvesting van het CBS in Leidschendam was primitief. Er was een nijpend tekort aan papier en het machinepark was verouderd.

Geleidelijk kwam het statistisch leven in de tweede helft van 1945 weer op gang. Voortvarend ging men aan de slag. De vraag naar allerlei statistische gegevens in het kader van de wederopbouw was immers groot. Tijdens de eerste naoorlogse jaren kende Nederland een streng geleid economisch bestel. Goederen waren op de bon en van een vrij handelsverkeer met andere landen was geen sprake. De regering streefde naar een spoedig herstel van economische verhoudingen. Op verzoek van de regering stelde het CBS specifieke statistische onderzoeken in over onder meer de oorlogsschade, de economische criminaliteit, de geldhoeveelheid, de voedingswaarde van gezinsbudgetten en onderzoek naar landbouwgegevens (waaronder de Enquête landhonger) in verband met eventueel te annexeren Duits grensgebied. Van groot nut voor het economisch beleid van de regering, zoals voor de bepaling van de Marshall-hulp, waren de Nationale rekeningen. Deze werden in 1948 voor het eerst gepubliceerd en gaven een overzicht van macro-economische grootheden als productie, consumptie, inkomen e.d. De door de Duitsers ingevoerde industrie-enquête werd, zij het in herziene vorm, als de Algemene Industrie Statistiek voortgezet.

Oprichting van het Centraal Planbureau

Een belangrijke gebeurtenis was de oprichting van het Centraal Planbureau (CPB) in maart 1946. De Minister van Economische Zaken, Vos, had hiertoe op voorstel van Idenburg en Tinbergen het initiatief genomen. Alle drie waren als lid van de Partij van de Arbeid voorstanders van grotere ordening van het economisch bestel. Tinbergen werd de eerste directeur van het CPB. Met hem verhuisde een aantal van zijn CBS-medewerkers naar de nieuwe instelling. Taak van het CPB werd het maken van economische prognoses. Het CBS verschaftte de daarvoor benodigde statistische gegevens.

In maart 1946 verliet ook Idenburg het CBS. Hij stapte als Directeur-generaal over naar het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen maar keerde kort daarna wegens de gewijzigde politieke verhoudingen weer terug bij het CBS. Intussen was de oud-CBS'er Prof.dr. O. Bakker als waarnemend directeur met de leiding van het CBS belast geweest.

Belangrijk voor het naoorlogse beleid was de Volkstelling 1947. Verstege had hiervan de leiding. Voor het eerst was hier ook een woningtelling aan gekoppeld. Door de oorlog waren veel woningen vernietigd of beschadigd. Tevens was sprake van een explosieve bevolkingsgroei waardoor de woningnood sterk was toegenomen. Inzicht in de woningmarkt was dus voor de regering van belang. De stijgende vraag naar informatie kwam ook tot uitdrukking in de uitbreiding van een aantal statistieken zoals de productie-indices, de loonindices, huishoudrekeningen en de verkeers- en vervoersstatistieken. Rond 1948 waren de meeste statistieken weer op orde. Dit ondanks het grote verloop onder het personeel. Elders was namelijk vaak meer te verdienen. In 1948 kon het CBS weer het hoofdgebouw aan de Oostduinlaan betrekken. Uit de viering van het gouden jubileum een jaar later blijkt dat het Bureau weer functioneerde als voorheen. Het jubileum werd met grote luister gevierd. Op initiatief van Idenburg werden de festiviteiten door een CBS'er op smallfilm vastgelegd die voor het personeel op een twaalfstal avonden in de conferentiezaal werd getoond.

> ***De reorganisatie van 1950***

Vanaf 1950 onderging het CBS een ingrijpende reorganisatie. Idenburg had de bekende organisatiedeskundige ir. E. Hijmans in 1947 om advies gevraagd. De werkmethode, zo schreef Idenburg aan het personeel, waren achtergebleven bij de groei van het Bureau. Door efficiencyverbetering, zo zal zijn gedachte zijn geweest, konden wellicht komende bezuinigingen opgevangen worden. Er waren na de oorlog immers grote tekorten op de rijksbegroting. Herstel van de oorlogsschade alsmede de oorlog in Indonesië eisten hun financiële tol. Besnoeiing op de overheidsuitgaven bleef dan ook niet uit. Ongeveer 150 medewerkers werden in 1948 ontslagen. Hijmans adviseerde over te gaan op een functionele organisatie, waarbij dezelfde soort werkzaamheden (bijv. coderen) werden samengevoegd in een organisatie-eenheid. Voor de uitvoering van dit plan werd het organisatiebureau Van de Bunt aangetrokken.

In 1950 was het zover. De hoofdstructuur van de nieuwe organisatie kwam nagenoeg overeen met de vroegere. Zij bestond uit acht statistische en vier ondersteunende afdelingen (zie schema 3). Het verschil met de vroegere organisatie was de structurering van het statistisch werk. Was dit voorheen als

geheel naar soorten statistiek (onderwerp) gestructureerd, thans werd het werk functioneel gescheiden naar soort werk en het niveau ervan. Elke statistische afdeling had voortaan een wetenschappelijk bureau en een onderafdeling voor documentbewerking met afzonderlijke eenheden voor coderen, controleren e.d. Bij de afdeling Organisatie en Mechanisatie (O.M.) werd een afzonderlijk Tel- en rekenbureau ondergebracht dat bestemd was voor jong lager geschoold personeel. Na een proeftijd van twee jaar kon dit personeel, na selectie, binnen het CBS een baan te krijgen. Een Bureau handbewerking bij afdeling O.M. diende tenslotte voor de opvang van pieken en dalen in het uitvoerende werk (coderen, tellen etc.). Nieuw was ook het Bureau ontvangst, verzending en archief, later Bureau Post en Archiefzaken (BPA) genoemd, dat deel uitmaakte van de afdeling Algemene Zaken. Alle post werd voortaan centraal afgehandeld. De centrale archivering van stukken bleek de beheersbaarheid ervan ten goede te komen.

Schema 3.
Organigram van het CBS (1950)

Directeur (en adj. Directeur)	Ondersteunende afdelingen
Statistische afdelingen	
Algemene tellingen (AT) en bevolkingsstatistieken	Algemene Zaken (AZ)
Economische en sociale statistieken	Bibliotheek (B)
Gerechtelijke statistieken	Comptabiliteit (C)
Onderzoek en coördinatie	Organisatie en Mechanisatie (OM)
Statistieken van de overheidsfinanciën	Personeelszaken (PZ)
Handels- en verkeersstatistieken	
Culturele statistieken	
Landbouw- en voedselvoorzieningsstatistieken	

Idenburg had veel oog voor de personele aspecten. Op dit gebied voerde hij menige verandering door. Zo stimuleerde hij de oprichting van de personeelsvereniging Ce-Bu-Sta (1946) en organiseerde via externe fondsen geregeld weekendbijeenkomsten met diverse personeelscategorieën op het conferentieoord Woudschoten, waaraan hij zelf deelnam. Er waren bedrijfsbijeenkomsten voor de kadervorming en bedrijfsavonden waarbij ook gezinsleden van de medewerkers werden uitgenodigd. Een maatschappelijk werkster werd aangesteld en kinderen van CBS-medewerkers konden deelnemen aan

door het CBS georganiseerde zomervakanties. Ook de professionalisering had Idenburgs aandacht. Door de invoering van een statistisch rangenstelsel wist hij een betere honorering van het personeel te verkrijgen. Om voor deze rangen in aanmerking te komen, waren statistische diploma's (Statistiek A en B) vereist. Voor het lager geschoold personeel werd een zogenaamde 'kopcursus' gehouden, die hen elementaire rekenkundige en statistische begrippen bijbracht, later voortgezet als cursus Elementaire statistiek.

Door al deze activiteiten breidde het werk van Personeelszaken (P.Z.) zich sterk uit. Ook de reorganisatie bracht voor P.Z. nieuwe taken mee die begeleiding vergden. Zo vonden ter bepaling van het niveau van een functie voor het eerst functie-analyses plaats en werden voor de onderbouwing van de salariëring en bevorderingen van de medewerkers systematische beoordelingen ingevoerd. Door de krappe arbeidsmarkt vergde de werving van personeel tot en met de jaren zestig veel inspanning. Ter versterking van de wetenschappelijke arbeid werd midden jaren vijftig een aantal jonge academici aangetrokken. Een cursus statistiek, met aandacht voor de steekproeftechnische aspecten, moest de kennis van deze wetenschappelijk medewerkers verruimen.

> ***Groei en krimp in de jaren vijftig***

Ondanks de forse budgettaire inkrimping aan het einde van de jaren veertig bleef de behoefte aan statistische informatie in de jaren daarna toenemen. Allereerst waren gegevens vereist voor het te voeren sociaal-economisch beleid. Bestaande statistieken werden hiervoor verdiept en uitgebreid zoals de Nationale rekeningen, de Statistiek van de buitenlandse handel en de statistieken over lonen, prijzen en consumptie. Ook de toenemende internationale economische samenwerking was van invloed op de ontwikkeling van deze statistieken. Zo vond in 1956 een onderzoek plaats naar de gezinsuitgaven van landen aangesloten bij de Europese Kolen en Staal Gemeenschap en ontwikkelde de CBS-medewerker Van IJzeren een methode om de koopkracht in deze landen te vergelijken. Voor sturing van de geleidelijk opkomende verzorgingsstaat waren nieuwe statistische gegevens gewenst zoals over de sociale zorg, pensioenvoorzieningen, ziekteverzuim, de toekomstige ontwikkeling van de bevolking, speuren ontwikkelingswerk, werkgelegenheid, woningbehoeften, onderwijs en de vakantiebestedingen. Belangrijk bij dit alles was de invoering van de steekproefmethode. Op dit gebied verrichtte het Bureau innoverende studies en groeide uit tot een nationale vraagbaak.

De in 1950 ingevoerde functionele organisatie bleek overigens geen onverdeeld succes. Al spoedig waren er klachten over de monotonie van het werk en de

geringe betrokkenheid daardoor van de medewerkers. De rationalisering van het statistisch productieproces bleek soms erg ver doorgevoerd. Dit kwam met name tot uitdrukking bij de afdeling O.M., in 1953 omgedoopt tot Centrale Bewerking (C.B.), met afzonderlijke bureaus voor werkvoorbereiding, planning, werkuitgifte en met eenheden voor ponsen, tabelleren en controle. Alle werkzaamheden werden in werkinstructies vastgelegd, in 1952 alleen al meer dan 2 000. Het CBS kreeg daardoor het karakter van een cijferfabriek.

Een ponszaal in Apeldoorn

Groot was het verloop bij de ponstypistes. Gehuwde vrouwen mochten echter niet geworven worden. Eerst in 1955 kwam hierin verbetering toen de Tweede Kamer voor gehuwde vrouwen het verbod ophief om bij de overheid te werken. Verlichting bracht ook de oprichting in 1956 van een ponszaal in Apeldoorn waar de werving van vrouwen gemakkelijker was. De regering had Apeldoorn aangewezen als overloop van Den Haag. Voor de verwerking van grote hoeveelheden gegevens en de opvang van pieken in het lopende werk heeft deze vestiging het CBS tot 1992, toen door de automatisering dit werk geleidelijk was opgedroogd, grote diensten bewezen.

Als gevolg van de reorganisatie en bezuiniging was veel aandacht ontstaan voor de kosten. Het werk van de afdeling Comptabiliteit breidde zich daarvoor uit. Per statistiek kwam een kostprijsberekening tot stand. Er werden standaardtarieven bepaald voor extra werk voor derden. Van volledige doorberekening van dit extra werk werd echter afgezien. Ter onderbouwing van de kostprijsberekening en voor de planning van het werk noteerden alle medewerkers voortaan de tijd besteed aan hun werkzaamheden in weekrapporten. Via uitgebreide planningschema's werd het verloop van het statistisch werk in kaart gebracht. Bijstelling hiervan vond plaats via geregelde 'voortgangcontroles'. Voor het Bureau als geheel werd een centrale planning bijgehouden. Per statistiek of groepen statistieken werden de kosten, onderscheiden naar personele en materiële kostensoorten, berekend. Zo bleek in 1960 dat 66% van het CBS-budget werd besteed aan de economische statistieken, 25% aan de sociale statistieken en 5% aan werk voor derden.

Het personeelsbestand (kernpersoneel) was intussen opgelopen van 879 in 1949 naar 1 148 in 1959. Dat jaar moest het CBS als gevolg van een algemene bestedingsbeperking opnieuw fors bezuinigen: 164 formatieplaatsen moesten worden ingeleverd. Vele statistieken konden het jaar daarop niet of slechts op beperkte wijze worden samengesteld. Met overwerk en met cursussen doel-

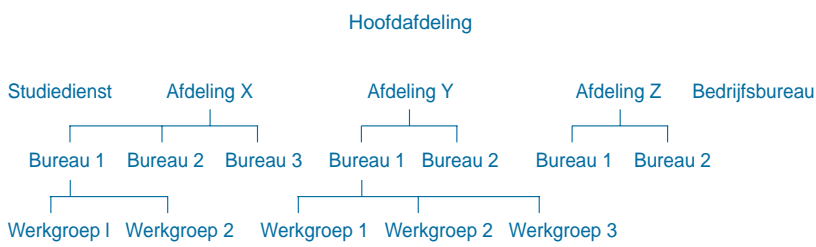
matig werken en kadervorming voor productiechefs werd getracht het statistisch productieproces zo goed mogelijk te continueren. Het merendeel van de werkzaamheden werd toen verricht door lager opgeleid personeel. Bijna 70% van de personeelsformatie bestond in 1959 uit deze categorie personeel, terwijl slechts 5% universitair was geschoold. Deze opbouw van de formatie zou zich in de jaren zestig gaan wreken. Met de groei van het werkprogramma ontstond een ernstig tekort aan wetenschappelijke medewerkers. Mede hierdoor kon het werkprogramma niet geheel worden uitgevoerd.

> ***Uitbreiding en aanpassing van de organisatie.
De jaren zestig***

Door de klachten over de eentonigheid van het werk werd de functionele organisatie vaak niet geheel doorgevoerd. Het zou echter tot het eind van de jaren zestig duren tot de organisatiestructuur formeel werd bijgesteld en de statistische werkzaamheden (inclusief de wetenschappelijke) grotendeels weer naar onderwerpen (statistieken) werden verdeeld over hoofdafdelingen, die werden verdeeld in afdelingen met bureaus en werkgroepen (zie schema 4). Op deze wijze is getracht de betrokkenheid van alle medewerkers die voor een statistiek of groep statistieken waren ingezet, te vergroten. Voor wetenschappelijke werkzaamheden van algemene aard kregen de hoofdafdelingen een Studiedienst en voor de administratieve en financiële aangelegenheden een Bedrijfsbureau. Deze organisatievorm bleef tot 1994 intact.

Schema 4.
Organogram van een statistische Hoofdafdeling (1968-1994)

Het CBS deelde in deze jaren in de algemene groei van de overheidsdiensten, zij dat deze soms zoals in 1966 onderbroken werd door een algemene personeelsstop. Een algemene klacht was het tekort aan personeel. Vooral aan wetenschappelijk personeel, met name econometristen en wiskundigen, was een schrijnend gebrek. Bovendien was aan het eind van de jaren zestig sprake van vergrijzing. Dit ging niet ten koste van de sportiviteit. Het CBS beschikte over talentvolle voetballers die bij de interdepartementale voetbaltoernooien vaak de beker in de wacht sleepten. Ter bevordering van de onderlinge communicatie vonden geregeld bedrijfsbijeenkomsten plaats buiten het CBS in Zeist. Het belang van de interne opleidingen kwam tot uitdrukking in de vorming van een afzonderlijke afdeling Vorming en Opleiding. Om de interne communicatie te bevorderen werd de CBS-Kroniek als huisorgaan opgericht. Voor P.Z. was het roeien tegen de stroom in. In 1971 bestond zelfs 10% van de 1 841 plaatsen uit vacatures. Eerst eind jaren zeventig zou het tij keren.

Minister Korthals (vice Minister-president in het kabinet De Quay 1959-1963) verricht bij een interdepartementaal voetbaltoernooi (begin jaren zestig) de aftrap voor de finale wedstrijd in de A-groep tussen Marine en Statistiek (CBS). De CBS'ers (op de foto in shirt met V-hals) wonnen met 1-0. In het B-team won de Belastingdienst de eerste prijs. Het toernooi vond zaterdag plaats op het VCS-terrein aan de Dedemsvaartweg in Den Haag.

Om de ontwikkeling te stroomlijnen kwamen in overleg met de CCS meerjaren-programma's tot stand waarin de koers voor vier jaar werd uiteengezet. De sociale statistieken kenden de grootste uitbreiding. Nieuwe statistieken ontstonden op het gebied van de gezondheidszorg (waaronder ook de kosten en financiering), het sociaal-culturele leven (jeugdonderzoek, bejaardenoorden e.d.), onderwijs (met de matrixmethode), lonen e.d. Daardoor ontstonden nieuwe hoofdafdelingen voor de Gezondheidsstatistieken en de Sociaal-culturele statistieken. Belangrijke onderzoeken vonden plaats die later vanwege zowel de kosten als de verwachte geringe bereidheid tot medewerking niet meer zijn herhaald als het Spaaronderzoek in 1960 en het Studentenbudgetonderzoek in 1966/1967. Ook bij de Europese Gemeenschappen (E.G.) bestond veel aandacht voor de sociale statistieken. In 1963/1964 vond een Budgetonderzoek in EG-verband plaats en in 1966 een loonstructuuronderzoek. Veel van deze nieuwe onderzoeken vonden op steekproefbasis plaats en werden via mondelinge enquêtes afgenomen door een door het CBS opgezet enquêtricecorps.

De enquêtrices werden ook ingezet voor de waarneming van consumentenprijzen. Het CBS werkte bij deze enquêtes in deze jaren samen met de Statistische Bureaus van Amsterdam en Den Haag. Een samenwerking die tot het midden van de jaren zeventig heeft geduurd. Het prijsindexcijfer stond in de jaren zestig en zeventig vanwege de voortdurende prijsstijgingen sterk in de belangstelling. Ook de economische statistieken breidden zich uit. Daarbij was de aandacht sterk gericht op afstemming op de Nationale rekeningen. Om de hiervoor noodzakelijke coördinatie te bevorderen werd C.A. Oomens benoemd als directeur Coördinatie. Onder zijn stimulerende leiding kwam een herziene Standaard Bedrijfsindeling tot stand en werd begonnen met de bouw van een Algemeen Bedrijfsregister dat als steekproefkader voor vele statistieken zou dienen. Het toegenomen gemotoriseerde verkeer kwam tot uitdrukking in de uitbouw van de verkeersstatistieken, waarvoor in 1963 een afzonderlijke hoofdafdeling werd opgericht.

Vrees voor 'big brother'

Pièce de résistance eind jaren zestig vormde de voorbereiding van de Volkstelling 1971. De discussie over de privacyaspecten deed veel stof opwaaien. Achtergrond van deze discussie was de snel om zich heen grijpende automatisering. Vele registraties van de overheid werden geautomatiseerd. Verschillende commissies trachtten deze automatisering in goede banen te leiden. Het CBS was hierbij nauw betrokken. In brede lagen van de bevolking ontstond echter de vrees dat de privacy van de gegevens niet gewaarborgd was. Deze vrees voor 'big brother' richtte zich op de volkstelling.

Het CBS had na de X-1 rekenautomaat in 1968 gekozen voor een nieuwe computer gefabriceerd door Philips: de P 1400. Ook de volkstelling zou hiermee verwerkt worden. In 1971 was de apparatuur compleet, maar de volledige programmatuur kwam pas in 1972 ter beschikking. De verwerking van de volkstelling gebeurde in het nieuwe CBS-gebouw te Voorburg, waarvan de laagbouw in 1971 gereed was gekomen. Aan jaren van verspreide huisvesting kwam een einde. In 1963 had de Ministerraad zijn goedkeuring gegeven tot de bouw. Het ontwerp was van Du Pon en Van Mourik. Hoezeer het CBS aan huisvesting in één gebouw toe was, blijkt uit de situatie in de jaren zestig toen het over 23 panden in Den Haag was gehuisvest. Hieraan leek nu einde te komen.

Spreiding, reorganisatie en groei (1973-1982)

In 1973 werd het nieuwe gebouw in Voorburg betrokken. Verstege, die in 1966 Idenburg als Directeur-generaal was opgevolgd, had zich hiervoor bijzonder ingespannen. In 1967 had het er even naar uitgezien dat het CBS in het kader van de spreiding van Rijksdiensten buiten het regeringscentrum zou worden gehuisvest. De Ministerraad zag er echter van af. Voor Verstege was het verenigd zijn in één gebouw, dichtbij het centrum van het regeringsbeleid, een essentiële voorwaarde voor het goed functioneren van een Centraal Bureau voor de Statistiek. Toen dan ook een volgende regering in 1972, ter compensatie van de sluiting van de mijnen, voorstelde het CBS over te plaatsen naar Heerlen, verzette hij zich heftig. Vele CBS'ers protesteerden op het Binnenhof. Ook de CCS en een lange lijst van professoren tekenden in november openlijk protest aan. Op 22 januari 1973 viel het besluit de helft van het Bureau over te plaatsen. Verstege kon zich met het besluit niet verenigen en legde zijn functie neer. Hij werd opgevolgd door zijn plaatsvervanger Goudswaard.

Moeilijke tijden

Het Bureau maakte moeilijke tijden door. Behalve de overplaatsingsperikelen moest 7% op de begroting bezuinigd worden en waren er ernstige problemen met de verwerking van de Volkstelling 1971. Onder het personeel heerste in die tijd veel onrust. Een nieuw medium, het CBS-Bulletin, hield de medewerkers op de hoogte van de meest recente ontwikkelingen rondom de overplaatsing. In 1974 ebde de onrust weg, toen Goudswaard aan de Voorburgse medewerkers de toezegging deed dat bij overplaatsing van hun huidig werk voor hen in de vestiging Voorburg een plaats zou worden gereserveerd. Deze

garantie kon hij geven, omdat hij de goedkeuring had gekregen voor een omvangrijk reparatie- en uitbreidingsprogramma dat het Bureau in staat stelde achterstanden weg te werken en de spreidingsoperatie te laten slagen.

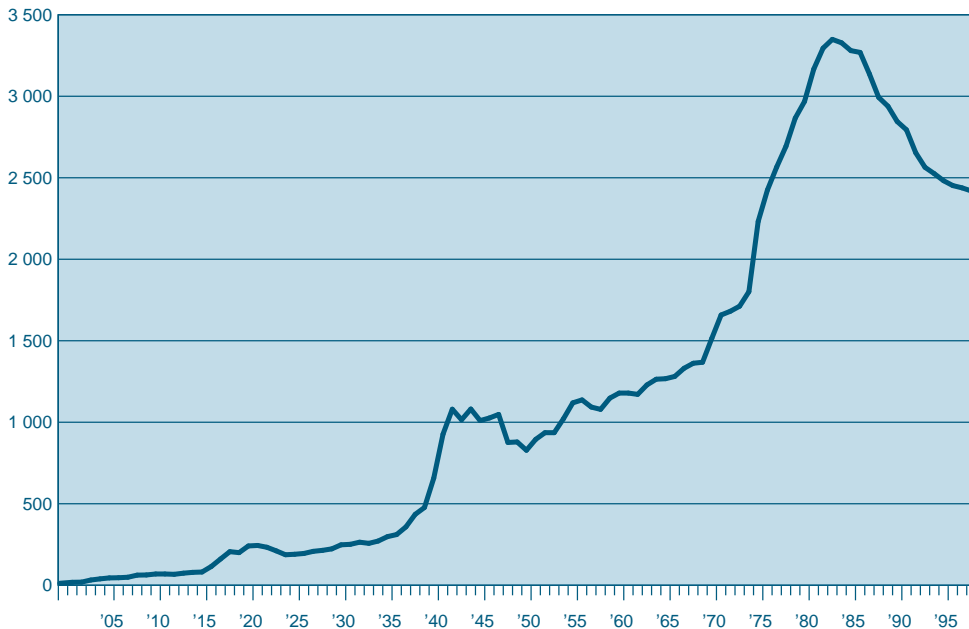

Om de splitsing over twee vestigingen te realiseren was een reorganisatie nodig. Het Bureau Twijnstra en Gudde kreeg de opdracht hiertoe een ontwerp te maken. In 1974 volgde een herziening van de hoofdstructuur. Het Bureau werd in vier directoraten verdeeld: twee statistiek producerende directoraten (Economische en Sociale statistieken), één voor de algemene statistische ondersteuning (Methoden en ontwikkeling) en één voor Algemeen beheer. De statistische directoraten bestonden uit een aantal (hoofd-)afdelingen, die op dezelfde wijze zoals voorheen waren gestructureerd (zie schema 4). In feite betekende dit dat een viertal directeuren werden geplaatst tussen de Directeur-generaal en de hoofdafdelingen. Later werd de hoofdstructuur op initiatief van Goudswaard's opvolger, Begeer, nog verder ingevuld.

Ook in ander opzicht was de bestaande hoofdstructuur drastisch gewijzigd. Geheel nieuw was de hoofdafdeling Ontwikkeling, die onder meer tot taak had de samenstelling van de meerjaren- en werkprogramma's te verzorgen alsmede de juridische aangelegenheden ten aanzien van de statistische wetgeving, het secretariaat van de CCS, en het algemene publicatiebeleid van het Bureau. Afgezien van een aantal splitsingen van bestaande hoofdafdelingen waren ook bij de economische en sociale statistieken nieuwe hoofdafdelingen gecreëerd, namelijk voor statistieken van de prijzen, economische basissetelingen, milieustatistieken, coördinatie, kapitaalgoederenvoorraad en balansen, sociale rekeningen en persoons- en gezinsenquête's. Deze laatste vormde een functionele afsplitsing van hoofdafdelingen in het directoraat sociale statistieken. Nieuw was ook de Centrale productieplanning. Opvallend was de aandacht voor de coördinatie. Was deze taak voorheen beperkt gebleven tot die van een afzonderlijke directeur, thans was deze taak aan twee hoofdafdelingen toebedeeld, die voor Coördinatie economische statistieken en voor Sociale rekeningen.

Deze hoofdstructuur bleef twintig jaar ongewijzigd. De wijzigingen beperkten zich tot splitsing van bestaande hoofdafdelingen of tot toevoeging van nieuwe (zie schema 5). Zo werd de aanvankelijk bestaande hoofdafdeling Arbeid, Inkomen en Consumptie werd later in tweeën gesplitst. Hoewel ernaar werd gestreefd zoveel mogelijk een hoofdafdeling of afdeling als geheel in Heerlen te vestigen, kon dit in de praktijk niet altijd gerealiseerd worden. De meeste hoofdafdelingen hadden onderdelen in beide vestigingen. Nieuwe hoofdafdelingen of afdelingen werden zoveel mogelijk in Heerlen gestationeerd zoals

Personeelssterkte CBS per 31 december (kernpersoneel).

Kernpersoneel: medewerkers in vaste dienst en personen met een tijdelijke aanstelling (arbeidscontractanten) waarbij na afloop van de proeftijd in principe tot aanstelling in vaste dienst wordt overgegaan.

de hoofdafdelingen Buitenlandse handel, Economische basissettingen, Kapitaalgoederenvoorraad en balansen, Inkomen en consumptie, Persoons- en Gezinsenquête en Centrale Productieplanning.

Ook de structuur van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) werd aangepast. Beoogd werd een intensivering van het werk. Vooral de instelling van commissies van advies (cva's), bestaande uit deskundigen (niet CCS-leden), moest hiertoe bijdragen. Deze cva's bestreken een bepaald gebied van de statistieken zoals bijvoorbeeld milieu, gezondheid, Nationale rekeningen enz. Het aantal cva's nam snel toe en daarmee ook het werk van het CCS-secretariaat, een ontwikkeling die samenhang met de groei van de statistisch te beschrijven terreinen.

De CBS-vestiging in Heerlen

De opbouw in Heerlen verliep sneller dan verwacht. Op 1 mei 1974 namen de eerste pioniers in Heerlen hun intrek in het voormalig directiegebouw van de Oranje Nassauwijken I. Eind december 1974 werkten er reeds 152 medewer-

kers. Nog hetzelfde jaar kreeg architect Snelder opdracht om voor het terrein van de Oranje Nassau I een ontwerp voor nieuwbouw te maken. Om de toevloed van personeel tijdelijk op te vangen werden begin 1975 paviljoens neergezet. Toen eind 1975 de nieuwbouw startte, waren reeds 643 personen bij de Heerlense vestiging werkzaam. De bouw verliep voorspoedig. De laatste resten van de mijn, de Lange Lies en Lange Jan, sneuvelden in 1976. Alleen de toren van de mijnschacht bleef gespaard. Deze is thans als museum ingericht ter herinnering aan de periode van 'Glück auf'.

Vanaf november 1978 namen de CBS'ers hun intrek in het nieuwe gebouw dat op 26 september 1979 officieel door prinses Beatrix werd geopend. De vestiging Heerlen nam zo snel in omvang toe dat een jaar later een uitbreiding van de nieuwbouw ter hand werd genomen. In 1984 vond de officiële opening plaats door minister Van Aardenne. Marathonlopers van het CBS brachten hem vanuit Voorburg de fakkel waarmee hij ter opening op de waterpartij van het Heerlense gebouw een vuur ontstak.

Had Goudswaard de basis gelegd voor een succesvolle splitsing van het Bureau, onder zijn opvolger Begeer die in 1977 aantrad als Directeur-generaal, kwam de voltooiing van de nieuwbouw te Heerlen tot stand. De overplaatsing van onderdelen van de Voorburgse vestiging naar Heerlen zou tot in de tweede helft van de jaren tachtig voortduren. Dit hing samen met een evenwichtige verdeling van de groei der statistieken over beide vestigingen. Tot in het begin van de jaren tachtig ontstonden allerlei nieuwe statistieken zoals voor milieu, energie, leefsituatie, winkeldiefstal, huwelijksvruchtbaarheid (ter onderbouwing van de bevolkingsprognose), productie, consumptie, verplaatsingsgedrag, slachtoffers van misdrijven, gezondheid e.a. Maar zelfs in de magere jaren tachtig was nog sprake van enige uitbreiding. Dit hing samen met een compensatieprogramma voor de afschaffing van de volkstelling. De uit het begin van de jaren zeventig daterende Arbeidskrachtentelling werd in 1987 omgebouwd tot een doorlopende enquête beroepsbevolking onder maandelijks ca. 10 000 adressen. Een uitbreiding die in de vestiging Heerlen werd gerealiseerd. Bij de uitbreiding van de statistische informatievoorziening werd uitdrukkelijk gestreefd naar een samenhangende beschrijving van de verschillende maatschappelijke deelterreinen. Het streven naar een samenhangend rekeningstelsel waarin alle 'sociale' statistieken konden worden ondergebracht, naar het voorbeeld van de Nationale rekeningen voor het economisch proces, bleek te hoog gegrepen. Meer succes had het CBS in de tweede helft van de jaren tachtig met de ontwikkeling van een stelsel van arbeidsrekeningen en van sociaal-economische rekeningen. Door middel van compendia of zakboeken werd op andere wijze beoogd

de samenhang van maatschappelijke verschijnselen tot uitdrukking te brengen zoals op gebied van gezondheid, verkeer, criminaliteit en onderwijs.

> **Inkrimping en efficiencyvergroting: de jaren tachtig**

In 1982 was het CBS uitgegroeid tot een Bureau met 3 531 formatieplaatsen, het grootste aantal in de geschiedenis van het Bureau. Vanaf het begin van de jaren tachtig was sprake van een duidelijke kentering.

Schema 5.
Organigram van het CBS (1983)

Directeur-generaal
(Directiesecretariaat)

Directie Methoden en Ontwikkeling (DMO)	Directie Economische Statistieken (DES)	Directie Sociale Statistieken (DSS)	Directie Algemeen Beheer (DAB)
- Statistische Methoden	- Landbouwstatistieken	- Bevolkingsstatistieken	- Personeelszaken
- Ontwikkeling	- Statistiek van Industrie en Bouwnijverheid	- Gezondheidsstatistieken	- Financiële en Economische Zaken
- Centrale Bewerking	- Statistiek van de Binnenlandse Handel	- Statistieken van Onderwijs en Wetenschappen	- Algemene Zaken
- Bibliotheek en Documentatie	- Statistieken van Verkeer en Vervoer	- Statistieken van Arbeid en Lonen	- Centrale Productieplanning
	- Financiële Statistieken	- Sociaal-culturele Statistieken	
	- Statistieken van de Buitenlandse Handel	- Statistieken van Rechts- bescherming en Veiligheid	
	- Statistieken van de Prijzen	- Sociale Rekeningen	
	- Nationale Rekeningen	- Persoons- en Gezinsenquête	
	- Economische Basistellingen	- Statistieken van Inkomen en Consumptie	
	- Milieustatistieken		
	- Coördinatie Economische Statistieken		
	- Statistieken van Kapitaalgoederenvoorraad en Balansen		

De overheidsuitgaven waren fors gestegen en idem dito de begrotingstekorten en staatsschuld. Keerpunt vormde de bezuinigingsnota van het tweede kabinet Van Agt 'Bestek 1981'. Nederland leed aan de 'Dutch disease': stijgende collectieve lasten ontstaan door overheidstekorten en door een toenemend beroep op uitkeringen voor werkloosheid en arbeidsongeschiktheid, een teruglopend bedrijfsleven met vele faillissementen. De inkomsten uit de gasvoorraad verzachtten de pijn. Was eerst nog sprake van een beetje 'minder meer' vanaf 1983 ging het no nonsens kabinet-Lubbers I over tot krachtige bezuinigingsmaatregelen die ook aan het CBS niet ongemerkt voorbij gingen. De formatie van het Bureau liep geleidelijk terug tot 2 778 eind 1990, een reductie van ruim 20%. Nog meer dan voorheen gaven meerjarenprogramma's richting aan het statistisch beleid. Een evenwichtige beschrijving van de maatschappelijke gebieden stond voorop. Begeer had daarvoor een aantal criteria ontwikkeld, die per statistiek werden onderzocht en vastgelegd. Daardoor vervielen statistieken die min of meer los stonden van de beschrijving van een breed maatschappelijk thema, zoals bijvoorbeeld de begrafenisstatistiek. Vele statistieken konden echter worden voortgezet dankzij efficiencywinst die vooral te danken was aan de verdergaande automatisering. Vanaf eind jaren zeventig waren zogenaamde tafelcomputers decentraal op hoofdafdelingen in gebruik genomen. Geleidelijk nam de decentralisatie toe. Aanvankelijk met terminals van Philips (type P 7000) verbonden met de in 1980 in gebruik genomen computer de Cyber 170-730-1 en vanaf het midden van de jaren tachtig ook met 'stand alone' microcomputers.

Productieplanning

Was na de spreidingsoperatie het management sterk gericht op het inhalen van achterstanden in de productie, in de jaren tachtig werd op basis van concrete limieten gestreefd naar vergroting van de snelheid van de productie. Maandcijfers dienden binnen een maand na afloop van de verslagmaand ter beschikking te komen, kwartaalcijfers binnen drie maanden na het verslagkwartaal enz. Een centrale productieplanning werd opgezet om het management van informatie te voorzien.

In de periode van spreiding was een nauwe samenwerking ontstaan tussen het management met de Dienstcommissie, die het personeel vertegenwoordigde. Hoewel de belangen beslist niet altijd spoorden, resulteerde hieruit geregeld overleg met de directie over de doorlopende stroom van reorganisatievoorstellen die voortvloeiden uit de voortdurende groei van het Bureau en

de daarmee samenhangende overplaatsing van onderdelen van Voorburg naar Heerlen. Binnen hoofdafdelingen ontstonden vormen van geregeld werk-overleg. In 1983 werd een Bijzondere Commissie voor het CBS opgericht, waarin de professionele vertegenwoordigers van vakbonden de belangrijke organisatorische veranderingen met de daaraan verbonden personele consequenties bespraken met de Directeur-generaal. Voor elk van de vier directoraten werden afzonderlijke Dienstcommissies ingesteld, bestaande uit door het personeel gekozen vertegenwoordigers die geregeld overleg voerden met de desbetreffende directeur.

Zoals elders in de maatschappij deed ook bij het CBS deeltijdarbeid meer en meer zijn intrede. Voor de gehele overheid breidde het aantal niet gewerkte dagen zich uit door het toekennen van zogenaamde roostervrije ADV-dagen, een vorm van arbeidsduurverkorting die er toe moest bijdragen meer werkgelegenheid te creëren om de stijgende werkloosheid terug te dringen. Het personeelsbestand wijzigde zich in de jaren zeventig en tachtig drastisch. Het aantal medewerkers werkzaam voor de sociale statistieken was tot ca. 1985 flink toegenomen. Steeds meer plaatsen waren beschikbaar gekomen voor het midden en hogere kader, terwijl die voor het lager geschoold personeel verdwenen. Voor oudere medewerkers bleek de overgang naar het toenemend gebruik van de moderne informatietechnologie vaak erg groot, soms te groot zodat ze moesten afhaken. Het aantal universitair geschoolden nam sterk toe en daarmee ook de verwetenschappelijking van het werk. Meer dan voorheen leverden medewerkers bijdragen aan congressen en vergaderingen, vooral op internationale gremia. Voor nieuwe medewerkers werd een algemene introductiecursus gegeven, terwijl voor het hogere en middenkader allerlei nieuwe cursussen beschikbaar kwamen op gebied van management, communicatie e.d.

Ondanks het krimpend budget werd nieuw statistisch onderzoek opgezet naar actuele maatschappelijke vraagstukken als het groeiend zwarte geldcircuit, culturele minderheden, werkgelegenheid en werkloosheid. Het aantal geregistreerde werklozen was tijdens de depressie beginjaren tachtig opgelopen van 281 000 in 1979 tot 822 000 in 1984. Het terugdringen hiervan was een belangrijk doel van het tweede kabinet-Lubbers. Onderzoek van het CBS in 1986 en 1987 wees uit dat een derde van het aantal geregistreerde werklozen niet voldeed aan de vastgestelde omschrijving van werkloosheid. Uiteindelijk besloot de regering in 1988 deze statistiek, die door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid werd samengesteld, over te dragen aan het CBS. Een mijlpaal in de centralisatie van de statistiek. Door een combinatie van registratie en enquêtes en door de toepassing van geavanceerde technieken kwamen de gegevens snel beschikbaar. Dezelfde vormen van verwerking werden geleidelijk ook bij ander onderzoek toegepast.

> Bezuiniging, reorganisatie en dynamiek in de jaren negentig

Bezuiniging na bezuiniging hadden het CBS danig afgeslankt. De laatste bezuiniging, die schuil ging onder de fraaie naam Grote Efficiency Operatie (GEO), leidde tot een sterke inkrimping van het werkprogramma. Toen Begeer in 1991 door Abrahamse als Directeur-generaal werd opgevolgd, trof hij het Bureau aan in de laatste fase van de GEO waarbij in totaal 242 formatieplaatsen verdwenen. Haaks op deze afslankingsoperatie stond de toenemende vraag naar statistische informatie. Vooral de Europese Gemeenschap vroeg steeds meer gegevens. De verwachting was dat de geldmiddelen de komende tijd krap zouden blijven. De in deze tijd 'terugtrekkende overheid' vereiste bovendien dat de door het CBS veroorzaakte enquêtedruk verder zou afnemen. Het CBS had hiertoe reeds eind jaren tachtig maatregelen getroffen. Verder bestond binnen het CBS zelf onvrede over de organisatie, die door het grote aantal lagen soms was verkokerd. Bovendien was de organisatie nogal intern gericht en niet altijd klantvriendelijk voor berichtgevers en afnemers. Ook de presentatie en actualiteit van de gegevens vereiste verbetering.

Operatie TEMPO

Met zijn toenmalig directieteam besloot Abrahamse in mei 1992 tot een stoutmoedige stap: de operatie TEMPO, gericht op verandering van de structuur en cultuur van het Bureau. Een verandering die nodig werd geacht om de taak van een nationaal, onpartijdig en betrouwbaar statistisch instituut in de toekomst voort te zetten. TEMPO was een acroniem voor de woorden: Tijdig, Efficiënt, Modern, Professioneel en Onafhankelijk.

Eind 1994 kwam een nieuwe organisatiestructuur tot stand. Deze bestond uit acht divisies, die ieder weer uit ongeveer vijf of zes sectoren waren opgedeeld (zie schema 6). Binnen sectoren werd het werk verdeeld over taak- en analysegroepen om op deze wijze een bredere inzetbaarheid van de medewerkers te verkrijgen. Verder is gestreefd naar een plattere organisatie, met verantwoordelijkheden lager in de organisatie, grotere zelfstandigheid van de organisatieonderdelen en meer flexibiliteit. Zes divisies zijn gericht op een samenhangend geheel van het statistisch productieproces, twee zijn ondersteunend. Van sommige divisies ligt het zwaartepunt van hun werk in Heerlen, voor anderen in Voorburg. Alleen de divisie Gegevensverzameling is als geheel in Heerlen gevestigd.

Via managementcontracten leggen de divisies zich jaarlijks op basis van een gelimiteerd budget vast ten aanzien van de totstandkoming van hun producten. Binnen de geldende regels beheren de divisies zelf hun personele en materiële middelen. De overkoepelende personele en financiële aangelegenheden ressorteren onder een Centrale Staf die de DG rechtstreeks adviseert. Voor het statistisch beleid en de internationale statistische betrekkingen wordt de Directeur-generaal geassisteerd door een Stafbureau met twee directeuren.

Hoewel de nieuwe organisatie grotendeels is opgebouwd uit bestaande onderdelen, vond wel een algehele herschikking plaats. Behalve een vergroting van de efficiency werd hiermee tevens een verandering beoogd van de interne bedrijfscultuur. Vooral de divisies Gegevensverzameling (inputdivisie) en Presentatie en Integratie (outputdivisie) moesten hiertoe bijdragen. Bij de inputdivisie is de gegevensverzameling van bedrijven en personen gecentraliseerd, met specifieke aandacht voor de waarnemingsmethodologie. De aandacht van de outputdivisie is met name gericht op de coördinatie via het stelsel van Nationale rekeningen alsmede op communicatie, publicatie en marketing. Binnen elke statistische divisie vormt de coördinatie en presentatie een taak van een afzonderlijke sector. Ook de automatisering is geheel gedecentraliseerd. De taak van de divisie Research en Ontwikkeling is beperkt tot advisering over informatiesystemen en informatietechnologie met bijzondere aandacht voor de statistische informatica.

Met voordrachten van vooraanstaande managers konden CBS-medewerkers tijdens het reorganisatieproces zich oriënteren op een andere bedrijfscultuur. Interne zogenaamde Klantenteams, bestaande uit alle categorieën van het personeel, onderzochten bepaalde concrete knelpunten in de interne of externe communicatie. Als gevolg hiervan werden ook interne werkprocessen doorgelicht (bekend onder de modenaam 'business process redesigning'). Later kreeg dit een vervolg via 'audits' die door de DG-staf worden begeleid. Van alle ontwikkelingen werden de medewerkers geïnformeerd door het nieuwsblad CBS Signaal dat vanaf 1991 de gebruikelijke CBS-Bulletins verving. Verder werden om de nieuwe cultuur kracht bij te zetten van buiten het CBS enkele divisie-managers aangetrokken en jongere medewerkers gerekruteerd als sector-managers. De reorganisatie eiste ook zijn tol. Oudere medewerkers, waaronder managers, hielden het soms voor gezien en verlieten, vaak via een wachtgeld- of Vutregeling, het Bureau.

Schema 6.

Organigram van het CBS (1995)

Directeur-generaal

DG-staf

Centrale Staf

Divisie

1. Landbouw, Nijverheid en Milieu
  2. Handel, Transport en Dienstverlening
  3. Kwartaire Sector en Leefsituatie
  4. Sociaal-economische Statistieken
  5. Presentatie en Integratie
  6. Gegevensverzameling
  7. Algemene Ondersteuning
  8. Research en Ontwikkeling
-

Met veel elan ging men aan de slag. De wijze van presentatie veranderde, het imago van een ‘saai, stoffig’ instituut werd afgeschud. Een trend die met het herziene CBS-jaarverslag in 1991 reeds was ingezet. Contacten met berichtgevers werden vernieuwd en versterkt door ‘accountmanagers’.

Initiatieven werden ontplooid om de toegankelijkheid voor afnemers van statistische informatie te vergroten. Een boekje verscheen over ‘De tien meest gestelde vragen over het CBS’. Vele grote bibliotheken in het land kregen de beschikking over de meest recente gegevens op statistisch gebied. Menig medewerker kreeg in de nieuwe organisatie ander werk. Managers namen deel aan ‘heisessies’ om hun vaardigheden in leiding geven en communicatie te vergroten. Management-development en mobiliteit waren ‘hot issues’. Een speciaal Mobiliteitscentrum diende de interne mobiliteit te bevorderen.

Veranderingen van de bedrijfscultuur komen echter niet van de ene op de andere dag tot stand. Zo constateerde een extern consultantbureau in 1998 dat er veel plannen en ideeën waren maar dat de daadkracht nog vaak ontbrak.

Terugblikkend maakte het CBS in de jaren negentig tot nu toe een dynamische en soms turbulente ontwikkeling door. Temidden van een toenemende Europese statistische regelgeving, een deregulerende overheid, een oplopende non-response en stijgende behoefte aan privacybescherming, temidden ook van razendsnelle ontwikkelingen op technologisch gebied gepaard met een gelijk blijvende of geringere financiële armslag zocht het CBS samen met de CCS naar nieuwe wegen om aan de vraag naar onbetwistbare statistische informatie te

voldoen. De hiervoor vereiste professionele onafhankelijkheid van het CBS werd expliciet vastgesteld in de in 1996 totstandgekomen Wet op het Centraal Bureau en de Centrale Commissie voor de Statistiek. Deze wettelijke grondslag van CBS en CCS vormde een actualisering van het Koninklijk Besluit van 1899. Een radicale wijziging vormde de samenstelling van de CCS. Van een omvangrijke instelling, waarin alle belanghebbende partijen waren vertegenwoordigd, is deze gereduceerd tot maximaal elf leden. Wel zijn de Commissies van Advies gehandhaafd.

Op weg naar 2000

De dynamiek blijkt uit het Businessplan CBS 2000. Met het oog op het jaar 2000 heeft het CBS zich als doel gesteld om met minder enquêtedruk, met minder papier en meer informatietechnologie en door geavanceerde statistische methoden meer, betere en snellere informatie te leveren. Dit als resultaat van een zogenaamde dubbele transformatie.

Deze transformatie houdt in dat aan de inputzijde de gegevens zoveel mogelijk worden verkregen via geautomatiseerde registraties en via enquêtes die grotendeels gebaseerd zijn op Electronic Data Interchange (EDI). De Wet van 1996 biedt het CBS mogelijkheden om gebruik te maken van registraties bij de overheid, echter uitsluitend voor statistische doeleinden, dus met inachtneming van geheimhouding. Aan de outputzijde zullen de gegevens toegankelijk zijn via een online databank, StatLine genaamd. Hiervoor zal een kleiner maar hoogwaardiger personeelsbestand vereist zijn, wat personele aanpassingen zal vergen. Op deze wijze verwacht het CBS zijn taak, het maken van statistieken voor praktijk, beleid en wetenschap, te kunnen blijven vervullen.

Gevraagd en gegeven.

Het verzamelen van statistische gegevens

JACQUES VAN MAARSEVEEN

In het Koninklijk Besluit bij de oprichting van het CBS in 1899 kreeg het Bureau als taak statistische gegevens te verzamelen, bewerken en publiceren. De statistieken moesten nuttig zijn voor praktijk en wetenschap. De behoefte aan statistieken is in de twintigste eeuw explosief toegenomen. Om in deze behoefte te voorzien verzamelt het CBS over allerlei aspecten van onze samenleving gegevens (bevolking, verkeer, gezondheid, criminaliteit, economie, milieu enz.). Deze gegevens zijn afkomstig uit allerlei bronnen (bevolkingsregister, douaneformulieren, grote tellingen, hypotheekregister, overheidsadministraties, enquêtes bij bedrijven, instellingen en personen etc.). Het gehele proces van verzamelen en verwerken (het statistisch proces) kent een lange geschiedenis en heeft vooral de laatste decennia een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt.

› *Wanneer begon het?*

De geschiedenis van de verzameling van officiële cijfers is oud. Er zijn berichten over statistische overzichten voor Chinese en Egyptische overheersers die teruggaan naar duizenden jaren voor onze jaartelling. Natuurlijk is er de volkstelling van keizer Augustus die we kennen uit het verhaal over de geboorte van Jezus in het kleine plaatsje Bethlehem. Een ander voorbeeld is de Quipucamayoc van het Incarijk (ca. 1000 tot 1500 na Christus) met gegevens over het aantal mensen, huizen, lama's en huwelijken.

Ook in Nederland werden reeds voor de oprichting van het CBS cijfermatige gegevens verzameld. De eerste gegevensverzameling over alle inwoners van Nederland dateert van 1795, toen de eerste volkstelling werd gehouden. Ook vóór dat jaar vonden tellingen plaats maar die hadden betrekking op een stad of provincie, zoals bijvoorbeeld in Leiden waar in 1481 alle poorters van 20-60 jaar werden geteld.

In de negentiende eeuw stelden ministeries als bijproduct van hun administratieve taken (belastingheffing, controle op vervoersstromen e.d.) soms statistieken samen. De cijfermatige overzichten verschenen in verslagen over de landbouw, belastingen, strafzaken, de politie, het onderwijs, het armenwezen enz.

De veldwachter als enquêteur

Vermeldenswaard zijn de negentiende-eeuwse *Verslagen over de Landbouw*. Via burgemeesters werden gegevens verkregen over de omvang van de veestapel, de oppervlakte van gewassen e.d. in een gemeente. Burgemeesters konden de gegevens bij schatting vaststellen dan wel huis aan huis laten verzamelen. Dat laatste gebeurde als regel door de veldwachter.

Van een systematische aanpak was in de negentiende eeuw nog geen sprake. Een uitzondering hierop was de volkstelling. Deze was vanaf 1829 tienjaarlijks voorgeschreven en zou tot de oprichting van het CBS praktisch de enige statistiek zijn die afzonderlijk werd ingesteld ter onderbouwing van het overheidsbeleid. Voor ander onderzoek stelde de overheid vrijwel geen geld beschikbaar. De overheidstatistiek kwam daardoor in Nederland maar langzaam van de grond. Pogingen om hierin verbetering te brengen, leden keer op keer schipbreuk. Statistisch werk liet men vaak over aan onkundige ambtenaren. *Men beseft niet, zo betoogde de voorzitter van de Vereniging voor Statistiek, Vissering, in 1878 dat de Statistiek, de wetenschap der feiten van het maatschappelijk leven, een studie is... waarvoor men bovenal 'hart' moet hebben.*

Met de toenemende bemoeienis van de overheid ontstond eind negentiende eeuw op het gebied van onderwijs, arbeid, huisvesting en gezondheid ook meer behoefte aan kwalitatief goede cijfers ter ondersteuning van het overheidsbeleid. De instelling van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) en het CBS kwam hieraan tegemoet. Bestaande statistieken werden verbeterd en geleidelijk ontstonden nieuwe statistieken waarvoor de methoden nog moesten worden ontwikkeld.

› ***Cijfers uit administraties***

De eerste statistieken van het CBS waren, met uitzondering van de volkstelling, gebaseerd op allerlei administratieve bronnen. Om de gewenste gegevens te verkrijgen werden op afzonderlijke formulieren vragen gesteld. Administratief personeel van departementen, gemeenten, provincies en instellingen verzamelden

deze gegevens vanuit de aanwezige administraties, vulden de formulieren in en zonden ze ter verwerking op aan het CBS. Ook benutte het Bureau bestaande cijfermatige overzichten, aanwezig in verslagen van het Rijk, provincies en gemeenten. Tevens werden bestaande administratieve documenten (bijv. voor in-, uit- en doorvoer) of in kranten gepubliceerde gegevens (bijv. beurskoersen) gebruikt.

Dit procédé was in het begin de voornaamste wijze van verzameling. Alleen bij tellingen, zoals de volks- en bedrijfstelling, gingen tellers – veelal gemeentebtenaren – op pad om de gegevens te verzamelen op ‘telkaarten’. Pas vanaf de jaren dertig kwamen meer onderzoeken van de grond waarbij de gegevens door CBS-medewerkers verzameld werden.

Aanvankelijk werden de gevraagde gegevens alleen schriftelijk (handgeschreven of getypt) ingevuld. Tot diep in de jaren tachtig vormde papieren vragenlijsten het voornaamste middel van gegevensverzameling. Een grote verandering gaf in de jaren zestig en zeventig de automatisering. Gegevens werden meer en meer in machine leesbare vorm aan het CBS geleverd. Er ontstonden bij de overheid allerlei geautomatiseerde administraties zoals op gebied van bevolking, sociale zekerheid (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid enz.), financiën, justitie en personeel. Ook bedrijven en instellingen automatiseerden hun administraties. Aan deze registraties kunnen na bewerking statistieken ontleend worden. In het begin ontving het Bureau vaak een computeruitdraai van de gegevens, weer later werden de gegevens op tape toegezonden.

Tegenwoordig worden gegevens soms op grote schaal rechtstreeks elektronisch via de computer aangeleverd. Daarbij gaat het CBS er in sommige gevallen toe over om de gevraagde gegevens zelf te halen uit de elektronische gegevensdragers waarop de ruwe (bedrijfs-)administratieve gegevens staan vermeld, zoals bij de statistiek der gemeentefinanciën. De gegevens van deze statistiek worden ontleend aan de bestaande databestanden van de gemeentelijke financiële administraties. Hetzelfde gebeurt met de loonstatistiek, die wordt samengesteld op basis van databestanden van de loonadministratie. Door de grote diversiteit in de administraties blijkt deze wijze van gegevensverzameling en -bewerking in de praktijk nogal complex.

› ***Van integraal naar steekproef***

Tot aan de Tweede Wereldoorlog werden meestal van alle elementen van een doelgroep gegevens verzameld. Pas na 1945 komt het steekproefonderzoek bij het CBS tot ontwikkeling. Hierbij worden uitspraken gedaan over de gehele groep zonder dat het nodig is iedereen te ondervragen. De methode was in de

eerste helft van de twintigste eeuw ontwikkeld. De indienstneming van enkele wiskundig geschoolden onder leiding van Tinbergen bracht in de jaren dertig verandering in de statistische aanpak. Het toepassen van schattingsmethoden, zoals bij steekproeven, werd gebruikelijk. De eerste toepassing van de steekproeftechniek vond in 1947 plaats bij de inkomensstatistiek, daarna volgden andere statistieken.

Pleidooi voor steekproeven

Voor sommigen was de nieuwe aanpak blijkbaar een grote omschakeling. In 1952 hield CBS-directeur Idenburg voor leden van de Centrale Commissie voor de Statistiek een krachtig pleidooi voor het gebruik van steekproeven. Omstandig zette hij uiteen dat dit gebruik nauwkeurige schattingen gaf en dat iedereen – in tegenstelling tot wat werd beweerd – bij een aselechte steekproef precies dezelfde kans heeft mee te doen.

Het Bureau legde al spoedig een grote deskundigheid aan de dag op gebied van steekproeftechnieken. Vaak werden externe adviezen gegeven. Voor waarnemingen over een lange periode ontwikkelde medewerker Jan Vos een nieuwe theorie over steekproeven in ruimte en tijd. Dit ontlastte de berichtgevers (ondernemingen, gezinnen e.a.) omdat zij over een kortere periode konden rapporteren. Tegenwoordig behoren steekproefmethoden tot het standaard-gereedschap van het CBS. Dankzij relatief kleine steekproeven kunnen de kosten voor onderzoek beperkt worden. Kleine steekproeven leveren bovendien tijd-winst op, zodat de uitkomsten eerder beschikbaar komen en dus actueler zijn. Personen of bedrijven kunnen of willen niet altijd meewerken aan statistisch onderzoek. Daardoor ontstaat non-response. Vooral bij niet verplichte onderzoeken bestaat daardoor het gevaar dat sommige groepen onder- of oververtegenwoordigd zijn, wat leidt tot vertekening van de uitkomsten. Hoewel het CBS de vertekening via correctietechnieken tracht te reduceren en allerlei maatregelen treft om de non-response te verminderen, is deze de laatste 15 jaar opgelopen tot vrij hoge percentages en is hiervoor nog geen bevredigende oplossing gevonden.

> **Gegevens verzamelen bij bedrijven**

Het zou tot de Eerste Wereldoorlog duren voordat het CBS statistieken samenstelde op basis van gegevens die bedrijven hadden verstrekt. Nederland verkeerde als neutraal land in een isolement. Er ontbraken statistische gegevens om de oorlogvoerende landen te overtuigen van de behoefte aan grond- en hulpstoffen voor nationaal verbruik. Een statistiek van voortbrenging en verbruik kon deze gegevens verschaffen. Daarom werden de bedrijven in 1917 wettelijk verplicht de hiertoe vereiste gegevens aan het CBS te verstrekken. De wet legde tevens het CBS geheimhouding op van de verkregen individuele informatie. Het bedrijfsleven stond bepaald niet te juichen als medewerking aan de statistiek werd gevraagd. Ondernemers zagen op tegen het invullen van de formulieren. Zo moest bij de eerste productiestatistiek *wegens de onvoldoende boekhouding en gebrekkige ontwikkeling van een aantal ondernemers overgegaan worden op vereenvoudigde telkaarten ... voor het kleinbedrijf* in de nijverheid.

Weigerachtige bedrijven

De kleinere bedrijven waren vaak weigerachtig. Hun administraties lieten nogal te wensen over. De statistiek had in dat opzicht een opvoedende taak. Van statistiek hadden velen geen idee. Zelfs een Kamerlid noemde in 1916 de statistiek nog een *diabolische kunst die uit onjuiste gegevens juiste gevolgtrekkingen wist te verkrijgen*.

Nog in 1921 heerste bij ondernemers het *griezelig gevoel* dat zij voor de productiestatistiek gegevens moesten verstrekken *die eigenlijk geen fatsoenlijk mensch van zijn mede-mensch* durfde te vragen. Belangrijk voor het CBS was de steun die het kreeg van fabrikant C.F. Stork, die tevens lid van de CCS was. Pas in de jaren dertig kwam verandering in de houding van het bedrijfsleven. Overheid en bedrijfsleven hadden ter regulering van de crisismaatregelen in die tijd dringend behoefte aan statistische informatie. Er kwamen allerlei nieuwe statistieken tot stand (productie-indices, omzetstatistieken, distributiestatistieken, voorraadstatistieken e.d.) waarbij de medewerking van bedrijven gewenst was. Om de kosten en de enquêtedruk te verminderen beperkte het CBS de waarneming bij kleine bedrijven. Slechts een gedeelte hiervan werd voortaan benaderd. Hierdoor werd het draagvlak verbreed.

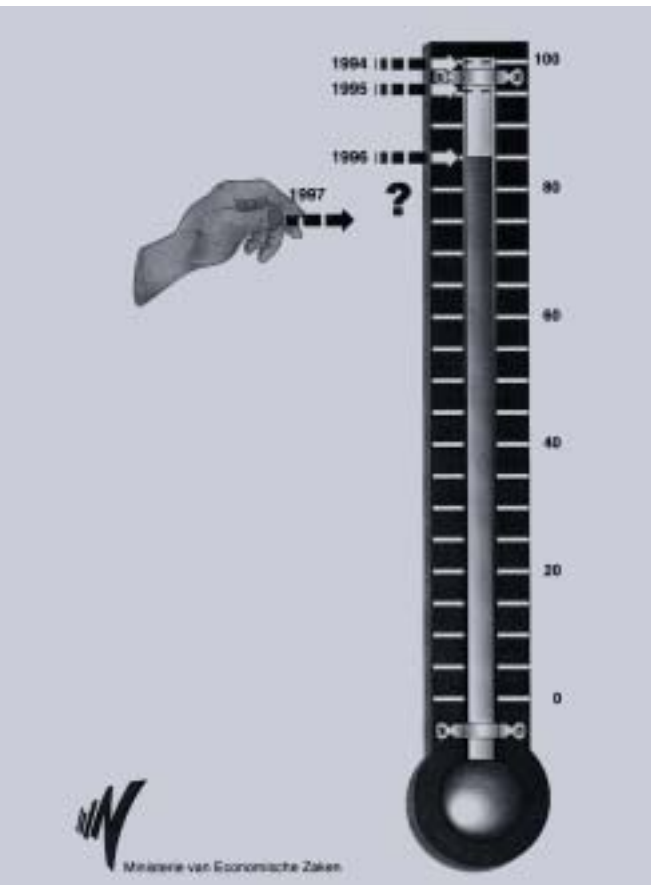
> Toenemende administratieve lasten

Na de Tweede Wereldoorlog, toen met de groei van de welvaartsstaat de behoefte aan statistieken wederom sterk toenam, breidde het CBS de gegevensverzameling bij bedrijven verder uit. Hierdoor en ook door het toegenomen onderzoek door allerlei andere onderzoeksinstellingen liep de enquêtedruk voor bedrijven sterk op. Door gebruik te maken van steekproeven konden de lasten van vooral de kleinere bedrijven verminderd worden. Vanaf 1985 kreeg het

CBS van regeringswege de verplichting om de lasten voor het bedrijfsleven verder te verlagen. Tot 1990 wist het Bureau door allerlei maatregelen de enquêtedruk met ca. 15% te verminderen, een trend die in de jaren daarna is voortgezet en jaarlijks door een enquêtedrukmeter wordt weergegeven.

Het CBS, ministeries, universiteiten en onderzoeksbureaus verzamelen bij bedrijven soms dezelfde gegevens. In een poging dubbel werk en dubbele belasting in te dammen heeft het CBS hiervoor vanaf 1998 een soort 'clearing house' ingesteld: een eenheid die nagaat of de gevraagde informatie al aanwezig is en of bestaand onderzoek kan worden benut voor extra vragen zodat geen nieuw onderzoek nodig. Tevens tracht de eenheid te bemiddelen bij het beschikbaar stellen van gegevens. Overigens was er reeds een vorm van clearing tijdens de bezettingstijd, toen het verplicht werd alle enquêtes van de overheid ter goedkeuring aan te melden bij het CBS. Een maatregel die direct na de oorlog weer is ingetrokken. Of deze aanpak bijna vijftig jaar later succes sorteert, moet de toekomst uitwijzen.

In de jaren negentig worden nog andere wegen bewandeld om de enquêtedruk voor het bedrijfsleven terug te dringen. Bedrijven ontvangen bijvoorbeeld van het

Illustratie gebruikt bij de publicatie Voortgang vermindering administratieve lasten, in 1997 uitgebracht door het ministerie van Economische Zaken.

CBS elektronische vragenlijsten met de benodigde programmatuur. Verder wordt voor de actualisering van het algemeen bedrijfsregister van het CBS samengewerkt met instanties die omvangrijke bestanden beheren zoals de Kamers van Koophandel, het Landelijk Instituut Sociale Verzekeringen en de Belastingdienst. Deze instellingen onderzoeken of in de toekomst de vorming van één basisbedrijvenregister voor Nederland mogelijk is dat een gestandaardiseerde set met openbare basisgegevens bevat. Dit kan de administratieve lasten van bedrijven verder reduceren.

> **Tellingen**

In 1899 hield het CBS zijn eerste volkstelling en in 1930 de eerste bedrijfstelling. Bij een volkstelling worden van alle inwoners gegevens verzameld en bij een bedrijfstelling van alle bedrijven. Tegelijk met een volkstelling vond ook een beroepstelling plaats en na 1945 ook een woningtelling. Daarnaast werden vanaf 1910 door het ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel geregeld landbouwtellingen gehouden.

Informereren bij de burens

Eén opmerkelijke instructie aan de tellers bij de Landbouwtelling 1910 was: Het is wenschelijk, dat het publiek omtrent het doel der telling van te voren voldoende wordt ingelicht. Waar niettegenstaande dit toch sommigen mochten weigeren de gegevens te verstrekken, zal de teller goed doen bij de burens te informeren (CCS 1909).

De formulieren waarop per persoon of per bedrijf gegevens werden ingevuld, werden telkaarten genoemd. Ook bij andere grote statistieken zoals de Productiestatistiek 1917 werden telkaarten gebruikt. Bij de laatste Volkstelling van 1971 was het woord 'telkaart' zeer toepasselijk. Vormgeving en inrichting van de kaart stonden geheel in het teken van de toegenomen mogelijkheden van geautomatiseerde verwerking. Het ontwerp ervan was revolutionair. Het veldwerk was in elke gemeente aan tellers toevertrouwd. De tellers waren vrijwilligers. Meestal waren het goed onderlegde ambtenaren, onderwijzers, opzichters e.d. De werving ervan verliep vaak moeizaam. Telkens terugkerende klachten waren dat de vergoeding voor de tellers te laag was en dat het aanbod ervan onvoldoende.

Strengere eisen voor invulling

De regels voor correcte invulling waren streng. Op fouten werd men afgerekend. Zo schrok men er niet voor terug om bij een voorgenomen bedrijfstelling inkortingen op de bezoldiging van de gemeentelijke projectleider centraal vast te stellen voor foutief of onvolledig ingevulde kaarten. Op zijn beurt werd de projectleider beloofd voor de fouten of tekortkomingen die hij bij de tellers had ontdekt. De inkortingen die de tellers hiervoor kregen opgelegd, kwamen de projectleider ten goede.

De formulieren werden enkele dagen vóór de eigenlijke teldatum (bij een volkstelling meestal 31 december) uitgereikt en vlak na die datum opgehaald. Per getelde persoon of bedrijf ontvingen de tellers een geringe vergoeding, in 1930 bij de volkstelling slechts 7,5 cent per getelde persoon. Aangezien hierdoor de animo voor het veldwerk bepaald niet overliep, werden ambtenaren, militairen en onderwijzers vaak in de gelegenheid gesteld om als teller aan de volkstelling deel te nemen. Om het tekort aan tellers op te vangen was de Minister in 1930 zelfs bereid om oudere *mannelijke leden* van een jeugdorganisatie, zonder beloning als teller in te schakelen. Dit wel op voorwaarde dat zij niet te werk werden gesteld in straten waar zij in verband met hun leeftijd *verkeerde invloeden* zouden kunnen ondergaan.

Aan vrouwen werd het veldwerk aanvankelijk nog nauwelijks toevertrouwd. Pas bij de Volkstelling van 1920 mochten ook vrouwen tellen. De werving van tellers was voor de gemeenten vaak een hele klus. In korte tijd moest een groot aantal tellers geworven worden. Vooral bij de Landbouwtelling 1946 en de Volkstelling 1947 verliep de werving moeizaam. Voor de Volkstelling 1947 was namelijk om budgettaire redenen besloten de tellers ditmaal geen vergoeding te geven. De rekrutering heeft dan ook zeer veel moeite gekost.

Zonder vergoeding in 1947 op pad

Teneinde de bereidwilligheid te stimuleren kon een aanmoediging worden gegeven door een extra verstrekking van enkele distributiebonnen voor versnaperingen of tabaksprodukten, terwijl ten plattelande voor tellers van een sterk verspreide bebouwing de mogelijkheid werd geopend een aankoopvergunning voor nieuwe rijwielbanden te verkrijgen. Dit laatste idee was al eerder geuit bij de Landbouwtelling 1946.

De laatste Volkstelling in 1971 werd in grote lijnen op dezelfde wijze georganiseerd als de eerste uit 1899. Bij het veldwerk werden 63 500 tellers ingezet.

Ook voor deze laatste telling heeft de rekrutering van tellers bijzonder veel inspanning gekost.

Via aanplakbiljetten en artikelen in de plaatselijke dag-, week- en vakbladen vond de aankondiging van een telling plaats aan het publiek. Tijdens de voorlichtingscampagne werd bij de volkstelling vanaf 1930 de radio gebruikt en vanaf 1960 ook de televisie. Zo hield de directeur van het CBS, Idenburg, op de televisie met behulp van illustratieve cartoons van Opland een uiteenzetting over de Volkstelling 1960. Ook bij de Telling van 1971 vormde het gebruik van de moderne media een belangrijk element in de voorlichting naar het publiek. Tegelijkertijd vormden deze media het forum voor discussies met critici van de volkstelling.

Grote tellingen waarbij alle inwoners of alle bedrijven worden waargenomen, worden in Nederland niet meer gehouden. Het beleid wordt thans zoveel mogelijk gebaseerd op gegevens van registraties en enquêtes. Alleen de landbouwtellingen vinden nog steeds ieder jaar plaats. Andere integrale tellingen waarmee het CBS statistieken samenstelt zijn die van het verkeer.

› **Luchtfoto's en plattegronden als bron van statistiek**

Een heel bijzondere wijze van gegevensverzameling vindt plaats bij de statistiek van het bodemgebruik die door het CBS vanaf 1946 geregeld wordt samengesteld. Doel is na te gaan waarvoor de bodem in ons land wordt gebruikt (zoals voor verkeer, recreatie, wonen, industrie en landbouw). Zo kunnen we precies weten hoeveel in Nederland de oppervlakte aan wegen is. Gemeenten vulden hiervoor aanvankelijk vragenlijsten in.

Topografische kaarten

Om hun vragenlijst toe te lichten zonden gemeenten wel eens topografische kaarten naar het CBS toe waarop het type bodemgebruik was ingetekend. Dit leidde er toe dat het CBS in 1975 besloot om de gegevens voortaan bij de gemeenten niet meer via vragenlijsten maar via dit soort kaarten te verzamelen. Elk soort bodemgebruik had een eigen kleur. Om geen verwarring over de kleuren te krijgen, ontvingen de gemeenten van het CBS een setje kleurpotloden. Zo werd in de jaren 1976 tot 1978 geheel Nederland in kaart gebracht. De oppervlakte van elk type bodemgebruik bepaalde het CBS met vlaktemeters.

Toch bleek het invullen van de vragenlijsten voor gemeenten op den duur te arbeidsintensief. Vanaf ongeveer 1989 heeft het CBS daarom de inventarisatie van gegevens geheel zelf uitgevoerd. Daarbij werd behalve van luchtfoto's ook gebruikgemaakt van stadsplattegronden. Tevens kreeg het CBS de beschikking over een Geografisch Informatie Systeem, een computersysteem dat ruimtelijke gegevens geautomatiseerd opslaat. Hiermee kwamen de kaarten van het bodemgebruik geautomatiseerd (in digitale vorm) ter beschikking. Vanaf 1997 worden de luchtfoto's op CD-ROM aangeleverd, waarna de (digitale) kaarten met de grenzen van het bodemgebruik op het computerscherm worden aangepast aan de nieuwe situatie.

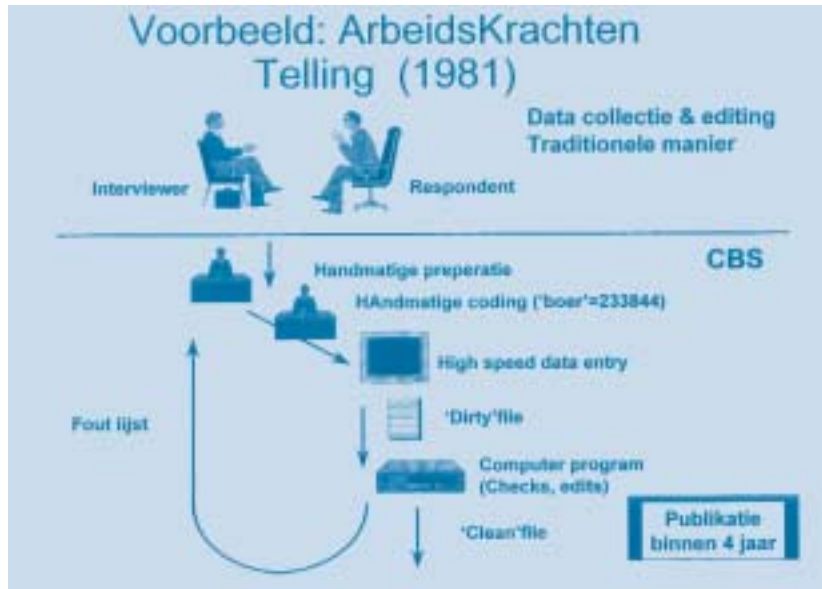
› **Een nieuw type onderzoek: surveys**

Door de toepassing van steekproeftechnieken kwam na de Tweede Wereldoorlog een nieuw type onderzoek tot ontwikkeling: het zogenaamde survey. Dit type onderzoek kan zowel bij personen en huishoudens (social surveys genoemd) als bij bedrijven (business surveys) gehouden worden. Bij surveys wordt veel gebruik gemaakt van mondelinge interviews.

Het eerste grote survey bij het CBS vond in 1935/1936 plaats, toen onder ca. 600 gezinnen een Budgetonderzoek werd gehouden. Na 1945 kwam het Budgetonderzoek verder tot ontwikkeling en vanaf 1978 werd het een doorlopend onderzoek. De behoefte aan allerlei gegevens over de bevolking breidde zich vanaf de jaren zestig geleidelijk uit tot andere terreinen (zoals huisvesting, vakantiebestemmingen, gezondheid, leefsituatie en verplaatsingsgedrag) en daarmee ook het survey-onderzoek. Een grote enquête was de arbeidskrachtentelling die vanaf 1971 tot en met 1985 eenmaal per twee jaar plaats vond en daarna door de maandelijkse enquête beroepsbevolking is vervangen. In 1978 werd in de vestiging Heerlen een speciale hoofdafdeling opgericht voor social surveys (persoons- en gezins-enquêtes). Geleidelijk was de gegevensverzameling bij personen en huishoudens uitgegroeid tot een specialisatie die in deze hoofdafdeling werd geconcentreerd. Hieronder ressorteerde ook een enquêtricerp, dat in 1959 met name voor de waarneming van de consumumentenprijzen was opgericht en dat uitgroeide van 89 personen in 1960 tot ca. 750 in 1987. Daarna liep het aantal terug tot ca. 600 in 1998. De daling hangt samen met het toenemend gebruik van de computer.

Daarnaast is het CBS is vanaf het midden van de jaren tachtig overgegaan op het gebruik van telefonisch enquêteren. De verzamelde gegevens worden tijdens het telefonisch gesprek via de computer verwerkt. In 1998 werd dit werk door ca. 85 zogenaamde Cotel-interviewers verricht. Vervolgens worden vanaf

De wijze van dataverzameling en dataverwerking bij de Arbeidskrachtentelling (AKT) in 1981. Deze wijze van gegevensverzameling werd ook bij andere persoonsenquêtes toegepast. De verwerking van de AKT-gegevens duurde ruim drie jaar.

De wijze van dataverzameling en dataverwerking bij de Enquête Beroepsbevolking (EBB) vanaf 1987. Ook daarna bij andere persoonsenquêtes toegepast.

1987 bij mondelinge enquêtes op grote schaal kleine draagbare computers (laptops) gebruikt. Tijdens het vraaggesprek vinden reeds geautomatiseerde controles plaats. Thuis gekomen zendt de interviewer de gegevens via een modem naar het CBS. De telefonische enquête is overigens niet in alle gevallen bruikbaar. Ongeveer een kwart van de bevolking blijkt namelijk moeilijk of geheel niet meer telefonisch bereikbaar.

De laatste tien jaar schenkt het CBS vooral aandacht aan de mogelijkheden om enquêtegegevens te combineren met gegevens uit administratieve bestanden. Vanaf 1987 gebeurt dit bijvoorbeeld bij de totstandkoming van het maandelijks cijfer over de geregistreerde werkloosheid. Hierbij worden registratiegegevens van Arbeidsbureaus gecombineerd met data van de enquête beroepsbevolking. Ook wordt getracht de belasting van respondenten te verminderen door allerlei verschillende enquêtes samen te brengen in één onderzoek. Zo kwam recent een permanent onderzoek leefsituatie (POLS) tot stand, waarin een reeks afzonderlijke persoonsenquêtes is gebundeld.

› ***Verzamelen, corrigeren en coderen***

Voordat de data verzameld worden vinden allerlei voorbereidende werkzaamheden plaats zoals het ontwerpen van vragenlijsten en programmatuur, het houden van proefonderzoeken, het trekken van de steekproef en het samenstellen van instructies. Tijdens de periode waarin data worden verzameld, leggen medewerkers van de CBS-buitendienst vaak bezoeken af aan bedrijven en instellingen om hen te helpen bij de invulling. Interviewers gaan op pad om de gevraagde gegevens te verzamelen bij de steekproefadressen. Vanuit het CBS worden tijdens het veldwerk vele vragen om nadere inlichtingen over de onderzoeken telefonisch dan wel schriftelijk beantwoord.

Het verzamelen van cijfermatige administratieve gegevens en van nieuwe gegevens – zoals bij surveys – verkregen via de invulling van vragenlijsten levert echter nog geen publiceerbare uitkomsten op. Codes moeten worden toegevoegd of gecorrigeerd. Vragen blijken niet begrepen, verkeerde antwoorden zijn gegeven enz. Kortom: controle en correctie zijn noodzakelijk.

Vóór de introductie van de computer werd elk formulier apart bekeken, gecontroleerd en gecorrigeerd. Dit proces werd 'gaaf maken' genoemd. Bij de Volkstellingen van 1899 en 1909 bewerkten ongeveer 100 tijdelijk aangestelde medewerkers de formulieren. Per onderdeel van de gemeenten werden de formulieren telkens voor ieder kenmerk (zoals geslacht en geboortjaar), gesorteerd en met de hand geteld. Controleurs zagen nauwlettend op het werk toe. De bewerking nam ongeveer anderhalf jaar in beslag. Vanaf 1917 deed bij het CBS de machi-

nale verwerking zijn intrede met verwerking via ponskaarten. Eerst bij de statistiek voor de buitenlandse handel en later bij de volkstelling. Handbewerking bleef echter een belangrijk element in het statistisch productieproces.

Bij de Volkstelling 1947 was gekozen voor *mark sensing*, een methode waarbij bewerkers de ponskaarten aanstreepten die vervolgens door de machine automatisch werden gelezen. Dit procédé werkte op zich goed. Niettemin heeft het CBS de methode maar beperkt toegepast, omdat het aanstrepen uiteindelijk meer tijd kostte dan het rechtstreeks vanaf formulieren ponsen van gegevens. Liefst 579 bewerkers waren bij deze telling ingeschakeld, waarvan ruim een kwart vrouw was.

Streng discipline

Om de bewerking van de Volkstelling 1947 goed te laten verlopen, werden instructies samengesteld. De toon hiervan ademt een geest van strenge discipline: *Iedere bewerker behandelt zijn eigen werk. Tijdens het werk geen onnodig geloop. Niet fluiten, zingen, of gesprekken voeren tijdens het werk ... Als algemene regel geldt, dat de bewerker zich niet onmiddellijk na het ontdekken van een onjuistheid in zijn te bewerken materiaal, naar den sectiechef begeeft. Hij legt dit - naar zijn meening foutieve materiaal - terzij en vraagt den sectiechef, die zich geregeld tusschen de bewerkers beweegt om nadere inlichtingen als deze funktionaris zich in zijn nabijheid bevindt.*

Handbewerking kost veel tijd en geld. Met de komst van de computer werd het mogelijk om bepaalde soorten fouten geautomatiseerd te verwerken. Behalve controle en correctie per formulier kunnen meer specifieke zaken ook selectief worden 'gaafgemaakt'. Het controle- en correctieproces beperkt zich dan tot de zogenaamde 'kritische' formulieren (records genoemd) die van grote invloed zijn op de uitkomsten.

> **Geheimhouding**

Gegevens die het CBS verzamelt mogen uitsluitend voor statistische doeleinden worden gebruikt. Een eenvoudige stelregel, die tevens een fundament is van het statistisch werk van het Bureau. Deze stelregel is zo belangrijk dat hiervoor in de loop van de tijd wettelijke voorzieningen zijn getroffen. Zo kreeg het CBS in 1917 de wettelijke bevoegdheid om bij bedrijven voor de productiestatistiek opgaven en inlichtingen in te winnen, die het hiervoor nodig achtte. Het Bureau trof ter uitvoering van de wet uitgebreide geheimhoudingsmaat-

regelen. Bewerkers mochten niet weten op welke onderneming de telkaarten betrekking hadden. Kaarten met namen en adressen moesten ervoor zorgen dat de ondernemingen terug te vinden zouden zijn. De leider van de statistiek kreeg deze kaarten ter bewaring onder zijn hoede.

Geheimhoudingsplicht

Het is ... verboden de opgaven en inlichtingen ... verder bekend te maken dan voor de uitoefening van hunne taak gevorderd wordt. Met de strafbepaling dat Hij die opzettelijk de ... geheimhouding schendt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van ten hoogste zeshonderd gulden (Wet 1917).

Toch bleef het bedrijfsleven argwanend. Zo zei een lid van de CCS: *Over de geheimhouding van dit Bureau is slechts lof. Maar komt er een bepaling dat de heer Met-horst (directeur van het CBS, JvM) de gegevens moet overleggen aan een staatscommissie dan is dat niet tegen te houden ... niemand kan ze in brand steken.* Hierop zei de directeur van het CBS kort en krachtig: *Natuurlijk wel* (CCS 1924).

In 1936 werd de Wet van 1917 vervangen door een nieuwe wet die de verplichting tot gegevensverstrekking en geheimhouding tot in beginsel alle economische statistieken uitbreidde. Steeds heeft het CBS er naar gestreefd de statistische gegevens zo te publiceren dat hieruit geen opgaven van bepaalde ondernemingen konden worden afgeleid. Zo werden gegevens veelal alleen gepubliceerd als ze op vier of meer bedrijven betrekking hadden.

Eenzelfde beleid heeft het CBS ontwikkeld voor andere statistieken dan de economische. Aanvankelijk was dit bijvoorbeeld bij de volkstelling niet het geval. Gegevens werden zeer gedetailleerd gepubliceerd. Dit was ook nog het geval bij het Budgetonderzoek 1935/1936, waarbij behalve de kosten van het verbruik per gezin een overzicht werd gegeven van kenmerken als woonplaats, het beroep van de kostwinner, de leeftijden van echtpaar en kinderen. Bescherming van persoonsgegevens was nog geen issue. Dit veranderde na de Tweede Wereldoorlog. Echter pas bij de Volkstelling van 1960 werd een formele geheimhoudingsverplichting vastgelegd.

Bij de Telling van 1971 ontstond nogal wat commotie over de privacybescherming. Door de opkomst van de automatisering bij de overheid en het gebruik van een ponskaartenboekje als vragenlijst was bij het publiek vrees ontstaan voor ongewenst gebruik van de individuele gegevens. Hoewel het aantal wege-
raars bij de telling beperkt was, bleek een volgende telling vanwege een te geringe medewerking niet meer mogelijk. De vrees voor *Big Brother is watching you* was groot. Geleidelijk kwamen in Nederland wettelijke maatregelen tot

stand om de privacy van burgers te beschermen: in 1988 de Wet op de Persoonsregistraties en in 1994 de Wet op de Gemeentelijke Basisadministratie. Voor het CBS is de statistische geheimhouding principieel, dus ook voor de sociale statistieken, geregeld in de CBS/CCS-wet van 1996.

> ***Perspectief***

Praktisch alle bedrijven en instellingen beschikken thans over geautomatiseerde gegevensbestanden. Om de belasting van berichtgevers zoveel mogelijk te verminderen, streeft het CBS er naar om voor de statistische dataverzameling zoveel mogelijk van deze geautomatiseerde bestanden gebruik te maken. Echter, ook in de toekomst zal enquêtering bij bedrijven, instellingen en personen noodzakelijk blijven. Niet alle gegevens kunnen namelijk aan registraties worden ontleend. Naast de oude methode om via de papieren vragenlijst gegevens te verzamelen, zullen de gegevens in toenemende mate via moderne apparatuur (telefoon, laptops, elektronische post) worden verkregen. Om de belasting van berichtgevers nog verder terug te dringen, worden mogelijkheden onderzocht om gegevens van administratieve bestanden te koppelen met gegevens uit enquêtes. De geheimhouding is daarbij uiteraard gewaarborgd. Op deze wijze worden de respondenten minder vaak benaderd en kan de vraagstelling over bepaalde onderwerpen worden bekort. Van belang daarbij is er voor te waken dat beperking van de enquêtedruk de kwaliteit van de gegevens niet ernstig gaat aantasten.

Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg

FRITS KELLENBACH

Het produceren van statistische informatie begint met het verzamelen van gegevens bij zowel personen en huishoudens als bij bedrijven en instellingen. Vaak gaat het om grote aantallen gegevens. Alleen een efficiënte en routinematige bewerking kan uit zo'n massa gegevens redelijk snel bruikbare uitkomsten destilleren. Het gebruik van apparatuur die de gegevens verwerkt, heeft tot versnelling van het productieproces en tot kostenverlaging geleid. Bovendien heeft deze apparatuur de kwaliteit van statistische informatie verhoogd: machines voeren ook eentonig werk uit zonder fouten te maken door onoplettendheid. Het CBS heeft zijn machinepark dan ook langzaam maar zeker zien toenemen: van machines voor tellen, ponsen en sorteren tot grote mainframes, tafelcomputers, pc's en draagbare computers.

› ***Tellen en turven met ponskaarten***

Vooraf het groeperen en samenstellen van de verzamelde gegevens bestaat uit veel eenvoudige, herhaalde handelingen. Voordat daarmee wordt begonnen, zijn de ontvangen vragenlijsten gecontroleerd en de antwoorden vertaald in statistische categorieën. Gegevens over bijvoorbeeld het beroep en het genoten onderwijs worden vergeleken met lijsten van standaardcategorieën en vervangen door een codenummer dat correspondeert met zo'n categorie. Daarna komt het maken van een statistiek er in zijn simpelste vorm op neer de vragenlijsten met eenzelfde code bij elkaar te leggen en te tellen, en dat te herhalen voor elke aangebrachte codering.

Voor een gegeven met weinig verschillende categorieën, zoals de burgerlijke staat, is een sortering van de vragenlijsten overbodig: op het papier waarop wordt geteld kan per categorie een aparte kolom worden gereserveerd. Tot 1916 werd bij het CBS altijd met de hand geteld en geturfd, soms met behulp

van knopendoosjes als vervanging van een aantal kolommen waarin moest worden geturfd. Het met de hand bewerken van grote stapels formulieren was wel tijdrovend en omslachtig.

In de Verenigde Staten moesten voor de tienjaarlijkse volkstelling veel meer vragenlijsten verwerkt worden dan in Nederland. Toen de Volkstelling van 1890 gehouden moest worden, waren nog niet eens alle resultaten van 1880 beschikbaar. Daarom werd er een prijsvraag uitgeschreven voor een snellere bewerkingsmethode. De winnaar was Herman Hollerith, die had bedacht dat de gegevens konden worden gecodeerd door gaten te maken in kartonnen kaarten. De plaatsen van de 'ponsgaten' in de kaart kwamen overeen met cijfers of codes. Alle gegevens van een persoon konden zo in één ponskaart worden ondergebracht. Hollerith bouwde machines die konden tellen hoeveel kaarten er waren met een ponsgat op bepaalde plaatsen, en later ook machines die een stapel kaarten kon verdelen in kleinere stapels, afhankelijk van de plaats waar gaten waren geponst. Daardoor kon het sorteren en tellen worden gemechaniseerd. Ondanks het extra werk dat gedaan moest worden om de kaarten te ponsen, leverde dit systeem veel tijdswinst op.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het CBS de statistiek van de in- en uitvoer samenstellen. Van elke zending die de douane passeerde, werd aangifte gedaan en het CBS kreeg een kopie van het douaneformulier. Dit leidde tot een groot aantal extra formulieren bij het CBS. In 1916 werd daarom het Hollerith-systeem ingevoerd om de verwachte gegevensstroom de baas te kunnen blijven. Maar in 1920 werd de volkstelling nog steeds handmatig verwerkt.

› ***Dure machines, goedkope arbeid***

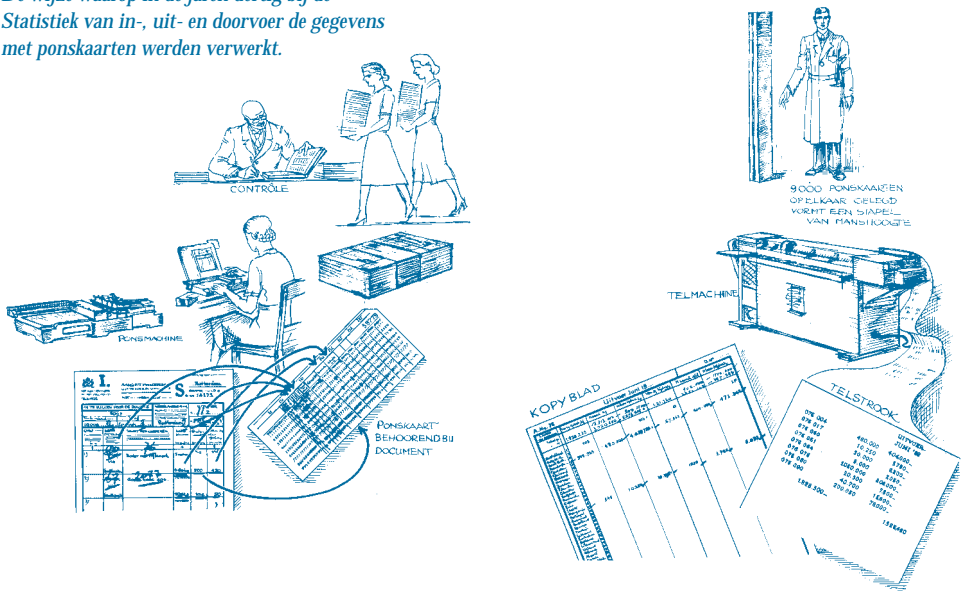

Voor de Volkstelling van 1930 volgde Nederland het voorbeeld van grotere landen en zette ponskaartenmachines in om de gegevens te verwerken. Met Nederlandse zuinigheid werd nauwkeurig berekend of de aanschaf ook kostenbesparend zou zijn. Dat bleek niet het geval te zijn voor controleponsmachines, waarmee een geponste kaart kon worden gecontroleerd door de gegevens een tweede keer in te toetsen.

De machine vergeleek de toetsaanslagen dan met de gaten die al in de kaart zaten. Het bleek goedkoper de ponsstypisten om beurten de geponste kaarten handmatig te laten controleren, al kostte dat wat meer tijd. Het loon van een ponsstypiste was dan ook ongeveer even hoog als de huurprijs van een ponsmachine: vijftig gulden per maand.

De wijze waarop in de jaren dertig bij de Statistiek van in-, uit- en doorvoer de gegevens met ponskaarten werden verwerkt.

Nieuwe techniek, nieuwe beroepen

Het CBS was in 1916 de eerste gebruiker van ponskaartenmachines in Nederland. Daarmee werden volkomen nieuwe beroepen geïntroduceerd: de 'ponster' of 'ponstypiste' maakte via een toetsenbordje ponsingen in de kaart, de 'Hollerith-bediende' sorteerte en telde de gegevens in die kaarten met behulp van sorteer- en tabelleermachines. Driekwart eeuw lang was de ponskaart wereldwijd het belangrijkste hulpmiddel bij de mechanisering van statistiek, boekhouding en administratie.

In de jaren dertig was arbeid goedkoop en waren de investeringsmogelijkheden bij de overheid beperkt. In 1936 bestond het CBS-personeel uit 311 ambtenaren; bovendien werkten er 13 dienstweigeraars en 77 werkloze kantoorbedienden. Het begrip 'werkloos' had kennelijk meer verband met de ontvangen beloning dan met de geleverde arbeid. In deze tijd werd eigenlijk niet verder gemechaniseerd. Pas in 1941, toen de landbouwstatistiek van het ministerie van Landbouw overging naar het CBS, werd het machinepark flink uitgebreid. Toen werd ook besloten dat machinepark te centraliseren in een afzonderlijke afdeling Machinale Bewerking. Korte tijd later werd het CBS-gebouw door de bezetter ontruimd; het grootste deel van het CBS en zijn ponskaartenmachines werd naar Leidschendam verplaatst.

Per regel van de ponsslip werd een ponskaart aangemaakt. Werkwijze die vanaf 1916 tot 1986 werd toegepast.

› ***Na-oorlogse vernieuwing: de computer verdringt de ponskaartenmachine***

Na de oorlog was er veel behoefte aan statistische gegevens. De overheid moest in een geteisterd land zorgen voor stimulering van herstel en groei. Nieuwe Amerikaanse ideeën over bedrijfsvoering vonden ingang. Het CBS koos na een organisatieonderzoek voor een meer functionele organisatie, waarin Organisatie en Mechanische Bewerking als een krachtige centrale eenheid werden neergezet. Tussen 1950 en 1960 groeide het CBS van 828 tot 1 179 medewerkers, personeel voor tijdelijk werk niet meegerekend. Het aantal bewerkte ponskaarten groeide met een derde. Toch kon met een onveranderd aantal ponskaartenmachines worden volstaan, want de productiviteit nam steeds toe, dank zij technische verbeteringen, een betere planning en een rationeler aanpak van het werk.

Het CBS nam in 1960 zijn eerste computer in gebruik, een X1 van Electrologica, een Nederlandse fabrikant die later opging in het Philips-concern. De machine gebruikte ponskaarten voor de in- en uitvoer van gegevens; pas een paar jaar later kwamen magneetbanden in gebruik. Met de computer kon ook de controle op fouten en onwaarschijnlijkheden in de verzamelde gegevens voor een groot deel worden geautomatiseerd.

In een wisselwerking tussen computer en mens werden de aangeleverde gegevens 'gaaf gemaakt': de computer constateerde onwaarschijnlijkheden en de menselijke bewerker besliste over veranderingen, die dan weer door de computer werden gecontroleerd. Dat was weliswaar arbeidsbesparend en kwaliteitsverhogend, maar de snelheid waarmee de informatie beschikbaar kwam werd er niet door vergroot: de uitvoering van een programma kostte namelijk zoveel voorbereidingstijd, dat alleen de bewerking van een flink aantal ponskaarten tegelijk lonend was; daardoor ontstonden steeds wachttijden. Dat bezwaar gold niet meer toen halverwege de jaren zeventig computers met terminals werden aangeschaft. Aanvankelijk werden terminals gebruikt als vervanging van de ponsmachines; de gegevens die via de terminals waren ingetoetst konden per magneetband naar de 'grote' computer worden overgebracht. Al gauw werden deze 'data-entry systemen' ook gebruikt om tijdens het intoetsen controles uit te voeren op de ingevoerde gegevens, zodat fouten meteen konden worden verbeterd. Het werk van de ponsstypiste werd gecombineerd met dat van de 'gaafmaker'; in tien jaar tijd werden voor dat doel meer dan 500 terminals, met zulke data-entry computers verbonden, over de CBS-afdelingen verspreid. Geleidelijk raakte de ponskaart in onbruik.

Tieners met telmachines

Tussen 1950 en 1980 was het niet makkelijk geschikte gegadigden te vinden voor het groeiend aantal vacatures. De afdeling Centrale Bewerking nam tieners aan voor een Tel- en Rekenbureau, waar rekenwerk werd uitgevoerd dat net niet massaal genoeg was voor de centrale computers. De jonge medewerkers werden niet alleen geïnstrueerd in het gebruik van rekenmachines en – later – tafelcomputers, maar kregen ook een meer algemene opleiding. Velen hebben daarna hun verdere weg binnen het CBS gevonden.

Ook de grotere computers kregen hun terminalnetwerken. Systemen van verschillende makelij waren tegelijk in gebruik of volgden elkaar op. De centrale computerruimten in de CBS-vestigingen (Voorburg en Heerlen) huisvestten een steeds groter aantal onderling verbonden systemen. De belangrijkste functie van het netwerk werd het verschaffen van toegang tot de steeds omvangrijker geautomatiseerde gegevensopslag. Iedere tien jaar werd de on-line capaciteit duizend maal groter: in 1970 ging het om schijven met enkele megabytes, in 1990 om robotsystemen voor het beheer van cartridges met terabytes aan gegevens (1 terabyte = 1 000 000 000 000 bytes).

> ***Van telmachine naar pc***

In een statistisch bureau wordt veel geteld en telmachines zijn daarom een vanzelfsprekend hulpmiddel. Steeds werd gezocht naar machines met meer functies, meer telwerken (waarin aantallen en totalen worden bijgehouden), en meer toepassingsmogelijkheden. Vóór het ponskaartentijdperk al bezat het CBS de 'classicompteur', een apparaat om te 'turven': elke toets was met een afzonderlijk telwerk verbonden, een toetsaanslag verhoogde het aantal in dat telwerk met één. Andere apparaten volgden. Boekhoudmachines werden gebruikt als aanvulling op de ponskaartenbewerking.

De grootste stap was de invoering, in 1970, van de eerste programmeerbare rekenmachine. Vanaf dat moment volgden steeds krachtiger tafelcomputers elkaar op. Daarmee konden programma's, meestal in Basic-achtige talen, worden uitgevoerd zonder de wachttijden die nog verbonden waren met het werk van de grote computers. Voor kleinere statistieken en eenmalige bewerkingen was het 'mainframe' nog niet geschikt; de tafelcomputer wel. Toen op grote schaal terminals werden ingevoerd bleek dat voor veel taken tafelcomputers toch een handiger hulpmiddel waren.

De natuurlijke opvolger van de tafelcomputer was de pc (personal computer). In 1982 kwam de eerste pc het CBS binnen; acht jaar later stond zo'n computer op vrijwel elk bureau. Al gauw werden ook de pc's in het netwerk opgenomen. Tegelijkertijd werden zij ontdaan van opslagmogelijkheden zoals diskettes en harde schijven. Programma's, gegevens en resultaten konden via het netwerk van centrale 'server'-systemen worden gehaald. Dat maakte het werken met gemeenschappelijke gegevens en programma's makkelijker.

Op die manier werd ook de veiligheid bevorderd. Centrale opslag vereenvoudigt het regelmatig maken van beveiligingskopieën ('back-ups'). Doordat het netwerk een beperkt aantal ingangen kent, die goed worden bewaakt, konden computervirussen buiten de deur worden gehouden.

> ***Veel kleintjes in plaats van één grote***

Was het CBS een van de eerste instellingen in Nederland waar grote, centrale computers werden toegepast, het was ook een van de eerste die zulke computersystemen afschafte. De grote, zalen vullende configuraties van de jaren zestig tot tachtig werden vervangen door pc's die allerlei verschillende taken toebedeeld kregen.

Vele pc's (personal computers) vervangen de grote centrale computer.

Sommige bevatten grote database-systemen, andere dienden als eenvoudig bestandsarchief, als besturingssysteem voor printers of als distributiecentrum van programma's. pc's beheren thans de toegang en verzorgen de datacommunicatie. En pc's zijn natuurlijk als werkstations over het hele CBS verspreid. Hun functies verschillen, maar de architectuur is uniform en in principe zijn alle computers onderling uitwisselbaar. Daardoor is een flexibele, stabiele en relatief goedkope IT-infrastructuur aanwezig die goed kan worden aangepast aan nieuwe behoeften en ontwikkelingen.

Computer-netwerken met een sluis

Gegevensbeveiliging stond hoog in het CBS-vaandel. Het computernetwerk met zijn gegevensopslag mocht dus van buiten af niet toegankelijk zijn. Het CBS communiceert nog steeds met de buitenwereld via een tweede netwerk, waarop bijvoorbeeld Internetsystemen zijn opgenomen. De twee netwerken zijn verbonden door een datasluis, die nooit tegelijk naar beide kanten open staat. Gegevens die de sluis binnen zijn gegaan worden grondig gecontroleerd voordat de deur aan de andere kant wordt geopend.

> ***Met de computer op pad***

Ook buiten de eigen muren heeft het CBS computers ingezet. Enquêtrices verzamelen namelijk gegevens bij huishoudens in geheel Nederland. Vroeger gebeurde dat met papieren vragenlijsten; vanaf 1984 konden vragen worden afgelezen van het scherm van een draagbare computer. De antwoorden werden meteen ingetikt en het programma signaleerde duidelijke vergissingen. 's Avonds gingen de verzamelde gegevens via de telefoonlijn naar het CBS. Zo werden snelheid en kwaliteit van enquêtes verbeterd door gebruik te maken van de computer. Het programma dat daaruit is voortgekomen, draagt de naam Blaise. Het is sindsdien door CBS-medewerkers steeds weer verbeterd en van nieuwe mogelijkheden voorzien. In zijn huidige vorm wordt Blaise toegepast door tientallen statistische instituten over de hele wereld.

> ***Het CBS in de toekomst: een knooppunt op de elektronische snelweg***

In ons land is vrijwel elke grotere administratie of registratie op de computer gebracht. Veel transacties vinden hun weerslag in berichtenverkeer via datalijnen. De elektronische snelweg speelt een toenemende rol in het maatschappelijk leven. Het CBS voorziet voor zichzelf een rol als statistisch knooppunt op die snelweg. Bedrijven, instellingen en overheden kunnen eenvoudiger meewerken aan de statistische gegevensverzameling wanneer zij door programma's worden geholpen bij het beantwoorden van CBS-vragen. Nog gemakkelijker wordt het als zij automatisch uittreksels uit hun administratie kunnen maken en deze periodiek naar het CBS kunnen zenden.

Duizenden bedrijven gebruiken inmiddels de CBS-diskettes die de plaats van papieren vragenlijsten innemen. Op experimentele basis hebben ook veel berichtgevers CBS-programmatuur ingevoerd waarmee de nodige gegevens automatisch worden verzameld uit de boekhouding. Ontwikkelingsprojecten op dit gebied worden uitgevoerd in samenwerking met zusterinstellingen binnen de Europese Unie, die alle dezelfde doeleinden nastreven: een betere dienstverlening aan de gebruiker van statistische informatie en vermindering van de administratieve last voor de berichtgever.

Ook de publicatie van statistieken is door de computer beïnvloed. Naast papieren publicaties worden uitkomsten op diskette en CD-ROM beschikbaar gesteld. Onder de naam StatLine is een database met toegangsprogrammatuur ontwikkeld, waarin alle publiceerbare statistische informatie van het CBS wordt opgenomen. StatLine is verkrijgbaar op CD-ROM en sinds 1995 ook gratis te raadplegen op Internet.

JORIS NOBEL EN RUDY SCHREIJNDERS

Het Statistisch zakboek, later Statistisch Jaarboek geheten, is ongetwijfeld de bekendste publicatie van het CBS. Gezamenlijk vullen de opeenvolgende edities een paar meter in de boekenkast. Maar dat is nog maar een fractie van de totale productie aan statistische boeken en tijdschriften. Deze beslaat in totaal meer dan een halve kilometer. In dit hoofdstuk staat deze halve kilometer aan boeken en tijdschriften centraal: welke uitgangspunten hanteerde het CBS bij het publiceren en welke veranderingen hebben de publicaties in de loop der tijd ondergaan?

> *Jaarcijfers: worstelen met omvang en actualiteit*

In april 1882 verschenen de Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden over 1881 en vorige jaren. Deze publicatie was samengesteld, bewerkt en uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland. Kenmerkend voor de eerste tien edities van de Jaarcijfers was het groeiende aantal pagina's en de toenemende vertraging in de publicatie.

Frans als voertaal

De derde editie van de Jaarcijfers verscheen in het Frans. De daarop volgende uitgave was echter weer in het Nederlands gesteld. Maar alle titels en koppen werden voortaan tevens in het Frans vertaald. Dat bleef zo tot aan de Tweede Wereldoorlog: het Frans was de taal van de internationale diplomatie. In 1938 werd het Statistisch zakboek met subsidie van de Economische Voorlichtingsdienst (EVD) nog in het Frans vertaald ter gelegenheid van een internationaal geografisch congres.

In 1899 nam het net opgerichte CBS de uitgave van de Jaarcijfers van de Vereniging over. Het aantal pagina's groeide en grafieken werden toegevoegd. Desondanks bleef de prijs f 1,25, evenveel als twee en een half pond runderlappen of twee pond roomboter. Om het probleem van de oplopende vertraging aan te pakken werd een dubbele jaaraanduiding gebruikt. Er verschenen edities over 1923/1924, 1924/1925 en 1925/1926.

Vertragingen door arbeidersemancipatie

Na de Eerste Wereldoorlog bleken de nadelige kanten van de arbeidersemancipatie: *Werd vroeger volgens contract één vel proef per dag geleverd, wat door een arbeidsdag van 15 à 16 uur mogelijk was, thans is de hoeveelheid welke per dag wordt afgeleverd tot op ongeveer de helft terug gebracht, terwijl voor eene publicatie, die de drukkerij slechts enkele maanden bezig houdt, tijdelijk aanstellen van meer personeel niet mogelijk schijnt (Jaarcijfers 1918). En: dient vermeld te worden dat ... de uitgifte vertraging ondervond door de l.l. uitgebroken staking in het typografenvak (Jaarcijfers 1921).*

In de tweede helft van 1940, na de Duitse inval, verschenen de Jaarcijfers over 1939. De Nederlandse leeuw prijkte voor het eerst op de omslag. In de editie over 1940 werd het Duits als tweede taal gebruikt, zij het niet voor de trefwoorden en bronvermeldingen. De uitgave over 1941-1942 werd drastisch ingekort. Ter besparing van papier werden tabellen van de vorige uitgave weggelaten, als er geen nieuwe gegevens beschikbaar waren.

Pas geruime tijd na de oorlog verscheen de aansluitende editie, 1943-1946. Ditmaal werd een Engelse vertaling van tekst en noten opgenomen. Voorts werd de prijs ongeveer verdrievoudigd: de door Uitgeversmaatschappij W. de Haan uitgegeven Jaarcijfers moesten f 12,50 kosten. Het meest opvallend aan de editie over de jaren 1947-1950 was dat de volgorde der hoofdstukken grondig gewijzigd was. Sindsdien verscheen er elke twee jaar een editie van de Jaarcijfers. Vanaf 1975 verschenen de publicatie weer jaarlijks, maar uitsluitend in het Engels, onder de titel Statistical Yearbook. Het werd met harde kaft uitgevoerd en de prijs liep op tot tegen de honderd gulden. Voor het Nederlandse publiek resteerde het Statistisch zakboek. Vanaf 1990 werd het Yearbook als een één-op-één vertaling van het Zakboek uitgevoerd. Dat Zakboek ging toen overigens Jaarboek heten.

› ***Zakboek: encyclopedische volledigheid en populaire ontsluiting***

Het Statistisch zakboek is gedurende het grootste deel van de eeuw het vlaggenschip van het CBS geweest. Het werd voor het eerst uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het CBS in 1924. Het boekje moest zichzelf terugverdienen en werd in eigen beheer uitgebracht. In het boek werden twee doelstellingen van het CBS met elkaar verenigd: encyclopedische volledigheid en populaire ontsluiting. Als gevolg van de eerste doelstelling is de publicatie vrijwel voortdurend uitgedijd: niet alleen werden tijdreeksen langer, maar er werden voortdurend nieuwe onderwerpen toegevoegd. Vanuit het standpunt van de gebruiker was continuïteit en herkenbaarheid van de opeenvolgende edities belangrijk.

Het gebruik van beeldgrafieken

In de jaren veertig en vijftig gebruikte het CBS beeldgrafieken. Deze werden door de Nederlandsche Stichting voor de Statistiek volgens de zogenaamde isotype methode ontworpen. Het gebruik van deze beeldgrafieken op de omslag van het *Statistisch zakboek* 1941, ter illustratie van het verschil tussen de beroepsindeling voor 1899 en die voor 1938, kwam het CBS op forse kritiek van de NSB in *Volk en Vaderland* te staan. Er werden namelijk hamers en sikkels gebruikt om de beroepsbevolking in de industrie en de landbouw aan te duiden.

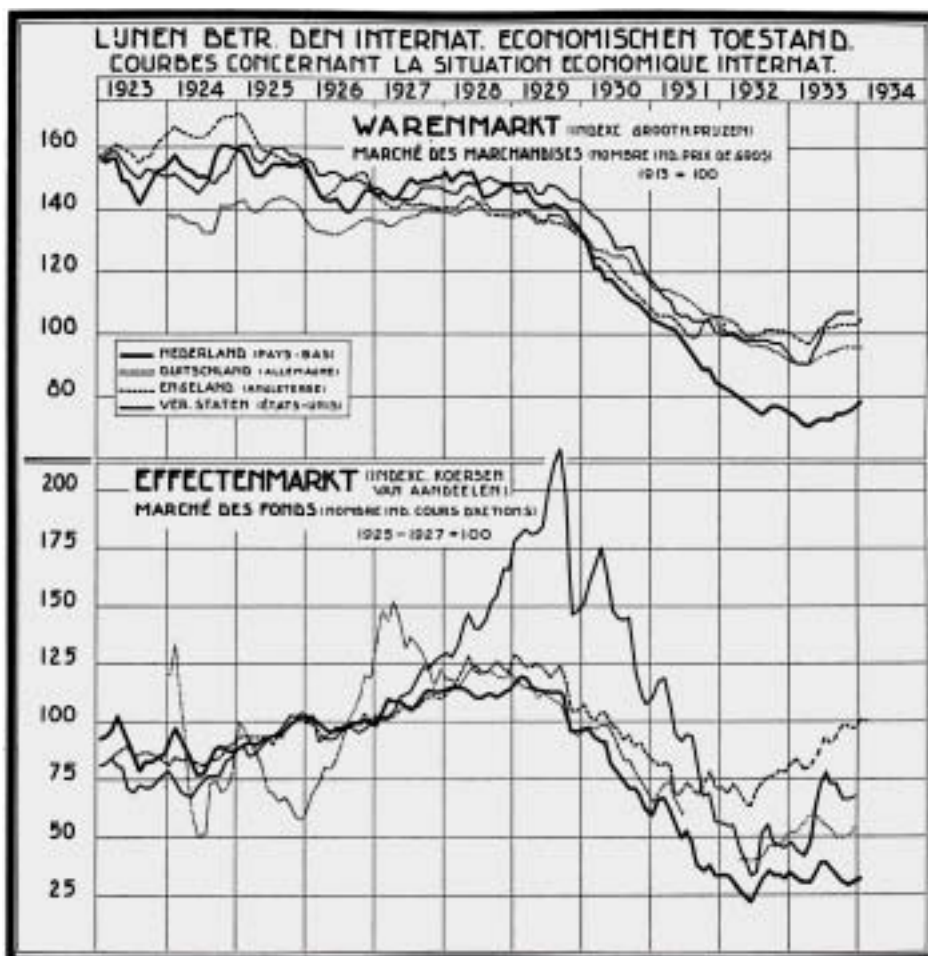
Het Statistisch zakboek 1968 werd geheel herzien. De ingrepen werden gewaardeerd: het boek behoorde tot de vijftig best verzorgde uitgaven van de Nederlandse boekproductie in dat jaar. Eind jaren tachtig werd het Statistisch zakboek opnieuw in de steigers gezet. Het streven werd erop gericht om het boekwerk telkens aan het begin van het titeljaar in plaats van het einde daarvan op de markt te brengen. De breuk werd zichtbaar gemaakt in de titel, die gewijzigd werd in *Statistisch Jaarboek*. Ook werd een jaar in de reeks overgeslagen: op het Statistisch zakboek 1988 volgde het Statistisch Jaarboek 1990.

› ***Maandschrift: het belang van kortlopende informatie***

Vanaf 1906 kwam eens per maand het Maandschrift uit. Sinds de Eerste Wereldoorlog groeide het Maandschrift uit tot een algemeen statistisch magazine, met een steeds zwaarder accent op de economische statistiek.

Het belang van het Maandschrift bleek onder meer uit het feit dat in 1910, toen de Minister van Binnenlandse Zaken op het Maandschrift wilde bezuinigen, de Tweede Kamer het integendeel nog *te beknopt* zei te vinden. De inhoud van het Maandschrift werd regelmatig besproken door de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS). Die werd daarvoor zelfs uitgebreid met drie vooraanstaande vakbondsvertegenwoordigers.

Grafiek uit *De Nederlandse Conjunctuur 1934 eerste kwartaal*.

De prijs van het Maandschrift

Begin 1918 vervijfvoudigde de Minister van Binnenlandse Zaken de prijs van het Maandschrift, van tien tot vijftig cent per nummer. De Centrale Commissie voor de Statistiek schreef de Minister daarop in mei: *Wanneer men bedenkt, dat het Maandschrift bestemd is, ook - en liefst zooveel mogelijk - gelezen te worden door personen en ter beschikking te staan van vereenigingen, die zich een hoogen abonnementsprijs niet kunnen veroorloven, dan zal men moeten toegeven dat dit te duur is. Blijkens informatie, die bij de firma Belinfante ingewonnen is, is dan ook het aantal vaste abonné's sinds December reeds gedaald van 273 tot 100. Op deze wijze beantwoordt het Maandschrift niet aan zijn bestemming, terwijl de belangrijke vermindering van het aantal lezers een slechte belooning is voor de moeite aan het samenstellen dezer publicatie besteed.* Dit protest had succes. Een maand later draaide de Minister zijn besluit inzake de prijs van het Maandschrift terug.

In 1919 werd overgegaan tot maandelijks publicatie in het Maandschrift van een tabellarisch overzicht van de economische toestand van Nederland. Deze zogenaamde graadmeter bevatte ook een aantal sociale gegevens. Vanaf 1923 werd deze als Kroniek afzonderlijk uitgegeven. Vanaf 1926 werd een sociaal-economische kalender aan de Kroniek toegevoegd met de belangrijkste feiten in chronologische volgorde.

In 1929 werd het Maandschrift drastisch gereorganiseerd. De crisis noopte tot een bezuiniging en inkrimping, grotendeels ten laste van de buitenlandse informatie. Tegelijk steeg de behoefte aan statistische informatie aanzienlijk. Daardoor nam het aandeel van origineel CBS-materiaal in het Maandschrift voortdurend toe. In 1940 werd besloten dubblures tussen Maandschrift en Kroniek te voorkomen door originele statistische gegevens in het Maandschrift te publiceren en samenvattende artikelen en dergelijke in de Kroniek op te nemen.

Statistische publicaties in oorlogstijd

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd een onderscheid gemaakt tussen een geheim en een niet-geheim deel van het Maandschrift. Het geheime deel bevatte de meeste economische gegevens maar ook bijvoorbeeld de sociale gegevens over lonen en kosten van levensonderhoud.

Eind 1943 deelde de afdeling Volksvoorlichting en Propaganda van het Duitse Rijkscommissariaat mee dat de Kroniek een Deutschfeindlich karakter had en werd verdere publicatie verboden. Weliswaar werd dit verbod enige tijd later opgeheven en kon de Kroniek onder censuur verschijnen. Onder deze voor-

waarde was publicatie van de Kroniek echter niet mogelijk. De eerste kwartaalkroniek, over het laatste kwartaal van 1943, verscheen pas nadat de controleorganen naar het Oosten waren weggetrokken, d.w.z. na Dolle Dinsdag. Gedurende de hongerwinter lag het werk van het Bureau in Leidschendam grotendeels feitelijk stil.

Na de oorlog werd de Kroniek opgeheven. De Minister van Economische Zaken besloot hiertoe in het kader van de bezuinigingen. Maar een rol speelde ook de overweging dat de Kroniek niet als een eigenlijk statistische publicatie werd aangemerkt. De CCS had dit zelf eerder zo uitgesproken en de Minister greep deze kwalificatie gretig aan. De CCS sprak haar leedwezen hierover uit en trachtte nog de Minister tot andere gedachten te bewegen. Zij gaf hem onder meer in overweging een onderzoek uit te doen voeren naar het nut van alle niet direct statistische publicaties die voor rekening van het ministerie van Economische Zaken verschenen. De Minister nam dit voorstel echter niet over en hield voet bij stuk.

In 1953 vond er een grootscheepse hergroepering van het statistische publicatiepakket plaats. Het Maandschrift werd vanaf dat jaar hét CBS-brede medium om kortlopende tijdreeksen te publiceren. Voor meer gedetailleerde informatie en methodologische achtergronden werd tegelijk een aantal nieuwe titels gecreëerd. Vanaf 1953 verschenen er maandstatistieken van de landbouw, van de visserij, van de nijverheid, van de binnenlandse handel, van het financieelwezen, en een sociale maandstatistiek. In latere jaren kwamen daar andere maand- en kwartaalstatistieken bij.

Eind jaren zeventig werd het Statistisch magazine opgericht, speciaal om de betere en interessantere analyses op de verschillende inhoudelijke terreinen te bundelen en zo het CBS wetenschappelijk enigszins te profileren. Met het oog gericht op de collega's over de grens werd slechts korte tijd later het Engelstalige kwartaaltijdschrift Netherlands Official Statistics opgericht. En voor de conjunctuurberichtgeving kwam een maandelijks Conjunctuurbericht van de grond. In de jaren negentig werd dit pakket van algemene periodieke uitgaven wederom gherstructureerd. Het Maandschrift en het Statistisch magazine verdwenen. Voor de publicatie van kortlopende tijdreeksen kwamen elektronische media meer in aanmerking. Wetenschappelijke artikelen konden beter in externe, daarvoor bedoelde tijdschriften als Economisch Statistische Berichten en Mens en Maatschappij geplaatst worden. Voor de afgeschafte publicaties kwam Index in de plaats. Dat is bestemd voor een algemeen publiek: korte artikelen, begrijpelijk taalgebruik en een aantrekkelijke lay-out met veel grafieken. Het Conjunctuurbericht wordt toegezonden aan alle abonnees van het

Statistisch Bulletin, maar ook opgenomen in Index zodat daarmee een breed publiek bereikt wordt. En StatLine, de statistische output database, komt gaandeweg centraal te staan in het gehele publicatietraject.

> ***Tijdreeksen en regionale statistiek***

De uitgave van langlopende tijdreeksen was een lang gekoesterde wens. Deze werd bij het 60-jarig jubileum verwezenlijkt. De uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan in 1974 zag er bepaald luxe uit en bevatte veel niet al te ingewikkelde grafieken. Bij daaropvolgende lustra kwam telkens een update van de tijdreeksenpublicatie met overwegend cijfers uit. De verkochte oplage ging echter al snel omlaag. Van Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen werden nog 10 000 exemplaren gedrukt. Vijfentwintig jaar later resteerde een gedrukte oplage van 2 000. In 1922 had het CBS aan de CCS voorgesteld om een Stedenboek te publiceren met statistische uitkomsten per gemeente. Ondanks de brede sympathie voor het voorstel van het Stedenboek kwam het niet tot uitvoering. Toch kwamen er wel statistische overzichten per gemeente, zij het beperkt tot een enkel onderwerp. In 1923 werd voor het eerst het overzicht van de Bevolking per gemeente als zakboekje (met recht: 11 bij 8,5 centimeter) op de markt gebracht. Ook particulieren zagen heil in dit soort publicaties op basis van CBS-materiaal.

Een bedrijfsmatige invalshoek

Het Marktanalytisch handboek, dat in 1937 onder redactie van onder andere Tinbergen gepubliceerd werd, bevatte niet minder dan 700 pagina's met statistische informatie over de gemeenten. Het is als het ware de implementatie van het Stedenboek. De achtergrond is echter beslist geen ambtelijke maar een bedrijfsmatige. Het handboek werd ontworpen door de Bedrijfsstudiegroep voor Marktanalyse en Conjunctuuronderzoek van het Nederlandsch Instituut voor Efficiency. Daarin participeerden tal van grote bedrijven zoals de Bijenkorf, de Hoogovens, Philips, de PTT, de Staatsmijnen en Unilever. De rubricering van de tabellen spreekt boekdelen: algemene consumentenmarkt, distributiebedrijf, industriële markt en agrarische markt.

Halverwege de jaren zeventig verscheen het Regionaal Statistisch Zakboek waarvan, om het jaar, een kleine tien edities verschenen. Er was een relatief grote belangstelling voor deze publicatie. Maar uiteindelijk gaven steeds meer intensieve gebruikers de voorkeur aan een digitaal bestand boven een boek.

> ***Een greep uit de incidentele publicaties***

'Bijzondere' publicaties zijn met de regelmaat van de klok uitgekomen. Voor een volledige opsomming wordt verwezen naar de complete bibliografie van CBS-publicaties die ter gelegenheid van het eeuwfeest verschijnt.

In maart 1923 zou de Staten-Generaal een *Schoenenwetje* behandelen. De behoefte aan actuele statistische gegevens over de productie en het verbruik van de schoenindustrie werd daarmee acuut. Een aantal CBS-medewerkers heeft toen van 12 tot 16 maart 1923 door persoonlijk bezoek aan de voornaamste schoenfabrieken de belangrijkste gegevens voor de schoenindustrie gedurende 1922 verzameld. Deze gegevens hadden betrekking op hoeveelheid en verkoopwaarde van de productie en op de personeelssterkte. Reeds op 17 maart 1923 konden de uitkomsten van dit bliksemonderzoek aan autoriteiten en publiek ter beschikking worden gesteld.

In 1947 publiceerde het CBS de Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945. In 333 pagina's met overwegend tekst werden de economische gevolgen van de oorlog globaal-kwantitatief beschreven, waarna in de resterende hoofdstukken de verschillende sectoren van het economisch leven nader beschouwd werden. De laatste twintig pagina's van het boekwerk bevatten de economische en sociale kalender 1939-1945, die van dag tot dag de belangrijkste gebeurtenissen tijdens de oorlog vermeldden.

Acht dagen na de watersnood van 1953 publiceerde het CBS een bundeling van cijfers over bevolking, woningen, landbouw, enz. vóór de overstroming in het rampgebied in zuidwest-Nederland. Reeds enkele dagen later verscheen er een beknopte Engelse versie. Een beeld van de totale berokkende schade gaven de verzamelde cijfers natuurlijk niet. Een aanzet daartoe werd later in 1953 ondernomen in een serie bijdragen aan Statistische en econometrische onderzoeken.

In 1969, toen de tweemiljoenste personenauto werd geregistreerd, zag het CBS daarin aanleiding om over de personenauto een *min of meer populair boekwerkje* samen te stellen, onder de titel Van twee tot twee miljoen auto's in Nederland. In 1992, nog geen vijftientig jaar na deze publicatie bracht het Bureau onder de titel Auto's in Nederland een vergelijkbare publicatie uit. Dit boek werd de eerste in een reeks van wat thema-publicaties zijn gaan heten: publicaties waarin een bepaald thema of fenomeen vanuit alle denkbare invalshoeken belicht wordt, op een voor een groter publiek direct herkenbare wijze, d.w.z. met ruim gebruik van beschrijvende en verklarende teksten, en grafieken en andere illustraties, naast de meer traditionele tabellen en staatjes.

Voorzijde van CBS-publicatie *Van twee tot twee miljoen auto's in Nederland (1969)*.

In 1995 bracht het CBS een proefversie van een nieuwe jaarpublicatie uit over de Nederlandse economie. Met deze uitgave werden twee doelen nagestreefd: het toegankelijk(er) maken van de veelheid aan economische gegevens en het inzichtelijk maken van de onderlinge samenhangen tussen de gegevens. In die opzet lijkt het Bureau redelijk te slagen. Het boek is sindsdien jaarlijks verschenen en begint een plaats te krijgen in diverse onderwijsprogramma's.

> ***Samenwerking met particuliere uitgevers***

Drukkosten hebben steeds een aanzienlijk deel van de begroting van het CBS uitgemaakt. Aanvankelijk was dat omdat het zetten en drukken op zichzelf zo duur was: maar liefst een kwart van de CBS uitgaven in 1918 (in totaal bijna een half miljoen gulden) ging op aan druk- en bindwerk. Het spreekt vanzelf dat de leiding van het Bureau telkens heeft moeten zoeken naar mogelijkheden om deze kostenpost in de hand te houden.

De drukkerij van het CBS in 1959.

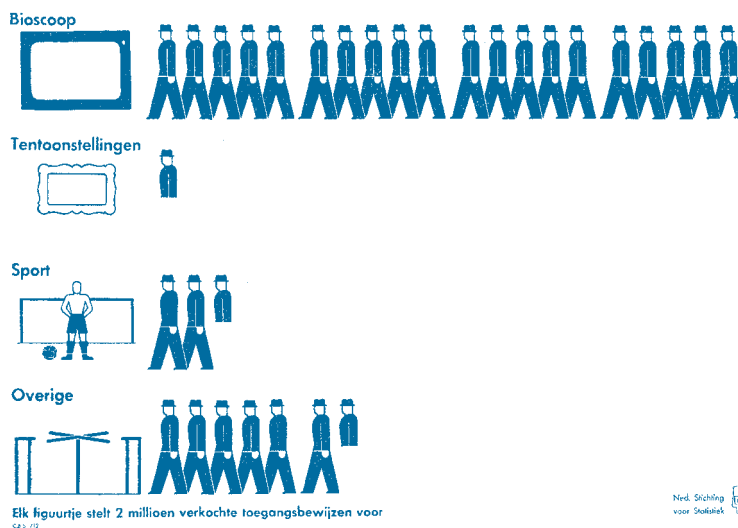
In 1932 werd het voorstel gedaan om een aantal statistieken door en voor rekening van een particuliere uitgever te laten drukken en op de markt te laten brengen. Minister, CCS en CBS konden zich in deze aanpak vinden. Zo niet echter de Directeur van de Algemene Landsdrukkerij, die bezwaar aantekende. Desondanks werden in de jaren dertig Albani en later ook Martinus Nijhoff vaste uitgevers van het CBS. Na de oorlog heeft W. de Haan deze functie geruime tijd vervuld. Daarnaast en daartussen door heeft de Staatsuitgeverij een belangrijke rol gespeeld bij de uitgave van CBS-publicaties. De laatste jaren is de rol van de Sdu, zoals de Staatsuitgeverij sinds haar privatisering in 1988 heet, t.a.v. de CBS-publicaties echter weer verminderd. In toenemende mate zijn het andere particuliere uitgevers, zoals Kluwer en Misset, die publicaties voor specifieke onderwerpen en doelgroepen op de markt brengen.

> **Het nut van grafieken**

Van het nut van grafische voorstellingen is de Centrale Commissie al meer dan een eeuw overtuigd. In 1895 oordeelde ze *Niet alleen toch dat door graphische voorstellingen, veel meer dan door enkele tabellen mogelijk is, de algemeene belangstelling wordt opgewekt: zulke voorstellingen ... zijn een uitstekend middel om aan de deskundigen aanleiding te geven tot het instellen van onderzoekingen naar de oorzaken der waargenomen verschillen en tot het aanwenden van pogingen om deze uit den weg te ruimen.*

Aantal bezoekers aan vermakelijkheidsinstellingen in 1939

Bezoek aan vermakelijkheidsinstellingen - beeldgrafiek uit Statistisch zakboek 1940.

Het eerste Statistisch zakboek kende een bij de gezochte populaire opzet passend aantal grafieken (bijna 25 op ruim 100 pagina's; in het meest recente Jaarboek staan grafieken op 100 van de 600 pagina's). Het waren voornamelijk tijdreeksen, die als lijn-, staaf- en cirkeldiagrammen werden weergegeven. Sindsdien zouden deze grafiekvormen regelmatig in CBS-publicaties terug blijven komen. Cartogrammen zijn een andere, veel gehanteerde grafische vorm. Weer een andere vorm is die van de stroomdiagrammen. Deze wordt bijvoorbeeld gebruikt om de geldkringloop van de Nationale rekeningen weer te geven.

Beeldgrafieken van Gerd Arntz

In de jaren veertig en vijftig is de vormgeving van grafieken in het *Statistisch zakboek* verzorgd geweest door de Nederlandse Stichting voor de Statistiek (NSS). Deze was in augustus 1940 opgericht door onder anderen directeur-generaal Idenburg om tegen betaling een aantal statistische activiteiten te verrichten die niet direct bij de eigen aard van het CBS pasten. Gerd Arntz, gevlucht uit Duitsland in de jaren dertig, was grafisch leider voor de NSS. Hij bracht in praktijk de beeldstatistiek volgens de Weense methode die was bedacht door Otto Neurath. In zijn voorbericht bij het *Jaarboek 1940* schreef Idenburg: *De ervaring heeft geleerd, dat deze methode bij de popularisering van quantitative gegevens bijzondere voordeelen biedt*. De pictogrammen die vandaag de dag op vliegvelden en in stations gebruikt worden, doen sterk denken aan de methode.

Opmerkelijk is dat het auteursrecht voor de beeldgrafieken bij de NSS berustte. Gaandeweg boette de grafische bijdrage van de NSS echter aan belang in. In 1953 bevatte de auteursrechtclausule in het *Jaarboek* al geen opmerking meer over de door de NSS aangeleverde grafieken. En in 1968 vervielen de NSS-grafieken zelfs geheel.

> ***Informatie aan de pers geprofessionaliseerd***

Het gebruik van de pers voor de verspreiding van statistische informatie is sinds jaar en dag in zwang. Zo zegde de Directeur-generaal al in 1935 de leden van de Buitenlandsche Persvereeniging toezending toe van de regelmatig verschijnende communiqués nopens de al dan niet periodieke publicaties van het CBS. Dagelijkse CBS-indexcijfers van fondsen- en goederenmarkt haalden in die jaren de ochtendeditie der grote dagbladen. In 1940 vormde de behoefte aan een regelmatig medium naar de pers voor alle nieuwe CBS-uitkomsten de oorsprong van het *Statistisch Bulletin*, een wekelijks verschijnend periodiek met actuele statistische uitkomsten.

Vanaf 1957 vermeldde het CBS-jaarverslag het aantal uitgebrachte persberichten, dat toen rond de 100 lag. Vanaf 1976 lag het aantal persberichten boven de 250, waar het sindsdien ook gebleven is. In de jaren negentig is veel redactionele aandacht aan de selectie en redactie van persberichten besteed. Er werd een persdienst opgezet, management en medewerkers werden topdown opgeleid in de omgang met de pers, er kwam een einde aan de logistieke tussenkomst van het ministerie van Economische Zaken en het resultaat van de inspanningen werd systematisch gevolgd. Het bereik van de CBS-persberichten in de landelijke pers steeg dientengevolge significant en ligt momenteel boven de zeventig procent.

› ***Van statistische boekerij tot Infoservice***

De boekerij van de toenmalige Centrale Commissie voor de Statistiek werd aan het Bureau overgedragen bij zijn oprichting. De collectie werd indertijd gevoed door de directeur van de Koninklijke Bibliotheek, die zijn statistische aanwinsten geregeld doorzond. Ook directe toezending van statistische publicaties uit binnen- en buitenland droeg bij aan de collectievorming. Voldoende bergruimte en outillage was er echter niet. Vanaf 1902 mocht het Bureau over een speciaal ambtenaar voor de dienst der boekerij beschikken en kon met de catalogusvorming begonnen worden. In 1919 werd de boekerij uit één der kelders onder de Grafelijke Zalen op het Binnenhof overgebracht naar het nieuwe CBS-gebouw, alwaar de bibliotheek veel beter tot haar recht kwam.

Het beeld van de naoorlogse dienstverlening door de CBS-bibliotheek kan in grote lijnen samengevat worden als dat van een gestage uitbreiding van de collectie, een geleidelijke afname van het aantal bezoekers en uitleningen en een nadrukkelijke toeneming van het aantal telefonisch verstrekte inlichtingen. Het toenemend belang van de telefonische inlichtingenverstrekking aan het publiek blijkt ook uit gegevens over de informatieverstrekking vanuit andere CBS-onderdelen dan de bibliotheek.

In de jaren negentig hebben zich in dit opzicht twee belangrijke ontwikkelingen voorgedaan. Binnen het CBS is er een centrale Infoservice met decentrale inlichtingengroepen opgericht. Bij de professionalisering van de informatieverstrekking hoorde ook de inschakeling van een voice response systeem voor de meest gevraagde consumentenprijsindexcijfers. Daarnaast is er ook met circa vijfendertig grotendeels wetenschappelijke bibliotheken in het land afgesproken dat zij elk voor rekening van het CBS de papieren publicaties herkenbaar aan zullen bieden.

› ***Van papier naar digitaal***

Statistische informatie leent zich bij uitstek om digitaal verspreid te worden. De digitale vorm brengt immers meer mogelijkheden en minder beperkingen met zich: met de huidige opslag- en bewerkingsmogelijkheden van computers kost bijvoorbeeld het omzetten van reeksen in grafieken nauwelijks nog moeite; het zoeken op (tref)woorden wordt in principe vergemakkelijkt; bovendien kennen bestanden niet de fysieke grens van de papieren bladspiegel die het aantal jaren beperkt dat weergegeven kan worden.

Intensieve gebruikers van tijdreeksen krijgen deze liever digitaal tot hun beschikking. In 1994 bracht een particuliere uitgever voor het eerst een elektronische

versie uit van Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen. Een particuliere uitgever heeft in 1998 een elektronische editie van het Statistisch Jaarboek op de markt gebracht. Van deze CD-ROM werden binnen korte tijd enkele duizenden exemplaren verkocht.

Verder beschikt het CBS zelf over een internetsite waarop de output databank StatLine gratis bereikbaar is. In deze databank staan alle publicabele CBS-gegevens, inclusief tijdreeksen en regionale statistieken. In feite vormen regio en tijd twee belangrijke dimensies van de datastructuur die ten grondslag ligt aan StatLine. StatLine is ook als CD-ROM beschikbaar.

> **Tot besluit**

Gedurende een volle eeuw heeft het CBS zich gerealiseerd dat zijn taak bestond uit het verzamelen, bewerken maar vooral ook publiceren van statistieken. Statistische informatie die niet gebruikt wordt, heeft geen waarde. Het Bureau heeft daarbij voortdurend gezocht naar het gebruik van moderne methoden om zijn gebruikers adequaat en kostenefficiënt te bedienen met een zo groot mogelijke continuïteit. Goedkopere reproductietechnieken, de telefoon, de pers en het Internet vulden elkaar daarbij aan en volgden elkaar daarbij op.

In de publicaties wordt tot op zekere hoogte de directe staffunctie van het CBS voor het overheidsapparaat vóór de Tweede Wereldoorlog weerspiegeld. Het Maandschrift en de CBS-conjunctuurberichtgeving waren van groot belang voor de publieke meningsvorming en het politieke debat. Na de oorlog breidde het overheidsapparaat zich aanzienlijk uit. Het CBS voedt dat apparaat nu op een wat minder directe manier, meer met cijfers dan met analyses. De professionalisering van de persberichten en andere publicaties heeft echter een zeker zo grote impact. Het belang van de onafhankelijkheid en professionele deskundigheid waarmee deze informatievoorziening plaats moet vinden, is inmiddels ondubbelzinnig vastgelegd. Sinds 1996 bepaalt nu ook formeel volgens de wet de Directeur-generaal de wijze waarop de resultaten van de statistische onderzoeken worden openbaar gemaakt. *Onze Minister geeft hem hiertoe geen aanwijzingen*, staat er zelfs letterlijk in artikel 8 van de CBS/CCS-wet.

Een aantal wijzigingen in het CBS-disseminatiebeleid lijkt direct geïnspireerd en geleid door (wijzigingen in) de leiding van het Bureau. Methorst heeft in 1906 het Maandschrift op gang geholpen. Idenburg heeft in 1940 de beeldgra-

De CBS-publicatie The Netherlands central bureau of statistics. Organisation, functions and activities wordt in 1961 tot de vijftig best verzorgde boeken gekozen uit 1960. ►

O O R K O N D E

aan

MR. D. G. J. VAN VEEN VOORZITTER

D. DOOIJNS REDACTIE

CHR. LUBBERS

SUZANNE RUYTERMAN

R. WIERING

Centraal Bureau voor de Statistiek, 's-Hertogenbosch

de door de Commissie voor de collectieve propaganda van het Nederlandse boek ingestelde jury, wier taak het was de vijftig best verzorgde boeken te kiezen uit de productie van het jaar 1960, heeft het genoegen U namens de commissie voornoemd, deze oorkonde uit te reiken als getuigenis van het feit, dat Uw uitgave(n)

*The Netherlands central bureau of statistics,
Organisation, functions and activities*

door haar onder de best verzorgde vijftig boeken, gepubliceerd in 1960, werd(en) gekozen en als zodanig is (zijn) bekroond.

De jury vertrouwt erop, dat U al degenen die hebben medegewerkt aan het tot stand komen van de bekroonde schone vorm van haar oordeel in kennis zult stellen.

Amsterdam, juni 1960

Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels
Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse boek

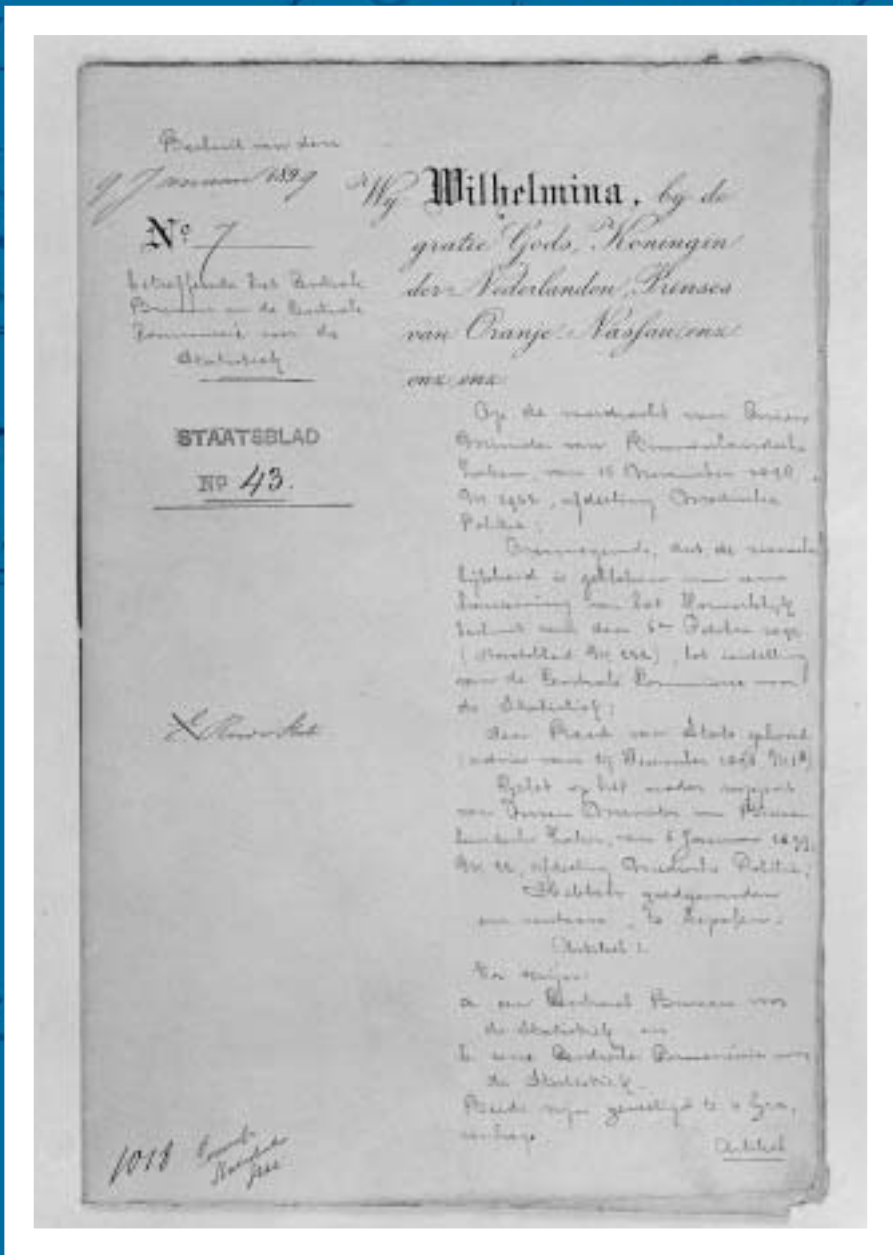
fieken in het Statistisch zakboek geïntroduceerd. Vlak na de Tweede Wereldoorlog heeft hij de herziening van de indeling van het publicatie- en werkprogramma in thema's doorgevoerd. Het Maandschrift werd beperkt tot een tijdreeksenpublicatie, daarnaast kwamen er verschillende onderwerpspecifieke maandstatistieken. In 1968 heeft Verstege het Zakboek een ingrijpende facelift gegeven en de aanzet gegeven tot het Regionaal Statistisch Zakboek. Begeer stond in de jaren zeventig en tachtig aan de wieg van het Statistisch Magazine en Netherlands Official Statistics. Gedurende de jaren zeventig en tachtig kwamen er ook regelmatig bundels, getiteld Select, uit met originele CBS-bijdragen met een zekere wetenschappelijke ambitie. En onder Abrahamse zijn de nieuwe periodiek Index, de output database StatLine en de themapublicaties tot ontwikkeling gekomen.

Welgezien een eeuw

1899

Koninklijk Besluit van 9 januari 1899 tot instelling van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het Bureau begon zijn werkzaamheden met vijf werknemers en een begroting van f 16 000.

Mr. A. Kerdijk. Vice-voorzitter (1897-1899) en voorzitter (1899-1905) van de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS). Liberaal politicus en lid van de Tweede Kamer. Kerdijk ijverde voor de verbetering van de officiële statistieken in Nederland. Op zijn initiatief gaf het CBS vanaf 1906 maandelijks een statistisch tijdschrift uit.

Eerste gebouw (Binnenhof 4, Den Haag) van het CBS. Dit was één van de gebouwen waarin het CBS gehuisvest was in de jaren 1899-1912. De lokalen die het CBS gebruikte, waren voorheen door de CCS gebruikt. Alleen de oude zaal van Gecommitteerde Raden bleef als vergaderzaal voor de Commissie bestemd.

1899-1905

Dr. C.A. Verrijn Stuart. Directeur van het CBS (1899-1906). Voor die tijd was hij secretaris van de CCS (1892-1899). Vanaf 1907-1925 was hij voorzitter van de CCS. Verrijn Stuart was vanaf 1906 werkzaam als hoogleraar economie aan de Technische Hogeschool te Delft, daarna aan de universiteiten van Groningen (1909) en Utrecht (1917).

Mr. N.G. Pierson. Voorzitter van de CCS 1905-1907. Liberaal politicus en lid van de Tweede Kamer. Voor die tijd was Pierson van 1895-1897 lid van de CCS. Hij was o.m. president van de Nederlandsche Bank (1885-1891) en twee maal Minister van Financiën (1891-1894 en 1897-1901), de laatste keer tevens Minister-president.

Nr. 304 Afdeling I-V

zyden 9 127ll

Bericht op schrijven

betreffende beroep

CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK.

Nr. 304 Afdeling I-V

zyden 9 127ll

Steld op schrijven no

Wassenaar, 28 December 1909

aanpak beroepstilla

De geliefde... Het is de Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek, te Wassenaar, onder afdeling van de statistiek te Wassenaar.

177

Onder terugzending van de apostille

van den Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 18 December 1909... Alleen in de lijst van alle beroepen welke op de telbaar- ten voorkomen (de beroepstijger), zijn bovengenoemde beroep- aanschrijvingen, met nog een veertigtal andere, vermeld, met daar- achter de aantekening dat hem aantal is begrepen in de rubriek "vrije beroepen" en wel in de ondergroep 5 "overige niet te rangschikken beroepen".

Aan den Heer Voorzitter der Centrale Commissie voor de Statistiek.

Brief van de directeur van het CBS (Methorst) aan de voorzitter van de CCS (Verrijn Stuart) d.d. 28 dec. 1909 (Arch. CCS). De Vereniging tegen de Prostitutie had bij de Minister protest aangetekend tegen het opnemen van bordeelhouder en publieke vrouw als beroep in de Beroepstelling 1909. Hierdoor zouden, zo meende men, deze beroepen als wettig worden erkend. Methorst zette uiteen dat deze beroepen in de vorige telling uitsluitend in de beroepenlijst waren vermeld en niet afzonderlijk in de uitkomsten. In de Telling van 1909 zijn deze beroepen echter, ondanks aandringen van de Minister ze weg te laten, toch - zij het met enigszins gewijzigde namen - in de beroepenlijst vermeld. Methorst heeft dus kennelijk voet bij stuk gehouden.

Aan den Heer Voorzitter der Centrale Commissie voor de Statistiek.

1911

Een oorkonde uitgereikt aan het CBS op de internationale tentoonstelling voor Hygiëne te Dresden (Duitsland) in 1911.

Mr. H.W. Methorst.
Directeur van het CBS
(1906-1939), vanaf 1927
met de persoonlijke titel
van Directeur-generaal.
Methorst was tevens
Secretaris-generaal van het
International Statistical
Institute (1911-1947) en
Directeur van het Permanent
Office van dit instituut
(1913-1947).

Het eerste afzonderlijke
eigen hoofdgebouw van het
CBS (Oostduinlaan 2,
Den Haag) waarvan de
bouw in 1916 is begonnen
en in 1920 voltooid.
De aankoopsom van de
grond bedroeg f 117 601.
Het CBS was hierin tot 1973
gehuysvest.

1919 - 1920

1919 - 1920

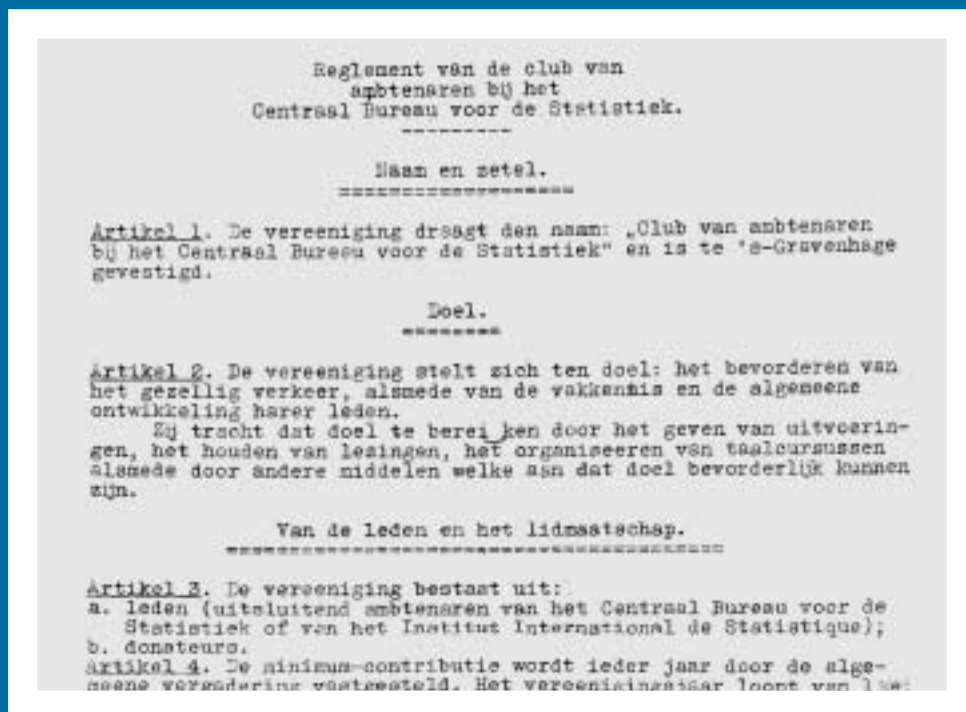
Tabelleermachines zonder schrijfmechanisme. Aan elke machine zitten twee vrouwen. De ene vrouw leest de getallen uit de telwerken af en typt deze in een telmachine in, zodat ze de totalen per goederensoort berekent. De ander schrijft de getallen met de hand op papier over om de telstroken van de telmachine te controleren.

Overzichtsfoto van een groep klerken die bezig is met de verwerking van de gegevens van de Volkstelling 1920.

Oprichtingsreglement van *Club van ambtenaren bij het CBS*, een voorloper van de huidige personeelsvereniging CeBuSta (opgericht in 1946). In 17 artikelen werden alle regels vastgelegd over lidmaatschap, bestuur, contributie e.d.

1919 - 1920

1922

Conferentiekamer in het gebouw van het CBS aan de Oostduinlaan 2, Den Haag.

De eerste machine voor het sorteren van ponskaarten. Mannen bedienden de sorteermachines vermoedelijk omdat men moest bukken om de kaarten eruit te halen.

1922 - 1924

Mr. Clara G. Meijer Wichmann. Eerste vrouwelijke afdelingschef bij het CBS. Chef van de derde afdeling Gerechtelijke en armenzorgstatistiek (1919-1922). Voorvechtster van de vrouwenemancipatie in Nederland.

1922 - 1924

Het eerste Statistisch zakboek, uitgegeven in april 1924.

1930

Poster van de Volkstelling 1930. Ten behoeve van deze telling werden door directeur Methorst ook twee radiotoespraken gehouden. In 1934 waren alle publicaties gereed.

Personen in de plaatselijke vestiging werkzaam.

Aantal personen op 31 Dec. 1930.

ben. 21 jaar		21 t/m 49 j		50j. of ouder	
M.	V.	M.	V.	M.	V.

Bedrijfs- . . . . .

Administratief personeel . . . . .

Technisch personeel . . . . .

Ander personeel . . . . .

Totaal . . . . .

Personen in het eigenlijk bedrijf werkzaam (inclusief volontairs) . . . . .

Totaal (incl. bedrijfs- . . . . .

zijn de eigenaren, firmanten, directeurs, filiaalhouders, ...

Artikelen: Welke zijn de soorten van artikelen die door de plaatselijke vestiging vervaardigd of verhandeld worden? (op te geven in volgorde van hun belangrijkheid) . . . . .

V. (Inventaris) 1930-1931

Het formulier moet uiterlijk **31 Jan. 1931** - INGEVULD naar den toestand op **31 Dec. 1930** - in bijgevoegden omslag teruggezonden worden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek, Oostduinlaan 2, 's-Gravenhage, dat de gewenscht nadere inlichtingen verstrekt over de invulling van het formulier. (Tel. Inter. M M M).

Bedrijfstelling 1930. Telkaart voor een Plaatselijke Vestiging. MIJNBEDRIJF.

1. Gemeente: . . . . .

2. Provincie: . . . . .

Indien de onderneming ter plaatse of elders meer dan één fabriek, werkplaats, winkel, enz., of één of meer filialen heeft - dus uit meer dan één „plaatselijke vestiging“ bestaat - moet voor elk deze „vestigingen“ een afzonderlijke telkaart worden ingevuld. Fabrieken, werkplaatsen, enz., die één gebouwcomplex vormen, worden als één „plaatselijke vestiging“ beschouwd.

Bestaat de onderneming uit meer dan één plaatselijke vestiging, dan behoeven de cursiefgedrukte vragen 10 en 11 slechts te worden beantwoord op de telkaart van de „plaatselijke vestiging“, waarin de Directie der onderneming gevestigd is.

3. Naam van de plaatselijke vestiging: . . . . .
4. Adres van de plaatselijke vestiging: . . . . .
5. Behoort de plaatselijke vestiging tot een uit meerdere plaatselijke vestigingen bestaande onderneming? (ja of neen?) . . . . .
6. Zoo ja, tot welke onderneming? . . . . .
7. Bedrijfsletter en -nummer volgens de Ongevallenwet 1921: . . . . . Raad v. Arbeid te: . . . . .

8. Soort van de bedrijven in de plaatselijke vestiging uitgeoefend, welke onder de Ongevallenwet 1921 vallen, b.v. steenkolenmijn, steenfabriek, cokesoven, electriciteitsfabriek, stikstoffabriek, enz. (zie bijgevoegde bedrijfsnomenclatuur): . . . . .

10. Juridische vorm van de onderneming: *)

Staatsbedrijf	Naamlooze Vennootschap . . . . .
-------------------------	----------------------------------

*) Met een X aangeven wat toepasselijk is.

11. Deelneming van de Overheid in het maatschappelijk kapitaal. Statutair wordt deelgenomen door:

Het Rijk met . . . . . pct. - De provincie met . . . . . pct. - De gemeenten met . . . . . pct. - De waterschappen met . . . . . pct.

12. Personen in de plaatselijke vestiging werkzaam.	Aantal personen op 31 Dec. 1930.					
	ben. 21 jaar		21 t/m 49 j		50j. of ouder	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Bedrijfs-						
Personel in gemeene dienst.	Administratief personeel *)					
	Technisch personeel *)	ondergronds				
		bovengronds				
	Ander personeel *)					
Totaal	ondergronds					
	bovengronds					
Aantal personen in het eigenlijk bedrijf werkzaam (inclusief volontairs)	ondergronds					
	bovengronds					
Algemeen totaal (incl. bedrijfs-	ondergronds					
	bovengronds					
	totaal					

13. Nationaliteit der bedrijfs- . . . . .

*) Bedoeld zijn de eigenaren, firmanten, directeurs, filiaalhouders. *) Zie vooral de toelichting.

14. Artikelen: Welke zijn de soorten van artikelen die door de plaatselijke vestiging vervaardigd of verhandeld worden? (op te geven in volgorde van hun belangrijkheid) . . . . .

Telkaart van de Bedrijfstelling 1930.

De formulieren van de Volkstelling 1930 worden eerst met de hand gecontroleerd en gecodeerd. Daarna volgt de ponskaartenverwerking.

Met automatische ponsmachines worden bij de Volkstelling 1930 vaste gegevens, zoals de code voor de gemeente, in de kaarten geponst.

1931

Sorteer- en telzaal bij de verwerking van de Volkstelling 1930.

De censuismachine van IBM, gebruikt voor het sorteren en tellen van ponskaarten bij de Volkstelling 1930. Links het sorteerge-deelte, rechts de drie telwerken.

Dagboek van Jhr. Ir. M.J. de Bosch Kemper over het conjunctuuronderzoek. De Bosch Kemper initieerde medio jaren twintig het conjunctuuronderzoek op het CBS. Als leider van dit onderzoek werd hij opgevolgd door Prof. Dr. J. Tinbergen. Het dagboek begint met een kort retrospectief overzicht.

Dagboek
Conjunctuur - onderzoek
(Economische Bureau's).

Kort retrospectief overzicht 1921-1930.

De storming, die in de zware depressie 1921-1923 aan den dag getreden was, eerst in de Verenigde Staten, spand ook elders. In quest van een systematische samenwerking, registratie en beschrijving van het conjunctuurverloop, in de hoop, dus, het de oorzaken, welke uit de conjunctuurwisselingen voortvloeien, te kunnen ontdekken of corrigeren, heeft ook de aandacht van het Centraal Bureau voor de Statistiek getrokken.

Tevens in November 1921 had Professor Prof. Bowley de aandacht van het C.B.S. op zijn mening gevestigd in een brief (20 Nov. 1921, Afg. no 215), waarin hij mededeeling maakte aan een geplande publicatie van conjunctuurwissels met een groot aantal landen. Prof. Bowley sloot als voorbeeld bij zijn brief de lijst van gegevens in, welke geplaatst in de London School

1935

FEBRUARI 1935

DE NEDERLANDSCHE CONJUNCTUUR

INHOUD

DE ECONOMISCHE TOESTAND, FEBRUARI 1935	1
NEDERLANDSCHE CONJUNCTUURLIJNEN	8
CIJFERS BETREFFENDE DEN ECONOMISCHEN TOESTAND VAN NEDERLAND	8
ALGEMEEN CONJUNCTUURONDERZOEK:	
CIJFERS BETREFFENDE HET CONJUNCTUURVERLOOP IN DE VEREENIGDE STATEN, 1919-1932	14
DE ECONOMISCHE TOESTAND IN DE VEREENIGDE STATEN ONDER PRESIDENT ROOSEVELT	24
AFZONDERLIJKE NEDERLIPSTAKKEN:	
NSCHEREPVAART: JAARCIJFERS 1928-1933 (1934) BETREFFENDE DE VRAACHTENMARKT	50
LANDBOUW: DE PRIJZEN VAN VOETKELTFRUGDZEN	71

ZAMENGESTELD DOOR HET CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK
 ABONNEMENTSPRIJS FRANCO HUIS, PER JAARGANG 11,00, LOSSE NUMMERS 10,50, VERKRIJGBAAR BIJ DE UITGEVERSTER N.V. DRUKKERIJ ALBANI,
 NIEUWE MOLSTRAAT 20, TE 'S-GRAVENHAGE. GIROREKENING No. 40100

CBS-publicatie over de Nederlandsche conjunctuur, jaargang 1935, eerste aflevering.

Medewerkers van het Bureau voor Conjunctuuronderzoek bij het vertrek van Prof. dr. J. Tinbergen in 1936 naar Genève. Boven v.l.n.r.: A.L.G.H. Rombouts, Drs. P. de Wolff, Dr. J.B.D. Derksen, Drs. B. van de Meer, M. Eisma en K. Struik. Onder v.l.n.r.: Jhr. Ir. M.J. de Bosch Kemper, Prof. Dr. J. Tinbergen en Mr. J.C. Witteveen.

Notitie van Prof. dr. J. Tinbergen.

Kort Overzicht van de discussie tusschen Dr. J. G. Stridiron en het C. B. S. over de berekening van de loonkosten per eenheid product.

Notitie *Stridiron*

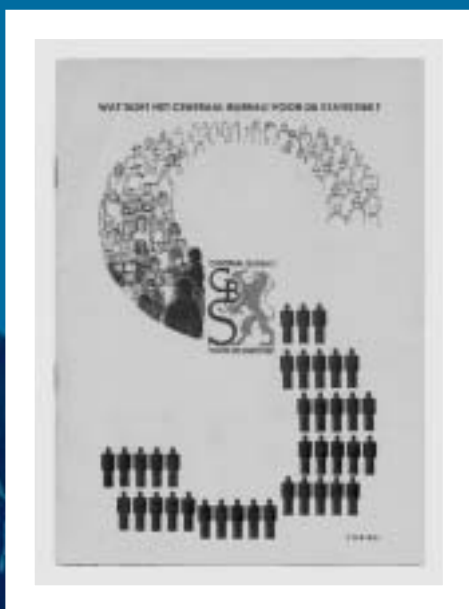
I. Dr. Stridiron, in Het Volk van 20 Jan. 1938

1. De productiesatie waarop bovengenoemde berekening berust is 15 ± 15% onnauw omdat:

- (a) de factor 1745/2715 te ver terug, voor de export,
- (b) het binnenlandrijf is niet opgenomen;
- (c) de cijfers van de prod. stat. hebben de neiging de in de industrieën te zwaar te tillen.

(4) De loonkosten per eenheid product zoals berekend door C. B. S. zijn lager dan in werkelijkheid

(5) Beter is een vergelijking van uitloonen in huylaud en

Boekje dat in het kort uiteenzet wat het CBS doet. De tekst begint met de volgende definitie van statistiek als: *de methodische boekhouding der voor massale waarneming vatbare verschijnselen*. Op eenvoudige wijze wordt uiteengezet hoe de statistieken tot stand komen. Het boekje is geïllustreerd met foto's van het CBS-gebouw en de telzaal, bevat een organisatieschema van het CBS en deelt mee wanneer de CBS-bibliotheek, die 75 000 banden bezit, is geopend. Op de afbeelding van de kaft wordt de S van statistiek aan onderzijde weergegeven met figuren uit de in die tijd voor het eerst gebruikte beeldgrafiek.

Foto van de stand van het CBS op de Jaarbeurs in Utrecht. Op deze expositie toonde het CBS in hoofdzaak populaire grafische voorstellingen. Deze trokken toen sterk de aandacht.

Het veeg gezijner van voorhije dingen;
verbleekte beelden, een vergeten lied,
dat zachtkens zingen
gaat in alene van sond're dagen,
toodat hij, busachen 't wilen van de formulieren,
opeens verwezen door de vensterrollen
toert
en werk en uur
vergeet
en in het aars'land groen der bossen buiten
voor het bestoven raan
het ruischen hoort van verre populieren,
het raadselachtig rits'len van het riet,
en in den wisklag en den kreet
der meunen
den rang der gulven, die hem dragen
in de sausen .....

Het plots het trage tikken van den tijd
hem doet ontwaken in een werk'lijkheid
midten noemt een steen zijn naam ....
Het onverbidde lijze volgt het cordaal van 't gericht,
in 'n kantoorlijc dlicht
ambtenaari
Hoe verterde van den slag kan worden gegaan? Beden
die heb mislukt zoals zooveel en altijd en
veral" het voor een zeer groot deel van U zal
hangt. De offers die gevraagd worden zijn zeer gering.
De Ned. tie.

De Wekker was het eerste personeelsblad van het CBS. In het voorwoord zei de directeur dat dit blad een belangrijke bijdrage kon leveren tot de vervulling van een wens, welke hij reeds geruime tijd had gekoesterd, n.l. *dat er van het CBS als werkgemeenschap meer tot verrijking van het leven van zijn medewerkers zou uitgaan.*

Een loga-calculator. Dit is een grote cilindervormige rekenliniaal. Deze calculators werden ook wel rekenrollen genoemd.

1941-1942

ONTRUIMINGSBEVEL

Op verzoek van den Weermachtsbevelhebber in Nederland heeft de Rijkscormissaris voor het bezette Nederlandsche gebied gelast, dat het bij U in gebruik zijnde pand, gelegen *Oostduinlaan 2* *Centraal Bureau van Statistiek* in de gemeente 's-Gravenhage voor 1 December 1943 moet zijn ontruimd.

Het ontruimingsbevel van *J. Wier* 9 november 1943, waarmee het Bureau het gebouw op de Oostduinlaan 2 in Den Haag moest ontruimen, omdat het in het 'Sperrgebiet' lag. Het bevel werd medio januari 1944 geëffectueerd.

De verhuiskisten die in januari 1944 gebruikt werden voor de verhuizing naar *Hulp en Heil* te Leidschendam.

1943-1944

Aankomst in 1945, na afloop van de Tweede Wereldoorlog, van de eerste Nederlandse officier bij het CBS dat gehuisvest was in Hulp en Heil te Leidschendam.

Het gedenkteken voor de CBS'ers die ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen.

C.L. Aa
J.J.G. Coene
E.D.J. Dietz
H.J. van Engeland
J.H. Feenstra
H.J. Geurst

C. Hagoort
C.D. van 't Hoff
J.E. Hooremans
Mej. G.F.M.H. Jacobs
A. Karssen
A.J. Loohuizen

H. Nieuwkamp
Th. Ruigrok
W.L. de Ruiter
J. Theeboom
M. ter Vrugte
Mej. W.M.Th. Willems

1945

1947

Poster van de Volkstelling 1947.

Een zaal waar massaal controlewerk werd verricht voor de verkeersstatistieken.

Weekendbijeenkomst in het conferentieoord Woudschoten. Deze bijeenkomsten waren gewijd aan de bevordering van een modern personeelsbeleid, de productiviteit en de onderlinge werksfeer.

1951

Het sorteren van de ochtendpost door mensen van de bodedienst. Zij brachten de post rond binnen het CBS dat verspreid gehuisvest was over vele panden in Den Haag. Tevens sorteerden zij de post en voorzagen formulieren en enveloppen van nummer en stempel.

Een serveerster brengt koffie naar de Grote Vergaderzaal op de eerste etage van het CBS-gebouw aan de Oostduinlaan 2, Den Haag. In deze zaal vergaderde de Centrale Commissie voor de Statistiek.

1954

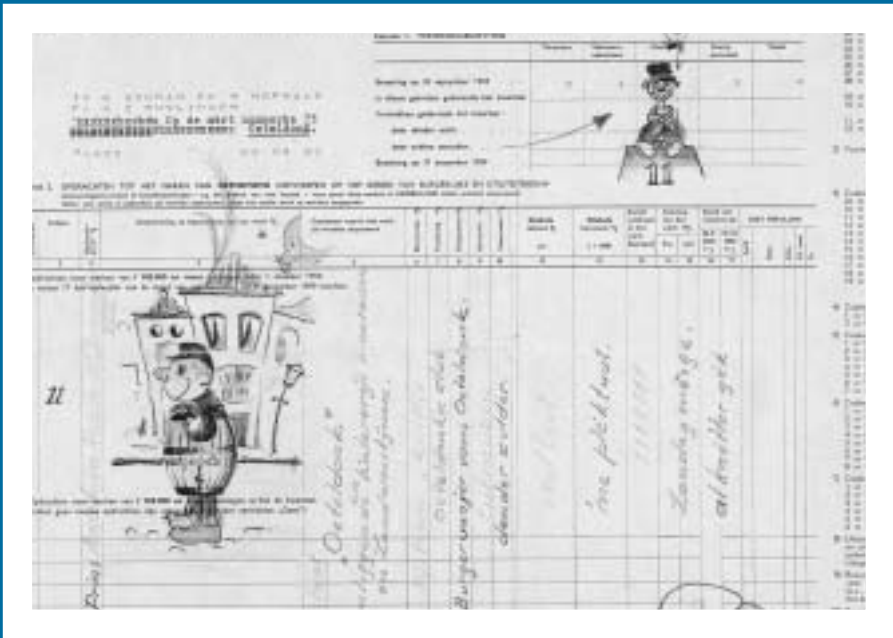

Publicatie over de tweede algemene Woningtelling 1956, met een toelichting op de uitkomsten. De eerste algemene Woningtelling werd gehouden in 1947, tegelijk met de volkstelling van dat jaar. Vele woningen waren tijdens de oorlog verwoest of beschadigd. Tegelijkertijd was sprake van een sterke groei van de bevolking, waardoor een grote vraag naar woningen was ontstaan. De gegevens van de Woningtelling verschaften inzicht in de situatie op de woningmarkt.

In Nederland werd in de jaren na de oorlog volop gebouwd om aan de grote woningnood tegemoet te komen.

STATISTIEK
1956

Een vragenlijst die door een inwoner van Oeteldonk (Den Bosch) tijdens de carnavalperiode was ingevuld.

De reactie van het CBS op de hierboven toegestuurde vragenlijst.

Medewerker van het Tekembureau dat de grafieken en diagrammen voor de publicaties verzorgde.

Het Tel- en rekenbureau. Dit bureau bestond uit jonge medewerkers die na enige tijd ervaring te hebben opgedaan, naar de statistische afdelingen werden overgeplaatst. Zij verwerkten in die periode aan telwerk ca. 37 miljoen poststukken per jaar.

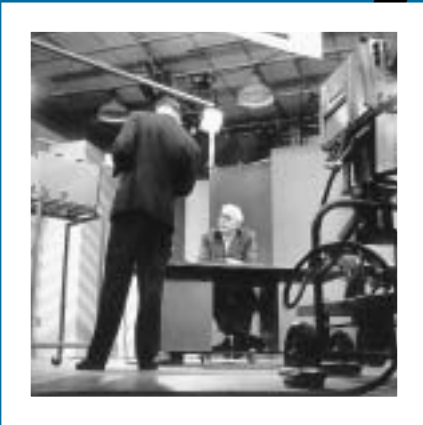

1958 - 1960

1960

Directeur-generaal Idenburg tijdens de televisie-uitzending over de Volkstelling 1960. Hij gaf de kijkers een uiteenzetting over de volkstelling (het doel, nut, de vragen enz.). Dit deed hij aan de hand van illustratiemateriaal.

1960

Tekeningen gemaakt door Opland en als illustratiemateriaal door Idenburg gebruikt tijdens de televisie-uitzending over de Volkstelling 1960.

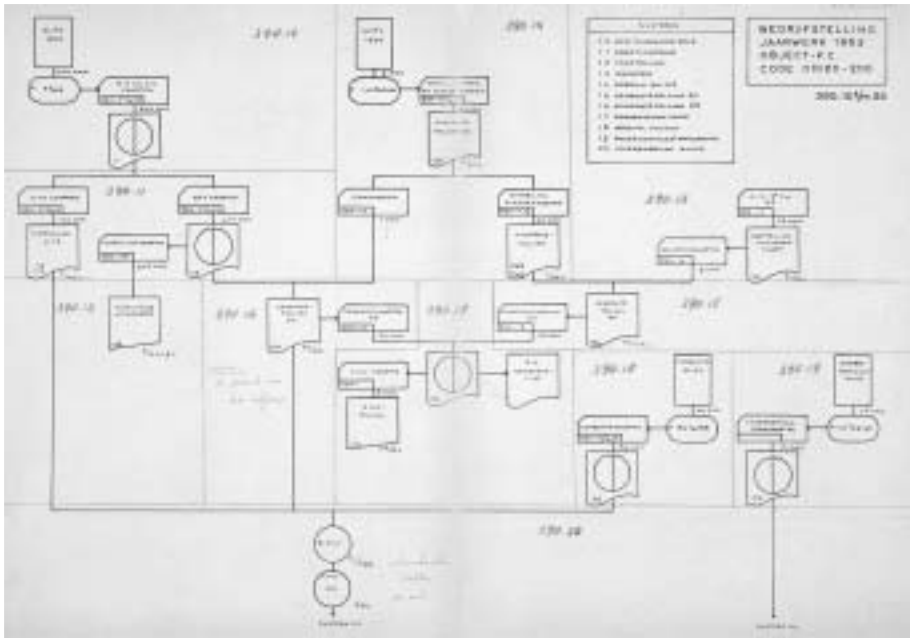

24010

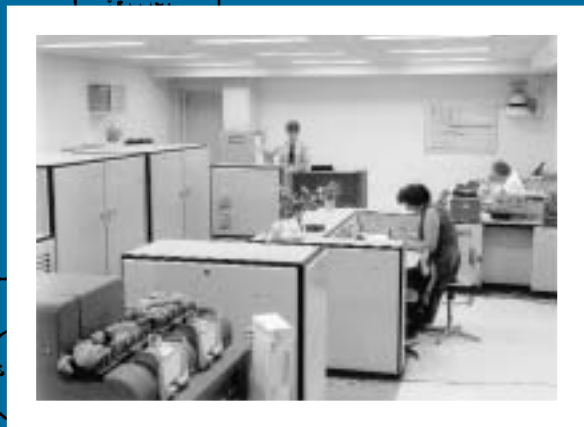
SLIPS
1950

390.14

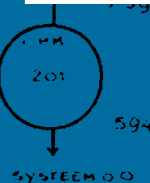
2 000

Stroomschema van de Bedrijfstelling 1963, gebruikt bij de verwerking met de eerste computer: de X1.

De X1. Dit was de eerste computer van het CBS. Het apparaat werd in 1960 in gebruik genomen door de afdeling Centrale Bewerking. De X1 had in het begin veel kinderziektes. In 1962 werd de computer met een extra werkgeheugen uitgebreid en in 1964 met een snelle printer.

Prof. Dr. Ph.J. Idenburg. Directeur van het CBS (1939-1966), vanaf 1947 met de persoonlijke titel Directeur-generaal. Idenburg was onder meer Chef van de afdeling Onderwijsstatistieken, Secretaris van de Centrale Commissie voor de Statistiek, lid van de Statistische Commissie van de Verenigde Naties, Secretaris-generaal van het International Statistical Institute en buitengewoon hoogleraar Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam.

1939 – 1966

Dr. J.Ch.W. Verstege. Directeur-generaal van het CBS (1966-1973). Verstege was bij het CBS onder meer Chef van de afdeling Algemene Tellingen, Secretaris van de Centrale Commissie voor de Statistiek en plaatsvervangend directeur. Tevens was hij van 1951 tot 1954 hoogleraar sociologie (sociaal onderzoek) aan de Universiteit van Leiden.

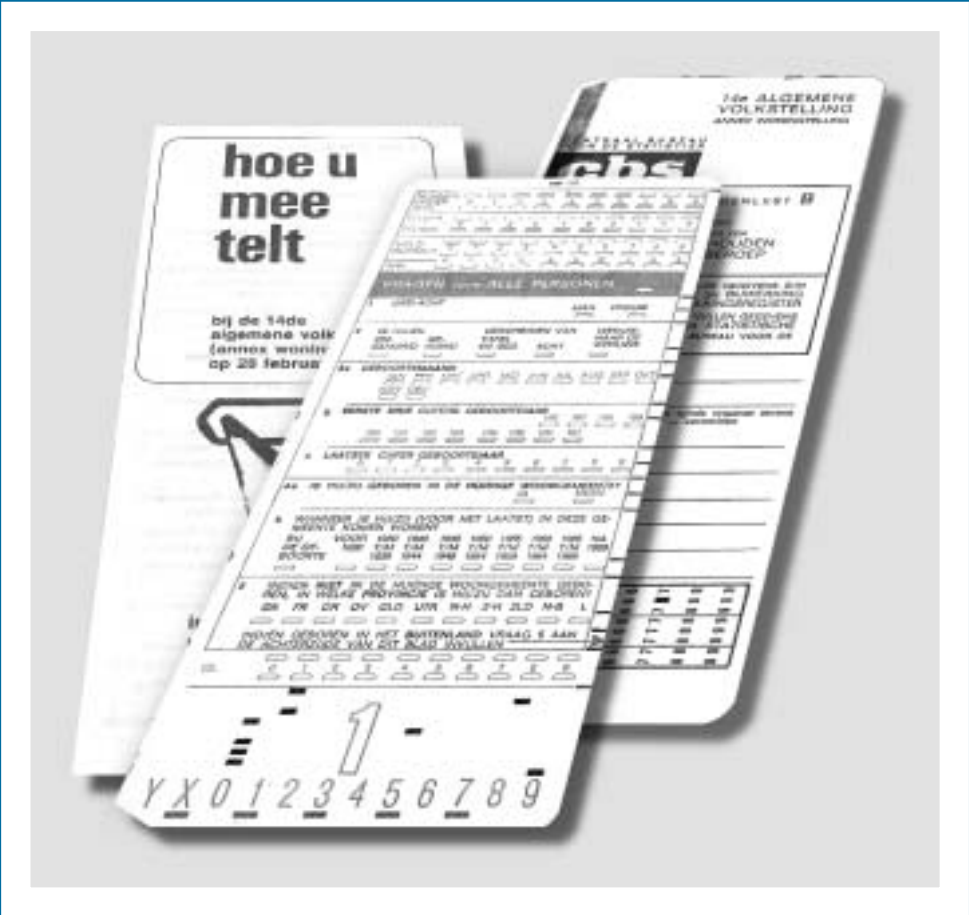
1966

1967

Affiche van het Studentebudgetonderzoek 1967. Bij 3 434 studenten (en hun ouders) werden gegevens verzameld. Ondanks de grote moeilijkheden die bij de verzameling van de gegevens ontstonden door het verloop onder de enquêtrices, werd een response van 98% bereikt.

1971

Telkaarten Volkstelling 1971. Deze bestonden uit een boekje met ponskaarten, waarop de respondent via aanstreping met een bijgeleverd potlood zijn antwoorden kon geven. Deze aangestreepte antwoorden werden via optische leesapparatuur in geautomatiseerde gegevensbestanden opgeslagen. De eerste kaart bevatte adresgegevens ter identificatie (waaronder ook de naam). Deze zijn naderhand vernietigd.

Protestbijeenkomst van CBS-ambtenaren voor het Catshuis in Den Haag in verband met de voorgenomen verplaatsing van het CBS naar Heerlen. De regering had Limburg werkgelegenheid toegezegd vanwege de sluiting van de mijnen. Het CBS verkeerde in 1972 in rep en roer. Uiteindelijk besloot de regering de helft van het Bureau naar Heerlen over te plaatsen.

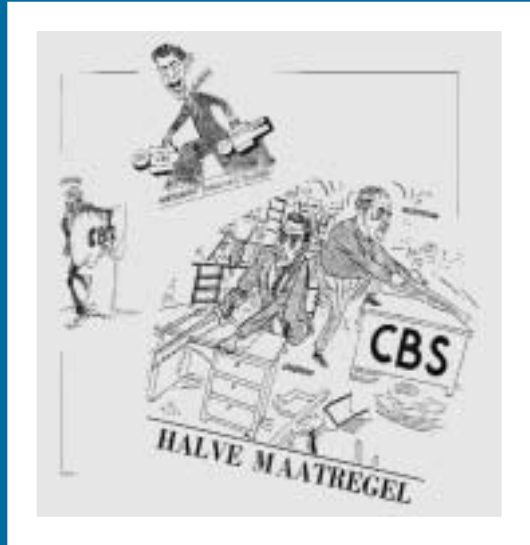
1972

Ook werd geprotesteerd in het nog in aanbouw zijnde nieuwe hoofdgebouw van het CBS te Voorburg (Prinses Beatrixlaan 428). Op de tweede rij ramen van onder stond: 'CBS MOET BLIJVEN'.

Carnaval 1973. Mr. Drs. H. Langman was Minister van Economische Zaken, het ministerie waaronder het CBS ressorteert. Tijdens zijn ministerschap was op 22 januari 1973 besloten tot gedeeltelijke overplaatsing van het CBS naar Heerlen.

De eerste spade in de grond (8 jan. 1975). Gebruik makend van een speciaal voor deze gelegenheid door bouwbedrijf Laeven uitgevonden tandemspade, zetten CBS-directeur H. Nanninga en Heerlens burgemeester Drs. F. Gijzels de eerste spade in de grond voor de bouw van de tijdelijke paviljoens voor de CBS-vestiging te Heerlen.

1973 - 1975

1977

Prof. G. Goudswaard.
Directeur-generaal
van het CBS
(1974-1977).
Goudswaard was
o.m. Directeur van
het Permanent Office
van het International
Statistical Office,
plaatsvervangend
Directeur-generaal
van het CBS en
buitengewoon
hoogleraar Statistiek
aan de Vrije
Universiteit te
Amsterdam.

Prof. Dr. W. Begeer.
Directeur-generaal
van het CBS
(1977-1991). Begeer
was o.m. voorzitter
van de Conference
of European
Statisticians en van
de Statistical
Commission van de
Verenigde Naties,
alsmede buiten-
gewoon hoogleraar
Statistiek aan de
Erasmus Universiteit
te Rotterdam.

1400 MAN DE STRAAT OP

Bommelding CBS blijkt vals

VOORBURG -- Een telefonische bommelding gistermorgen runt kwart voor elf uur heeft het personeel van het Centraal Bureau voor de Statistiek aan de Voorburgse Prinses Beatrixlaan in rep en roer gebracht. De anonieme man gaf een tip, dat over een half uur een bom zou ontploffen in het grote gebouw. Waar de bom lag, wilde hij echter niet kwijt.

De directie van CBS nam het zekere voor het onzekere en liet het gebouw, waarin ruim 1400 mensen werken, snel ontruimen. De Voorburgse politie, die voor dergelijke gevallen altijd een zwaaiend aantal ongespecialiseerde agenten („bomverdelers”) in dienst heeft, zond gelijk enkele van deze experts naar de Prinses Beatrixlaan, die het gebouw aan een grondig onderzoek onderwierpen. Na het zekere voor het onzekere te hebben genomen, hebben de politiemensen het gebouw om kwart over twaalf weer vrijgegeven. Toen pas kon het personeel, dat anderhalf uur buiten heeft moeten wachten, weer aan het werk.

Valse bommelding bij het CBS in Voorburg. Een anonieme man deelde het CBS telefonisch mee dat er binnen een half uur een bom zou afgaan.

Brand bij de CBS-vestiging in Heerlen (18 jan. 1980).

De brandweer ging het vuur te lijf met twee hoge en vijf lage drukspuiten en een nevelkogel. Ook de bedrijfsbrandweer van het CBS was actief bij het blussen. In 1979 was het nieuwe gebouw te Heerlen (Kloosterweg 1) officieel door Prinses Beatrix geopend. Het gebouw staat op het terrein waar vroeger de Oranje Nassamijnen I waren gevestigd. Kort daarna moest het gebouw worden uitgebreid. De officiële opening hiervan vond in 1984 plaats door minister Van Aardenne, die later enige jaren voorzitter was van de Centrale Commissie voor de Statistiek.

1980

Verkiezingsbijeenkomst voor de Dienstcommissie van het CBS. De Dienstcommissie is de voorganger van de huidige Ondernemingsraad.

Onthulling van het straatnaambord 'CBS-Weg' te Heerlen op 31 augustus 1982 door de Minister van Economische Zaken, J. Terlouw (tweede van links), en de burgemeester van Heerlen, J. Reijnen (rechts). De weg loopt langs de zijkant van het CBS-gebouw.

NIEUWE CIJFERS NOG ONNAUWKEURIG CBS telt 30 procent minder werklozen bij arbeidsbureaus

Van onze verslaggevers

AMSTERDAM/DEN HAAG — Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) telt ongeveer 30 procent minder werklozen dan het officiële werkloosheidscijfer aangeeft. In februari 1988 Nederland niet 585 duizend werklozen hebben gehad, maar 485 duizend.

De Bijkr uit het nieuwe werkloos- CBS is niet verrassend. De Stichting Re-

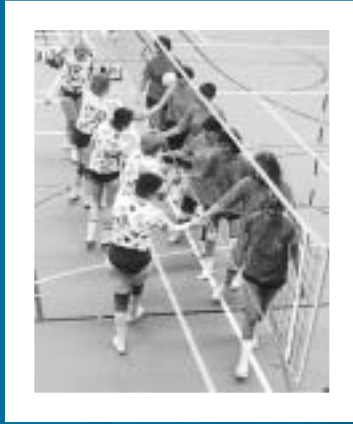
procent die niet binnen een termijn van twee weken beschikbaar is, ongeveer 1 procent wil minder dan twintig uur per week werken. Daar staat tegenover dat een deel van de werklozen niet bij het arbeidsbureau staat ingeschreven. Al met al is het aantal geregistreerde werklozen ongeveer 30 procent lager dan het

Uit onderzoek van het CBS naar de geregistreerde werkloosheid in 1987 en 1988 bleek dat het aantal geregistreerde werklozen ongeveer eenderde lager was dan het officiële cijfer, omdat personen in de administratie van de Arbeidsbureaus ten onrechte als werkloos waren geregistreerd. Vanaf 1988 stelt het CBS het officiële werkloosheidscijfer samen, dat geschoond is voor de administratieve vervuiling.

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1986 was Drs. R.F.M. Lubbers lijststrekker van het CDA. De verkiezingen leidden tot de vorming van het tweede kabinet-Lubbers (1986-'89). Op het affiche voor de verkiezingen stond de leuze: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. Het terugdringen van de voortdurend stijgende werkloosheid was in die tijd een belangrijk politiek thema, waarvoor ook Lubbers zich sterk maakte. Het CBS verrichtte in de jaren 1987-'88 onderzoek naar de geregistreerde werkloosheid. De cartoon van Ton Janssen in het dagblad Trouw herinnert aan het affiche uit 1986.

1988

Europees volleybaltoernooi voor statistici (EVS) in 1990 te Voorburg. Het CBS had hiertoe het initiatief genomen. In de jaren daarna werd het toernooi in andere Europese landen gehouden; in 1999 wederom in Nederland (Heerlen). Op de foto schudden de damesteams van Rusland en Nederland elkaar na afloop van de wedstrijd de hand. Thans zijn 19 Europese landen bij het toernooi betrokken.

Voor de toegang van het CBS hadden boeren hun tractor geplaatst. Zij protesteerden in april 1990 tegen het landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap en voerden actie bij overheidsgebouwen, waaronder het CBS-gebouw te Voorburg.

1990

Jaarverslag CBS 1991.
Het eerste jaarverslag van het CBS dat voor een breder publiek is bestemd. Het CBS richt zich in de jaren negentig meer dan voorheen tot zijn gebruikers.

Verwerking van de Statistiek buitenlandse handel in de CBS-vestiging te Heerlen. Voor deze statistiek waren in totaal 380 personen werkzaam. Per maand werden ca. één miljoen goederenposten gecodeerd en vervolgens via pc's door ca. zestig data-entry-typistes in een databestand gebracht.

1992

Affiche CBS maakt TEMPO. In 1992-1994 vond bij het CBS een grootscheepse reorganisatie plaats onder de naam TEMPO, een acroniem voor de woorden: Tijdig, Efficiënt, Modern, Professioneel en Onafhankelijk. De vroegere directoraten maakten plaats voor divisies met een grotere mate van zelfstandigheid. De divisies werden in sectoren onderverdeeld.

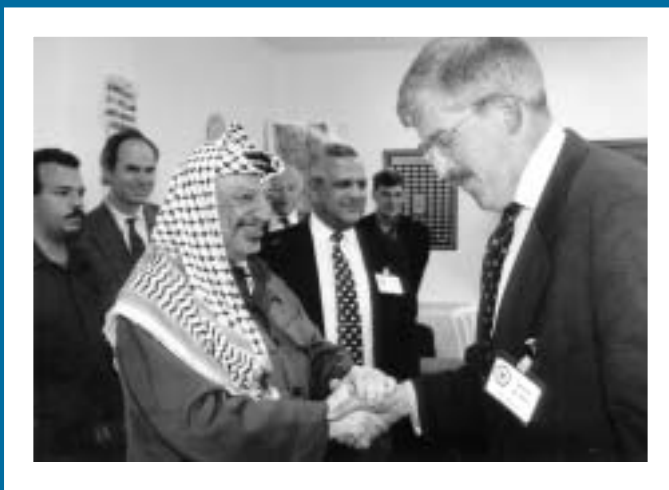
Prof. dr. A.P.J. Abrahamse. Directeur-generaal vanaf 1991, tevens buitengewoon hoogleraar statistiek aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam. Voordien o.m. gewoon hoogleraar statistiek aan deze universiteit en decaan van de Faculteit der economische wetenschappen.

Het CBS verleent statistische hulp aan landen van de voormalige Sovjet Unie. Op deze foto verstreken twee CBS'ers op het Seminar Enterprise Statistics informatie aan het Bureau voor de Statistiek van Kyrgystan in juni 1994. V.l.n.r. Max Booleman en Peter Struijs. Achter hen een portret van Lenin.

Tijdens een internationale conferentie over een 'masterplan for Palestinian statistics' ontmoet plaatsvervangend Directeur-generaal Willem de Vries, co-auteur van dit masterplan, de president van de Palestinian National Authority, Yasser Arafat.

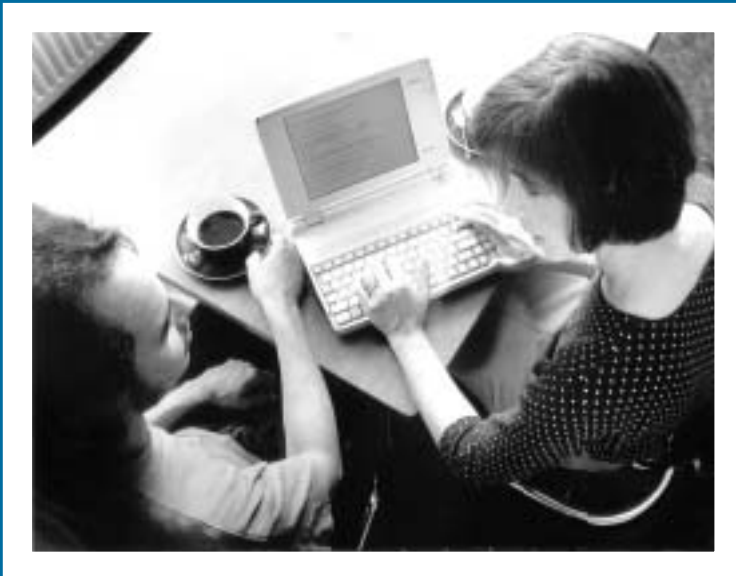
1994

1997

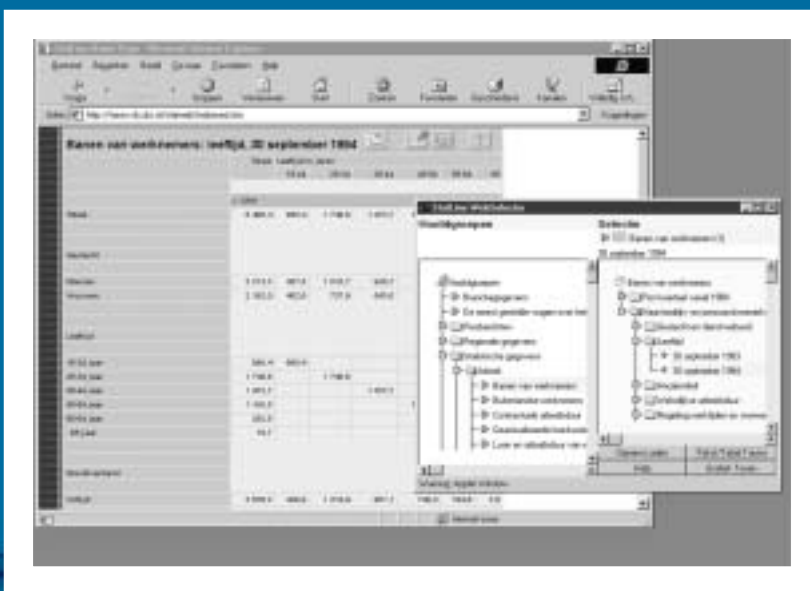

Een interviewer neemt in het CBS-gebouw te Heerlen telefonisch een vraaggesprek af. Vanaf ongeveer 1985 ging het CBS er toe over om ook telefonisch te enquêteren.

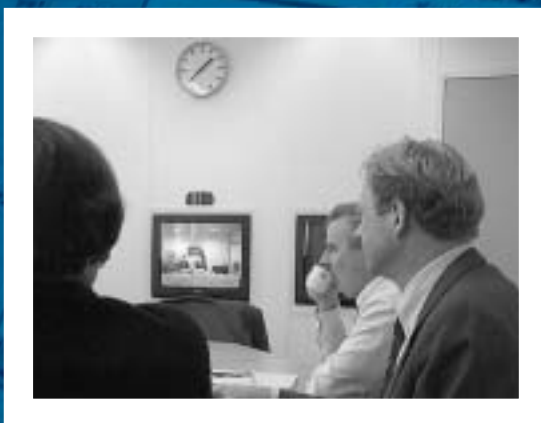
Een respondent beantwoordt de vragen van de CBS-enquêteur die een onderzoek afneemt met behulp van een draagbare computer, ook wel 'laptop' genoemd. Vanaf 1986 maakt het CBS bij persoons- en gezins-enquêtes gebruik van laptops.

De gegevens worden via een modem naar het CBS toegezonden, waarna ze direct via de computer worden verwerkt.

StatLine is een database met in beginsel alle publicatiegegevens die het CBS voor gebruikers ter beschikking heeft. StatLine bevat zowel de gegevens als de programmatuur voor het maken van selecties daaruit. Een voorloper van StatLine was CBS-View, dat alleen via diskette of CD-ROM werd gedistribueerd. StatLine is zowel op CD-ROM als via Internet beschikbaar.

Videokonferentie van medewerkers CBS-Voorburg met CBS-Heerlen.

Deze wijze van vergaderen bespaart reiskosten en -tijd. Tijdens de bespreking kunnen over en weer documenten worden getoond waarop tevens opmerkingen kunnen worden genoteerd.

Euro Data Shop in de Bibliotheek van CBS-Voorburg. De Data Shop is een onderdeel van het datanetwerk van EUROSTAT, het statistisch bureau van de Europese Gemeenschappen. De Data Shop geeft toegang tot alle vergelijkbare en geharmoniseerde cijfers in de gegevensbestanden van EUROSTAT en is voor iedereen toegankelijk.

Om het millenniumprobleem op te lossen huurde het CBS externe IT-krachten in (personeel op gebied van informatietechnologie).

Een statistische beschrijving van het economisch leven in Nederland

JAN AT SMA

Bij de oprichting van het CBS in 1899 ging de aandacht vooral uit naar de sociale statistieken. Eerst vanaf de Eerste Wereldoorlog en met name vanaf de jaren dertig ontstaan vele economische statistieken. Deze statistieken geven een cijfermatig beeld van het economisch leven (zoals industrie, handel, verkeer, prijzen en energieverbruik). Aanvankelijk hadden de economische statistieken betrekking op een veelheid van onderwerpen. Dit leidde tot een bonte verzameling van statistieken die niet of slechts ten dele op elkaar waren afgestemd. Na de Tweede Wereldoorlog kwam hierin verandering. Als een van de eerste statistische bureaus ontwikkelde het CBS een samenhangend stelsel van economische statistieken: de Nationale rekeningen. Grondgedachte is dat het economisch proces kan worden gezien als een kringloop. Deze gedachte vormt het uitgangspunt voor deze beknopte terugblik.

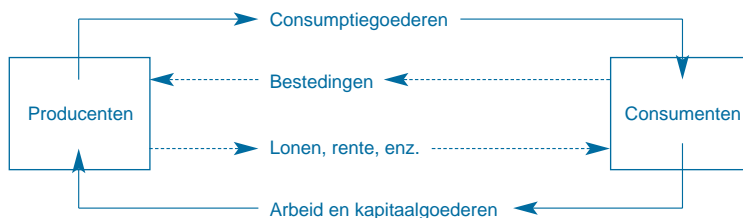
› *De economische kringloop*

Het idee van een economische kringloop is afkomstig van de lijfarts van Lodewijk XV: Francois Quesnay (1694-1774). Hij was de centrale figuur in de eerste economische school: de fysiocraten. Zijn economische theorie had veel te maken met de geneeskunst. In 1628 had de Engelse geneesheer W. Harvey aangetoond dat het bloed van de mens zich in een kringloop beweegt: van het hart door de slagaders naar de aders en zo terug naar het hart. Volgens Quesnay verliep ook het economisch proces in een kringloop. Hoewel zijn theoretische denkbeelden inmiddels zijn achterhaald, kwam zijn baanbrekende gedachte van de kringloop zo'n 180 jaar later weer naar boven. Sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw werd de idee van de economische kringloop namelijk gebruikt om het economisch proces te beschrijven.

In de loop van de tijd heeft het CBS tientallen statistieken ontwikkeld die een beeld geven van het economisch leven in Nederland. In het economisch proces bestaan twee kringlopen: een goederenstroom (de ononderbroken lijn) en daaraan tegengesteld een geldstroom (de streeplijn).

De economische kringloop

Het schema laat zien dat producenten goederen leveren aan consumenten en dat de producenten om deze goederen te leveren productiemiddelen nodig hebben (arbeid en kapitaalgoederen). Consumenten verschaffen de productiemiddelen. Dat consumenten arbeid leveren is begrijpelijk, maar dat zij ook zorgen voor de kapitaalgoederen, klinkt wat vreemd. Consumenten verkopen immers in de praktijk geen gebouwen en machines aan producenten. Maar indirect doen ze dat wel. Niet alles wat ze verdienen wordt namelijk besteed, ze sparen ook. Die besparingen vloeien via banken en andere financiële instellingen naar producenten die ermee investeren in kapitaalgoederen. Als tegenprestatie krijgen de consumenten rente of een deel in de winst. Dat hele gebeuren speelt zich in feite af op markten, tegen prijzen.

Deze beschrijving van de kringloop is een grove vereenvoudiging van de werkelijkheid. Producenten wisselen immers ook onderling goederen uit. Verder speelt de overheid een belangrijke rol. Bovendien heeft Nederland nauwe economische banden met het buitenland. De goederen- en geldstromen worden in de loop van de tijd geleidelijk breder, de welvaart neemt toe. Maar de stromen vertonen ook op- en neergaande bewegingen: conjunctuurgolven. Om die statistisch vast te leggen werden, naast de jaarstatistieken, tal van kortlopende enquêtes opgezet. Het conjunctuuronderzoek bij het CBS leidde tot het opstellen van de Nationale rekeningen en de Kwartaalrekeningen.

> **Wie, wat, waar?**

Een kringloop heeft eigenlijk geen begin. Om niet in een cirkel te blijven ronddraaien, beginnen we bij het 'hart' van het economisch proces: de productie. Om de productie te kunnen waarnemen moet een statistisch bureau allereerst weten wie er produceren. Alleen dan kan vastgesteld worden welke bedrijven geëncquêteerd moeten worden. Begin twintigste eeuw beschikte het CBS echter niet over een actueel adresregister. Nog minder wist het Bureau welke producten gemaakt of welke diensten werden verleend. Om dat probleem op te lossen stelde directeur Verrijn Stuart voor, in navolging van wat andere landen hadden gedaan, een bedrijfstelling te houden. De Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) vroeg de Minister van Binnenlandse Zaken, waar het CBS toen toe behoorde, deze telling te financieren. Dit verzoek en een aantal andere verzoeken werden dertig jaar lang afgewezen: er was geen geld voor beschikbaar of men vond het te duur.

Pas in 1926 ging de Minister overstag; het argument dat het CBS over de structuur van het bedrijfsleven nagenoeg geheel in het duister tastte, had hem eindelijk overtuigd. Gelijktijdig met de Volkstelling van 1930 kon een bedrijfstelling gerealiseerd worden.

Iedere tien jaar een bedrijfstelling?

Het was de bedoeling de bedrijfstelling om de tien jaar te herhalen. Maar in 1940 brak de Tweede Wereldoorlog uit. De tweede telling vond daarom pas in 1950 plaats. De derde telling werd van 1960 verschoven naar 1963 en de vierde van 1973 naar 1978. De verplaatsing van een groot deel van het CBS naar Heerlen maakte deze laatste verschuiving noodzakelijk. Het was tevens de laatste bedrijfstelling die in Nederland georganiseerd werd.

Een bedrijfstelling geeft antwoord op de vragen *wie, welke producten, waar produceren*:

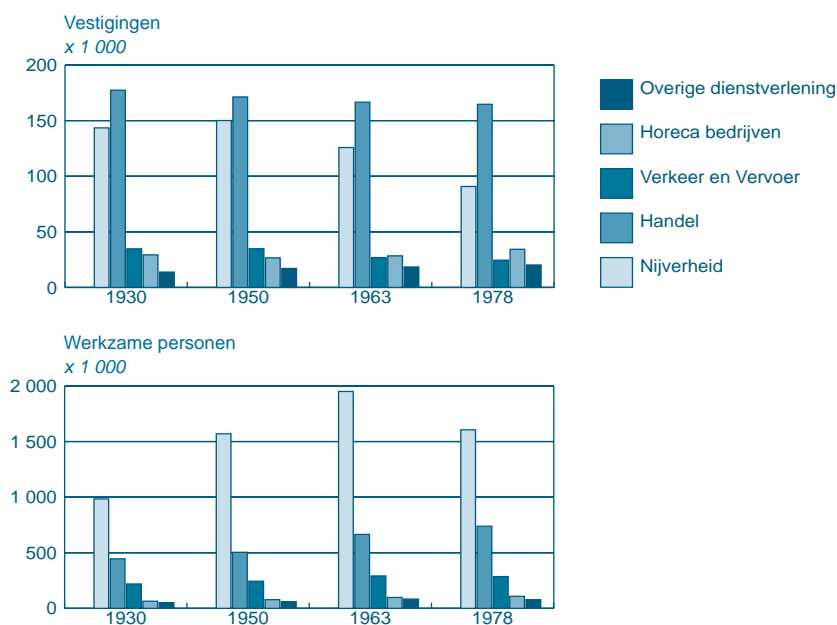
Wie? Tellers van de gemeenten gingen, aan de hand van lijsten met adressen, bij de *bedrijven* langs. Als ze door de straten liepen en een bedrijf tegenkwamen dat niet op de lijst voorkwam, gaven ze alsnog een formulier af;

Welke? Op het formulier moest worden ingevuld welke producten vervaardigd werden, welke diensten werden verleend, of welk beroep werd uitgeoefend;

Waar? Als een onderneming op verschillende adressen een bedrijf had, moest voor elke vestiging afzonderlijk een formulier worden ingevuld.

Na de *Bedrijfstelling* van 1963 zette het CBS een algemeen bedrijfsregister (ABR) op. Daarin werden de antwoorden vastgelegd op de vragen naar het wie, wat en waar. Het ABR werd actueel gehouden door onder andere *economische basistellingen*. Achtereenvolgens werden basistellingen gehouden bij de handel, horeca, transportsector en zakelijke dienstverlening. Op basis van deze tellingen kon het aantal jaarlijkse productiestatistieken worden uitgebreid. In 1989 werd besloten geen algemene bedrijfstellingen meer te houden. De functie van de telling was inmiddels door andere bronnen en statistieken overgenomen.

Aantal vestigingen en werkzame personen per vergelijkbare bedrijfsklasse.

> **Productiestatistieken: waarneming van goederen en diensten**

In 1917 heeft het CBS de eerste *statistiek van voortbrenging en verbruik*, de latere *productiestatistiek*, samengesteld. Directe aanleiding waren de maatregelen die de overheid moest nemen met het oog op de distributie van goederen in oorlogstijd. Deze eerste enquête, over de jaren 1913 en 1916, liep niet bepaald van een leien dakje. Het adressenregister bleek incompleet en in veel bedrijven liet de administratie te wensen over.

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog wilde het bedrijfsleven het aantal vragen beperken, terwijl de Minister van Binnenlandse Zaken moest bezuinigen. Hij dreigde de statistiek zelfs op te heffen. In de jaren twintig werd de statistiek inderdaad vereenvoudigd en slechts in een beperkt aantal bedrijfstakken gehouden. Na de Tweede Wereldoorlog keerde het tij: de Productiestatistiek werd uitgebreid met gegevens over lonen en afschrijvingen. Ook het aantal bedrijfstakken nam weer toe. Het zou echter tot 1997 duren voordat het CBS de gehele industrie kon waarnemen.

Productiestatistiek beschrijven niet alleen de productie van goederen, maar ook de dienstverlening. Het begrip is heel ruim: van kappers, accountants, notarissen tot wasserijen, sauna's en de gehele overheid. Na de Tweede Wereldoorlog nam de betekenis van de dienstverlening in Nederland snel toe. De statistische waarneming breidde zich daarom snel uit. Eind jaren negentig bestrijken productiestatistiek vrijwel alle dienstverlenende bedrijven in de marktsector.

› ***De overheid statistisch waargenomen***

In de kringloop neemt de overheid een belangrijke plaats in. Tot de overheid behoren traditioneel het Rijk, de provincies en de gemeenten. Maar andere organen zoals de waterschappen en de product- en bedrijfsschappen worden eveneens tot de overheid gerekend. Kenmerkend is dat deze organisaties collectieve voorzieningen treffen, zoals politie, brandweer, wegeaanleg en dijkbewaking. De kosten worden betaald door belastingen te heffen. Daar staan subsidies aan producenten en consumenten tegenover. Het is niet eenvoudig dit uitgebreide takenpakket statistisch in kaart te brengen. Dat blijkt vooral uit de Statistiek der gemeentefinanciën.

Het industriële proces.

De gemeentefinanciën in kaart gebracht

Aan het begin van de twintigste eeuw werden cijfers over gemeentefinanciën ontleend aan provinciale verslagen. Deze werden echter niet op dezelfde wijze opgezet waardoor het niet eenvoudig was betrouwbare cijfers te berekenen. In 1927 benaderde het CBS de statistische bureaus in enkele grote gemeenten om afspraken te maken over statistische gegevens die vergelijkbaar zouden zijn. Het overleg leverde nauwelijks iets op. Op initiatief van de CCS vond vanaf 1947 regelmatig overleg plaats tussen het CBS en een aantal grote gemeenten om nauwer samen te werken en dubbel werk te vermijden. In 1952 werd de nieuwe Statistiek der gemeentefinanciën ingericht.

Het duurde tot de eerste helft van de jaren tachtig voordat gecoördineerde statistieken tot stand kwamen voor de gehele overheid. Als gevolg van wijzigingen in de gemeentelijke administraties moesten deze na enige jaren weer herzien worden. In 1989 was het CBS eindelijk in staat de gehele overheid adequaat te beschrijven. Door de decentralisatie bij de overheid vanaf eind jaren tachtig is de verscheidenheid in administratievoering echter enorm toegenomen. Dit stelt aanmerkelijk hogere eisen aan een gecoördineerde beschrijving van de overheid.

> ***Handel met het buitenland***

De Statistiek van de buitenlandse handel is een van de oudste statistieken in Nederland. Vanaf 1846 bracht het ministerie van Financiën de handel van Nederland met het buitenland in kaart. Schriftelijke aangifte van in- en uitvoer van goederen was verplicht en dus konden douaneformulieren ook gebruikt worden voor statistische doeleinden. Desondanks waren de gebruikers allerm minst tevreden over de kwaliteit van de cijfers. Het regende klachten. Een belangrijke oorzaak was het ontbreken van goede wetgeving, omdat de handel – ook toen al – tegen een grotere enquêtedruk was.

De Minister van Financiën gaf in 1908 aan ervoor te voelen de Statistiek van de buitenlandse handel over te dragen aan het CBS. De CCS had hier tegen uiteraard geen bezwaar. Pas in september 1916 was de overdracht een feit. Het had misschien nog langer geduurd als de oorlogsomstandigheden de herziening en vooral de wettelijke regeling niet aanzienlijk hadden versneld.

Handel met het buitenland.

Statistiek in oorlogstijd

De Nederlandse in- en uitvoer werd tijdens de Eerste Wereldoorlog door de oorlogvoerende landen met argusogen bekeken. Betrouwbare handelscijfers die het Nederlandse handelsverkeer konden rechtvaardigen, ontbraken. Overdracht van de handelsstatistiek aan het CBS moest hierin verandering brengen. De Tweede Wereldoorlog had ingrijpende gevolgen voor de Statistiek van de buitenlandse handel. De registratie van de handel met Duitsland liet ernstig te wensen over omdat goederen van de Wehrmacht niet waargenomen mochten worden. Douaniers werden bedreigd als ze goederen niet lieten passeren. Protesten leidden er alleen maar toe dat voor die goederen in het geheel geen douaneformulieren ontvangen werden.

België, Nederland en Luxemburg (Benelux) gingen in september 1944 een douane-unie aan. De handelsstatistieken moesten met elkaar overeenstemmen, zo spraken de drie landen af. Talloze vergaderingen werden gewijd aan de vraag hoe de statistiek een vrijer verkeer van goederen door vermindering van formaliteiten aan de grens kon bevorderen.

In 1971 verviel de waarneming aan de grenzen van de Benelux. Dit tastte de kwaliteit van de gegevens behoorlijk aan. Hetzelfde deed zich in 1993 voor toen de binnengrenzen van de Europese Unie wegvielen. Voortaan moest het CBS gegevens rechtstreeks van de im- en exporteurs zien te verkrijgen. Te late inzendingen, non-response e.d. leidden ook hier tot kwaliteitsverlies van de handelsstatistiek.

> ***Bestedingen van consumenten***

Consumenten krijgen inkomsten voor het werk dat zij verrichten. Hiermee kunnen zij in hun dagelijks levensonderhoud voorzien (eten en drinken) en duurzame consumptiegoederen (koelkasten, televisies, computers) kopen. Om daar inzicht in te krijgen enquêteert het CBS de detailhandel.

Het deel van het inkomen dat consumenten niet besteden, wordt gespaard en via banken weer ter beschikking gesteld aan producenten die ermee investeren in kapitaalgoederen. In 1949 verzocht de Minister van Economische Zaken de CCS een investeringsenquête in het werkprogramma van het CBS op te nemen. Het eerste onderzoek, in 1950, betrof de industrie en de sector verkeer. Op deze wijze werd inzicht verkregen in de kosten van de kapitaalgoederen die waren aangeschaft.

> ***Geldstromen***

Behalve de goederenstroom is er ook een geldstroom (zie de economische kringloop). Een gedeelte van deze geldstroom loopt via financiële instellingen zoals banken, pensioenfondsen, verzekeringsbedrijven e.d. Voor de Tweede Wereldoorlog werden, met uitzondering van de Statistiek van overheidsfinanciën, maar weinig andere financiële statistieken samengesteld. De belangrijkste was de Statistiek der naamloze vennootschappen en andere lichamen, die werd opgesteld door gebruik te maken van de definitieve aanslagen van de vennootschapsbelasting. Vanaf de jaren vijftig kon het CBS ook gebruikmaken van gegevens van De Nederlandsche Bank en de Verzekeringskamer.

Daarnaast zette het CBS zelf statistieken op, waaronder vanaf 1977 de Statistiek financiën van ondernemingen (SFO). Deze statistiek is gebaseerd op de jaarlijkse exploitatierekeningen en de balansen van ondernemingen. Uit de SFO blijkt hoe ondernemingen gefinancierd worden en hoe de eventuele winsten worden verdeeld.

Vanaf begin van de jaren negentig worden de geldstromen van alle sectoren in de economie (financiële en niet-financiële bedrijven en instellingen, overheden, gezinnen en buitenland) via een stelsel van Financiële rekeningen in kaart gebracht. Behalve de geldstromen in een jaar zijn ook de standen aan het eind van het jaar van belang. Ondernemingen en overheden maken immers jaarlijks hun balans (stand) op. Van de sectoren in de economie zal het CBS vanaf 1999 een stelsel van Balansrekeningen publiceren.

> **Consumenten- en producentenprijzen**

Voor een goede beoordeling van de economie is inzicht in de prijsontwikkeling onontbeerlijk. Dat zijn enerzijds consumentenprijzen, anderzijds producentenprijzen. Om inzicht te krijgen in het eerste aspect begon het CBS in 1902 met het waarnemen van prijzen bij de detailhandel.

Het waarnemen van prijzen in 1914

Het Bureau kreeg in 1914 cijfers over prijzen van de coöperaties *Eigen Hulp* in Amsterdam, 's-Gravenhage, Arnhem en Utrecht. Verder leverden vijf arbeidscorporaties uit Amsterdam, Enschede, Groningen, Maastricht en Rotterdam gegevens aan. Ook werden prijzen overgenomen uit de volkswinkels van de firma W. van Amerongen in Amsterdam.

Nu zegt zo'n waarneming van prijzen nog niet zo veel. Als prijzen dalen of stijgen is het van belang te weten hoeveel de consumenten aan de verschillende goederen en diensten besteden. Hoe hoger het verbruik, des te meer hakt een prijswijziging erin. Het volgen van de gezinsuitgaven is daarom eveneens nodig. Voor het eerst in 1915 werd een poging gedaan deze uitgaven in kaart te brengen. Door de mobilisatie was er echter niet genoeg personeel om een behoorlijk onderzoek op te zetten.

Acht gehuwde medewerkers van het CBS die van een matig inkomen moesten rondkomen, hebben in 1914 een jaar lang hun uitgaven bijgehouden. Dit was het prille begin van de CBS-budgetonderzoeken. In 1934 – midden in de crisjaren – verzochten de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen, de Nederlandsche Bond van Boerinnen en het Nederlandsch Instituut voor Efficiency aan de Minister van Economische Zaken het CBS een Gezinsuitgavenstatistiek te laten samenstellen. De gezinsuitgaven stonden toen onder toenemende druk. Prijsstijgingen van sommige eerste levensbehoeften gingen

gepaard met een daling van de lonen en salarissen. De Minister zag echter geen kans het onderzoek te financieren. Het CBS kon – door te bezuinigen op andere uitgaven – toch een onderzoek houden bij ca. 600 gezinnen, verspreid over geheel Nederland.

Voor inzicht in het economisch proces zijn behalve prijsgegevens van consumptiegoederen ook die van geproduceerde en verhandelde goederen en diensten nodig. In 1914 werden de eerste indexcijfers gepubliceerd van de groothandelsprijzen van twaalf artikelen. Langzaamaan werd de waarneming verder uitgebreid tot in 1975 de producentenprijzen volledig werden waargenomen. Op deze wijze kon het CBS een beeld schetsen van de ontwikkeling van de prijzen van verbruikte grondstoffen en halffabrikaten en van de afgezette producten. Daarmee is de waarneming van de prijzen nog niet compleet: een dekkend stelsel van prijsindexcijfers voor de diensten ontbreekt nog steeds.

› ***Van economische barometer tot Conjunctuurbericht***

De welvaart in Nederland nam toe: de goederen- en geldstromen werden in de loop der tijd geleidelijk breder. Dat gebeurde niet gelijkmatig; de stromen vertoonden op- en neergaande bewegingen, zogenaamde conjunctuurgolven.

Een economische barometer

Vanaf 1924 probeerde het CBS met de economische barometer conjunctuurgolven in kaart te brengen. Eind 1929 stelde het CBS een afzonderlijke publicatie samen over *De Nederlandsche Conjunctuur*. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de uitgave gestaakt: in een oorlogseconomie is het conjunctuurverschijnsel immers vrijwel verdwenen.

Om het conjunctuurverloop op de voet te kunnen volgen, geven statistieken met jaargegevens onvoldoende informatie. Het duurt door de bank genomen minstens een jaar voordat alle cijfers over een afgelopen jaar beschikbaar zijn. Maand- en kwartaal-enquêtes zijn mede daarom onontbeerlijk. Het CBS begon in 1934 met het verzamelen van gegevens bij belangrijke takken van de industrie voor driemaandelijkse productie-indexcijfers. In de loop der jaren ontstond een heel pakket van zogenoemde kortlopende enquêtes. Ook van de financiële instellingen werden kortlopende statistieken samengesteld, zoals de Statistiek van het consumptief krediet en van de spaargelden.

Vanaf 1948 werd een maandelijkse consumptie-index opgezet. Gebaseerd op

onder andere de detailhandelsomzetten werd maandelijks nagegaan welke veranderingen de bestedingen van consumenten aan bepaalde categorieën van goederen en diensten vertoonden. In 1954 begon het CBS met een Conjunctuurtest. Dit was een geheel nieuwe manier van statistiek maken: er werd namelijk niet naar cijfers gevraagd, maar naar het oordeel over de omvang van de productie, de orders en de voorraden. Aanvankelijk beperkte het onderzoek zich tot de nijverheid. In de jaren tachtig werden ook branches in de zakelijke dienstverlening, zoals ingenieurs- en architectenbureaus en computerservice-bedrijven, benaderd.

In 1972 werd het maandelijks Consumenten conjunctuuronderzoek opgezet. Consumenten wordt gevraagd hun oordeel te geven over de economische situatie in het algemeen, hun eigen financiële situatie en hun plannen om duurzame consumptiegoederen te kopen. Uit het onderzoek blijkt wat de stemming van de consument is tegenover het economisch gebeuren, in het bijzonder de gezinsconsumptie.

Vanaf 1985 verscheen maandelijks het Conjunctuurbericht. De draad van voor de oorlog werd daarmee weer opgepakt. De publicatie verzamelt alle statistische uitkomsten van het CBS die relevant zijn voor de beoordeling van de conjunctuur.

> ***Nationale rekeningen: een totaalbeeld van het economisch gebeuren***

In de eerste dertig jaar van het bestaan van het CBS hadden de afzonderlijke economische statistieken maar weinig met elkaar te maken. Economische statistieken waren gebaseerd op administratieve gegevens die voorhanden waren. Nieuwe statistieken werden meestal 'op bestelling' opgezet. Enige systematiek ontbrak in die jaren. De ene statistiek gaf alleen uitkomsten van gehele ondernemingen, de andere ook van delen van ondernemingen. Verder kon de inhoud van een begrip van statistiek tot statistiek verschikken. De ene statistiek had ook nog eens een heel andere indeling van goederen dan een andere. Voor elke statistiek was er een aparte kaartenbak, een centraal register om afspraken vast te leggen ontbrak.

Het pionierswerk van Tinbergen

Wat ontbrak was een totaalbeeld van het economisch gebeuren. Vanaf de jaren dertig kwam daar op initiatief van Tinbergen, de eerste directeur van het Centraal Planbureau en Nobelprijswinnaar, verandering in. Hij verrichtte pio-

nierswerk op het gebied van conjunctuuronderzoek. Zijn eerste doel was het nationaal inkomen te berekenen. De bestaande statistieken leverden echter bij lange na niet alle gegevens die daarvoor nodig waren. De ontbrekende cijfers moest men schatten. Geleidelijk ontwikkelde zich het idee voor Nederland een 'Nationale boekhouding' op te zetten, die een totaalbeeld van de Nederlandse economie kon geven. Het project werd in 1942 gestart en langzaam maar zeker uitgebreid tot de Nationale rekeningen. In 1948 verscheen de eerste publicatie.

Het economisch leven.

De economische statistieken werden sinds die tijd gebruikt om voor de Nederlandse economie jaarlijks de 'rekening op te maken'. Zo'n statistische 'overall view' vereist wel dat de hiervoor benodigde gegevens tot een samenhangend geheel kunnen worden bijeen gevoegd, zodat een 'geïntegreerde beschrijving' ontstaat van het economisch gebeuren. Integratie is derhalve alleen mogelijk als er sprake is van op elkaar afgestemde statistieken, statistische coördinatie genoemd. De eerste aanzetten om de economische statistieken te coördineren

dateren van begin jaren vijftig. De ontwikkeling kwam in een stroomversnelling dankzij Oomens die in 1966 benoemd werd tot directeur coördinatie. De laatste dertig jaar zijn, ook in internationaal verband, veel inspanningen verricht om de coördinatie te bevorderen. Daarbij is er vooral naar gestreefd dat de verschillende statistieken betrekking hebben op dezelfde zogenaamde statistische eenheid (bijv. onderneming), dat de definities van begrippen zoals productie en consumptie gelijk zijn en dat de classificaties (bijv. de indeling van goederen) uniform zijn.

> ***Kwartaalrekeningen: snelle ramingen van de economische ontwikkeling***

De eerste publicaties na de Tweede Wereldoorlog over de economische ontwikkeling werden op kwartaalbasis uitgebracht. In 1953 werden deze Kwartaalrekeningen gestaakt om voorrang te geven aan de ontwikkeling van de jaarlijks te publiceren Nationale rekeningen. Zodra de Nationale rekeningen afgerond zouden zijn, zouden de Kwartaalrekeningen worden hervat. Die zouden dan van betere kwaliteit zijn, omdat ze afgezet konden worden tegen de jaarrekeningen. Pas in 1982 werden de gegevens uit de Nationale rekeningen over 1977 kwartaalsgewijs uitgesplitst en gepubliceerd. Daarop schatte men de kwartaalgegevens voor 1978 en vergeleek die met de werkelijke cijfers voor dat jaar. Deze methode bleek niet alleen voldoende accuraat maar maakte het tevens mogelijk om voortaan binnen enkele maanden na afloop van het jaar voorlopige jaarcijfers te publiceren.

Vanaf 1991 publiceert het CBS zeven weken na afloop van een kwartaal de zogenaamde kwartaalflash. Veranderingen in het bruto binnenlands product geven dan al een indicatie van de toe- of afname van de productie in Nederland en daarmee ook van de economische ontwikkeling.

> ***Tenslotte***

Politieke ontwikkelingen en gewijzigde maatschappelijk opvattingen gaan niet aan het CBS voorbij. Het lidmaatschap van Nederland van de Economische Unie (EU) bepaalt thans mede de inhoud van het werkprogramma van het CBS. Nieuwe wettelijke voorschriften van de EU vereisen bijvoorbeeld een drastische vernieuwing en uitbreiding van de Nationale rekeningen. Terreinen die statistisch nog niet zijn beschreven zoals onder andere op het gebied van de commerciële dienstverlening, moeten worden ingevuld. Een belangrijk toekomstig

project dat nog in de kinderschoenen staat, is de waarneming van de internationale handel in diensten.

Onze terugblik op het verleden van de economische statistiek was slechts globaal en fragmentarisch. Veel statistieken bleven buiten beschouwing, zoals die over de landbouw, bouwnijverheid, binnenlandse handel, verkeer en vervoer, geld- en kapitaalmarkt, verhuur van en de handel in onroerend goed, het milieu en de energievoorziening. Evenmin schonken we aandacht aan bepaalde statistische instrumenten, zoals de Standaard bedrijfsindeling en de Standaard goederennomenclatuur. Ook gingen we voorbij een geheel nieuwe statistiek: de 'bevolkingsstatistiek van het bedrijfsleven', ofwel de 'economische demografie'. Misschien komen die onderwerpen ter sprake in het boek dat wellicht tegen het jaar 2099 wordt geschreven.

In de sociale statistieken worden alle Nederlanders geteld

CORNELIS VAN BOCHOVE

Geschiedschrijven begint met de afbakening van het terrein. Dat is bij 'de' sociale statistieken niet eenvoudig. In de loop van de tijd werden sommige statistieken soms wèl en dan weer niet tot de sociale statistieken gerekend. Internationaal is de variatie nog veel groter. Voor Nederland is een werkbare definitie: statistieken die in brede zin informatie over mensen verschaffen.

'In brede zin' betekent dat het niet alleen gaat over de mensen zelf en over hun gedrag, maar ook over hun leefsituatie en over wat de overheid doet om die leefsituatie te beïnvloeden. Het gaat daarbij alleen om informatie die op individuen terug te voeren is: milieustatistieken en de algemene overheidsuitgaven vallen er dus niet onder.

De kern van sociale statistieken is vanzelfsprekend het tellen van mensen. De oudste manier om dat te doen is het houden van volkstellingen. Dit leverde beperkte gegevens op over alle Nederlanders. Later werden de uitkomsten aangevuld met gegevens uit alternatieve bronnen (registraties, administraties en persoons- en bedrijfsenquêtes). Uiteindelijk zal de combinatie van alle alternatieve bronnen een virtuele volkstelling opleveren, waarin opnieuw sprake zal zijn van een bestand voor alle Nederlanders.

> *Toepassingen van sociale statistieken bij de overheid*

Sociale statistieken worden onder meer gebruikt door bedrijven, wetenschap, maatschappelijke groeperingen en media. Maar de belangrijkste toepassingen liggen toch bij de overheid. Die gebruikt sociale statistieken voor veel 'harde' en 'zachte' toepassingen. Bij 'harde' toepassingen worden regelingen direct aan statistische gegevens gekoppeld. Zo hangen financiële tegemoetkomingen van het Rijk aan de gemeenten af van gemeentelijke bevolkingsaantallen en van het aantal mensen met bijstand. Bij 'zachte' toepassingen gaat het om het

volgen van de effecten van beleid, het voorbereiden van nieuwe beleidsmaatregelen en om planning.

Vergeleken met het buitenland is de behoefte van de Nederlandse overheid aan statistische gegevens groot. Het Nederlandse politieke en staatsbestel kent geen eenduidig machtscentrum. Regeringen steunen immers altijd op coalities, ministers zijn 'autonoom', lagere overheden eveneens. Veel besluitvorming is hierdoor afhankelijk van het via overleg bereiken van consensus. Bij dat overlegproces is het beschikken over onbetwiste cijfers essentieel, zodat over de feiten in ieder geval geen debat nodig is. Ook kunnen veel 'dagelijkse' besluiten worden 'geautomatiseerd' door regelingen te maken waarin een automatische koppeling met statistische gegevens is gelegd. In Nederland is hierdoor een internationaal unieke situatie ontstaan waarin statistische gegevens, vooral op sociaal-economisch terrein, een grote rol spelen in beleid en regelingen. Inmiddels ontstaat Europees dezelfde situatie. Doordat de Europese Unie (EU) noch politiek, noch regionaal, noch institutioneel door één enkel machtscentrum wordt gedomineerd, is ook daar de rol van statistische gegevens erg groot geworden.

> ***Alle mensen tellen in volkstellingen***

De eerste nationale Nederlandse volkstelling werd gehouden in 1795, de tijd van de Bataafse Republiek. Kerndoel was informatie te verkrijgen over alle Nederlanders. Deze informatie was nodig voor de inrichting van de Republiek, onder meer in bestuurlijke eenheden op basis van bevolkingsaantallen. Vanaf 1829 werden om de tien jaar algemene volkstellingen gehouden, waarbij de hele bevolking werd geteld.

Een volkstelling beperkte zich echter niet tot het vaststellen hoeveel mensen er waren. Geleidelijk aan nam het aantal vragen toe: of men werk had, welk beroep men uitoefende, welke opleiding men had gevolgd, in wat voor huis men woonde. De vraagstelling werd echter altijd beperkt tot het hoogst noodzakelijke: omdat de hele bevolking werd ondervraagd, was het onmogelijk te werken met een lange vragenlijst met veel variabelen over alle mogelijke onderwerpen. Dat zou te veel vergen van de tellers, de getelden en de verwerking van de gegevens. Met elke extra vraag namen bovendien de kosten fors toe.

De kosten van een volkstelling

Een ruwe schatting van de kosten van een volkstelling voor Nederland nu komt uit op 250 miljoen gulden, ongeveer de jaarlijkse kosten van het volledige CBS, terwijl de informatie die zo'n telling oplevert toch heel beperkt blijft, en de verwerking vaak jaren kost.

Alle mensen tellen in een volkstelling.

Volkstellingen zijn om drie redenen zo duur:

- › Volkstellingen worden uitsluitend voor statistische doelen gehouden; alle kosten drukken dus volledig op het statistische product;
  - › Volkstellingen zijn integraal: over iedereen wordt informatie verzameld, niet slechts over een deel van de totale bevolking;
  - › Bij volkstellingen moet iedereen benaderd worden of op z'n minst elk huishouden. Er wordt niet in één klap over veel mensen informatie verzameld, zoals wél het geval is als bedrijven wordt gevraagd informatie over al hun werknemers te verstrekken.
-

Rond 1970 ontstond bij een, voornamelijk links en jong, gedeelte van de bevolking argwaan tegen een te alwetende overheid: 'Big brother is watching you'. De volkstelling werd symbool voor die te alwetende overheid. Daardoor ontstond een beweging om de wettelijk verplichte deelname te weigeren. Hoewel uiteindelijk slechts enkele tienduizenden mensen daadwerkelijk deelname hebben geweigerd, werd de beweging om beter te letten op privacybescherming vanaf dat moment sterker. Een eventuele Volkstelling 1981 kon daarom op forse weerstanden rekenen.

In die tijd was een volkstelling ook minder noodzakelijk geworden: Nederland beschikte over een groot aantal alternatieve gegevensbronnen over de bevolking. De combinatie van toenemende weerstand en afnemende noodzaak leidde er toe dat de Telling van 1971 de laatste was die in Nederland werd gehouden. Twintig jaar later werd ook de wet die de volkstellingen regelde, ingetrokken.

› ***Alternatieve bronnen voor volkstellingen: bestaande registraties en administraties***

De goedkoopste manier van statistiek maken is het gebruiken van gegevens die de overheid toch al verzamelt voor andere doelen. Voor de statistiek essentiële voorbeelden daarvan zijn de bevolkingsadministratie van de gemeenten, registraties van leerlingen en studenten, belastingen en sociale zekerheid, registraties van politie en justitie.

Overheidsregistraties en administraties over personen hebben de rol van volkstellingen echter niet volledig kunnen overnemen: elke registratie geeft immers over slechts één onderwerp informatie, zodat de samenhangende informatie over verschillende onderwerpen uit de volkstellingen ontbrak. Het combineren van gegevens uit de afzonderlijke registraties was lange tijd niet mogelijk. Verder bevatten registraties vaak foutieve gegevens: er is vaak administratieve vervuiling, bepaalde bevolkingsgroepen onttrekken zich bewust aan registratie (illegalen) of geven veranderingen niet op (adressen van studenten). Daarnaast zijn definities van kenmerken soms net iets anders dan de statisticus graag zou willen. In fiscale administraties wordt bijvoorbeeld alimentatie voor kinderen niet geregistreerd, terwijl de statisticus die wel tot het inkomen van het huishouden rekent.

Ook het gebruik van de gegevens uit registraties en administraties was voor de statistiek lang niet eenvoudig. Om er statistieken uit te maken moest immers worden geteld en getabelleerd. Als de houder van de registratie dit zelf deed en de uitkomsten verstreekte aan het CBS, kostte het veel moeite om te zorgen

dat alle registratiehouders dezelfde tellingen verrichtten en dat ze het goed deden. Voor de statisticus zat er dan dus veel werk aan de 'coördinatie' en aan de controle van de gegevens vast. Een alternatieve methode was dat de ruwe individuele gegevens uit de registratie of administratie aan de statisticus ter beschikking werden gesteld. Vóór 1970 kon dat alleen op papier gebeuren, omdat pas daarna de automatisering van registraties en administraties gestalte kreeg. Het kwam dan ook niet veel voor, behalve bij de justitiële registraties. Ook na 1970 duurde het nog lang voor die automatisering algemeen werd en via magneetbanden, telefoonlijnen, floppy's en dergelijke, gegevens elektronisch konden worden verstrekt.

› ***Alternatieve bronnen voor volkstellingen:
persoonsenquêtes***

Een tweede alternatieve bron voor volkstellingen is het enquêteren van personen zelf. In deze persoonsenquêtes wordt een steekproef (een klein, willekeurig gekozen, deel van de mensen) ondervraagd. In feite is de aanpak hier hetzelfde als bij volkstellingen, alleen veel kleinschaliger doordat met steekproeven wordt gewerkt.

Bij persoonsenquêtes kan, anders dan bij volkstellingen, worden gewerkt met professionele interviewers. Daardoor kunnen vragenlijsten complexer zijn en meer variabelen bevatten. De enquêtes kunnen, door de lagere kosten, ook vaker worden gehouden. Daar staat natuurlijk tegenover dat de detaillering naar bevolkingsgroepen en regio beperkt moet blijven omdat het niet om integrale tellingen gaat.

In enkele opzichten kleven aan persoonsenquêtes dezelfde problemen als aan een volkstelling: per persoon waarover informatie wordt verkregen, is een persoonsenquête relatief duur; en het maken van een goede vragenlijst is tijdrovend. Daardoor werden persoonsenquêtes tot 1970 betrekkelijk weinig gehouden. De voornaamste uitzondering waren budgetonderzoeken die al in het interbellum werden gehouden. Hierbij hielden respondenten een zekere periode een huishoudboekje bij.

Pas in de jaren zeventig nam het aantal persoonsenquêtes toe. Eén reden was dat de toegenomen welvaart tot een hoger overheidsbudget had geleid zodat ook meer middelen beschikbaar kwamen voor de statistiek. Een andere reden was de ontwikkeling van de sociale wetenschappen en, meer algemeen, van de belangstelling voor sociale verschijnselen. Daardoor richtte ook de overheid zich sterker op sociale aspecten en was er een grotere behoefte aan gegevens ontstaan. Tenslotte speelden internationale verplichtingen een rol. De Euro-

pese Commissie heeft internationaal vergelijkbare informatie over de bevolking, werkgelegenheid, opleiding en werkloosheid nodig. De informatie uit registraties verschilt te veel van land tot land. Die uit volkstellingen is te weinig frequent. Persoonsenquêtes boden een goed alternatief.

Een mini volkstelling

Het Europese statistisch bureau, EUROSTAT, initieerde eind jaren zestig arbeidskrachtentellingen. Daarbij werd eens in de twee jaar aan een steekproef van (in Nederland) ongeveer twee procent van de bevolking een vragenlijst voorgesteld met ongeveer dezelfde inhoud als in de volkstellingen (alleen de woninggegevens ontbraken). In 1981 werd de steekproef van de arbeidskrachtentelling eenmalig vergroot tot vijf procent om bij te dragen aan de vervanging van de volkstelling: zo kon immers verder worden gedetailleerd naar regio en dergelijke. Toen bleek ook meteen weer welke problemen zo'n grote steekproef opleverde. Terwijl in jaren daarvoor en daarna de resultaten na één tot twee jaar konden worden gepubliceerd, duurde het drie jaar voor de enquête van 1981 was verwerkt.

Naast budgetonderzoeken en arbeidskrachtentellingen, kreeg in de jaren zeventig en tachtig een heel palet van persoonsenquêtes gestalte: over de gezondheidstoestand van de bevolking en het gebruik van medische voorzieningen, over slachtofferschap van misdrijven, over de leefsituatie in het algemeen, over de ontwikkeling van inkomen, bezit en huishoudens in de loop van het leven van mensen, over achtergronden van verschuivingen in politieke voorkeuren, over veranderingen in patronen van persoonlijke relaties en het krijgen van kinderen, over hoevéél mensen reizen, en hoe.

Ook buiten het CBS groeiden en bloeiden de persoonsenquêtes, zoals tijdbestedingonderzoeken en minderhedenonderzoeken. 'Monitors' werden opgezet om te volgen hoe diverse groepen schoolverlaters vergaat en onderwijsinstellingen zicht te geven op de resultaten van hun opleidingen. De arbeidsmarktinstellingen lieten meten hoe werkzoekenden precies naar werk zoeken. Ook commerciële bedrijven lieten persoonsenquêtes houden, ten behoeve van marktonderzoek. Vaak worden daarbij dezelfde sociale en economische kenmerken gemeten die ook het CBS meet, maar dan als achtergrondgegevens voor informatie over het koopgedrag van mensen.

› ***De bereidheid om aan enquêtes deel te nemen dramatisch gedaald***

Terwijl tot 1970 het overgrote deel (95 procent) van de bevolking desgevraagd mee deed aan enquêtes, zeker aan CBS-enquêtes, daalden de 'responspercentages' daarna gestaag. Rond 1980 nam nog rond de 80 procent vrijwillig deel aan enquêtes als de arbeidskrachtentelling. Rond 1990 was dat gedaald tot iets boven de 60 procent, en inmiddels zelfs tot rond of onder de 55 procent. Deze daling van de respons heeft te maken met hetzelfde toegenomen privacybewustzijn waardoor ook het houden van volkstellingen problematisch werd. Burgers zijn bovendien minder dan in eerdere decennia bereid om zonder tegenprestatie tijd en aandacht te besteden aan verzoeken van de overheid. Voor een deel zijn de niet-deelnemers bijzondere groepen: lager opgeleiden, mensen met uitkeringen en mensen van buitenlandse herkomst. Daardoor zijn problemen ontstaan met de representativiteit van de uitkomsten.

Daarom heeft het CBS een heel scala aan 'wegingsmethoden' ontwikkeld die ervoor zorgen dat de gegevens van groepen mensen die minder meedoen dan andere, zwaarder worden meegeteld. Bij bedrijven en particuliere instellingen is de enquêteweerstand, en meer in het algemeen de weerstand tegen de administratieve lastendruk van de overheid, eveneens toegenomen. De regering heeft dan ook in de jaren negentig het terugdringen van de administratieve lastendruk tot beleid gemaakt.

Ook het beroep van serveerster wordt in de statistiek waargenomen.

> ***Alternatieve bronnen voor volkstellingen: enquêtes bij bedrijven en instellingen***

In de administraties van bedrijven en instellingen wordt veel informatie vastgelegd over mensen, hun activiteiten en over activiteiten van de overheid. Deze informatiebron lijkt wel wat op de (semi-)overheidsregistraties, maar er zijn ook belangrijke verschillen. Bij overheidsregistraties gaat het meestal om een registratie op een beperkt aantal plaatsen, zodat integrale gegevensverzameling mogelijk is. Bij de administraties van bedrijven en instellingen gaat het om veel meer berichtgevers en moet meestal met steekproefenquêtes worden gewerkt om de kosten te reduceren. Alleen grote bedrijven en instellingen worden allemaal geënquêteerd. Ook is de gegevensvastlegging in (semi-)overheidsregistraties meestal uniformer dan in de administraties van bedrijven en instellingen, behalve als er strenge wettelijke voorschriften zijn.

De informatie over mensen en hun situatie waarover bedrijven en instellingen beschikken, vloeit voort uit de aard van hun activiteiten. Alle bedrijven en instellingen met personeel leggen gegevens vast over dat personeel: persoonsgegevens, salarissen, opleidingen en dergelijke. Dienstverlenende bedrijven leggen gegevens vast over hun klanten.

Tot in de jaren zestig verzamelde het CBS bij bedrijven vrijwel geen individuele gegevens, maar ging het bijvoorbeeld om het totale aantal werknemers van een bedrijf, de totale loonsom, aantallen klanten, patiënten en bezoekers. Enquêtering van bedrijven en instellingen was een heel efficiënte manier om dit type gegevens te verzamelen. In de administraties van de bedrijven en instellingen werden ze immers vaak al berekend, bijvoorbeeld voor het jaarverslag. Als de enquêteformulieren daar goed op aansloten, vergde invulling slechts betrekkelijk weinig werk.

Voor het statistisch bureau was de verwerking eveneens efficiënt. Het was veel goedkoper de gegevens van enkele tienduizenden bedrijven te verwerken dan de hele massa van miljoenen gegevens uit een volkstelling. Het is dan ook logisch dat enquêtering van bedrijven en instellingen een belangrijke pijler van de sociale statistieken werd, een onmisbaar sluitstuk van het bouwwerk van volkstellingen, registergegevens en persoonsenquêtering.

Toch had deze vorm van gegevensverzameling ook beperkingen. De voorname is dat de mate van detail beperkt moest blijven. Uit de volkstellingen bleek niet alleen hoeveel werknemers in welke bedrijfspgroep werkten, maar ook hoe oud ze waren en van welk geslacht, welke opleiding ze hadden en welk beroep ze uitoefenden. Om uit enquêtes bij bedrijven vergelijkbare gegevens te verkrijgen, zouden bedrijven aparte tellingen uit hun administraties moeten houden. Daar komt bij dat veel kenmerken (opleiding bijvoorbeeld)

niet of niet uniform in de personeelsadministraties zijn opgenomen. Om dit soort redenen moesten de statistici zich zeer beperken bij het verzamelen van gegevens bij bedrijven en instellingen.

Individuele gegevens uit loonstrucuuronderzoek

Vanaf begin jaren zestig werden regelmatig loonstrucuuronderzoeken gehouden om inzicht te verschaffen in de loonverhoudingen tussen groepen van werknemers. Dit was de voornaamste uitzondering op de regel dat bij bedrijven en instellingen vooral bedrijfstotalen werden verzameld. Voor een steekproef van hun personeel verstrekten werkgevers gegevens over het loon, de arbeidsduur en soms ook andere kenmerken zoals opleiding en functieomschrijving (beroep). De werkgevers moesten informatie voor dit onderzoek op grote formulieren ter breedte van een krantenpagina opgeven, één regel per werknemer. Voor de werkgevers was dit duur en voor het CBS bewerkelijk en dus ook duur. Rond 1980 kostte een dergelijk onderzoek waarbij van honderdduizenden werknemers gegevens werden verzameld, al circa 2 miljoen gulden.

› ***Nieuwe wegen dankzij informatietechnologie***

Dankzij de automatisering konden vanaf jaren zestig statistische resultaten steeds sneller, flexibeler en goedkoper worden gemaakt. Eerst werd de tabeling geautomatiseerd, later ook de verwerking van het grondmateriaal. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig trad een versnelling op toen standaardsoftware voor statistische gegevensverwerking werd ontwikkeld. Tenslotte werd ook bij de verzameling van de gegevens informatietechnologie ingezet. Persoonsenquêtes werden in de tweede helft van de jaren tachtig voor het eerst uitgevoerd met draagbare computers, te beginnen met de grootste persoons-enquête, de arbeidskrachtentelling die daarbij werd omgedoopt tot enquête beroepsbevolking. Doordat de elektronische vragenlijst allerlei controles bevatte, was nauwelijks meer nabewerking nodig. Bovendien werd de enquête nu maandelijks gehouden bij tienduizend adressen in plaats van eens in de twee jaar bij 240 duizend adressen. De uitkomsten kwamen opeens niet na twee jaar beschikbaar, maar vrijwel direct.

Inmiddels is ook bij de verzameling van gegevens bij bedrijven, instellingen en overheid de automatisering in volle gang gezet. Daarbij worden diverse wegen gevolgd. Het meest spectaculair is de ontwikkeling bij de arbeidsstatistiek. Daar leveren de bedrijven, administratiekantoren en dergelijke nu

voor een aanzienlijk deel van de individuele werknemers elektronisch uittreksels uit hun loonadministratie aan. Zo worden tegen lage kosten voor de bedrijven en het CBS individuele gegevens over grote aantallen werknemers verzameld en verwerkt.

> ***Nieuwe wegen: samenhang in de sociale statistieken***

In de loop van bijna twee eeuwen is een bonte wirwar van sociale statistieken om de volkstellingen heen ontstaan. Dit betekende dat gebruikers het overzicht en de samenhang tussen de cijfers dreigden kwijt te raken. In Nederland speelde dat in de jaren tachtig nog sterker dan elders: er was relatief veel informatie, de volkstelling als ruggengraat van het geheel ontbrak en de toenemende non-response wettigde twijfels over de representativiteit van de persoonsquêtes. Langs drie lijnen is gewerkt aan een oplossing van deze problematiek: het ontwikkelen van samenhangende sociale indicatoren, statistische integratie en het koppelen van bestanden.

> ***Sociale indicatoren en coördinatie***

In de economische statistiek bestaat een verzameling kernindicatoren om de toestand en de ontwikkeling van de economie te beschrijven. Parallel daaraan werd in de jaren zeventig internationaal gewerkt aan het ontwerpen van een verzameling samenhangende sociale indicatoren waarmee de sociale toestand beschreven kon worden. Tegelijkertijd werd de coördinatie – het gebruik van gemeenschappelijke definities, indelingen en vragen – in de sociale statistieken geïntroduceerd. Er werden standaardindelingen naar beroep (de Standaard Beroepen Classificatie) en opleiding (de Standaard Onderwijs Indeling) opgesteld en er werd gewerkt aan standaardvraagstellingen voor een groot aantal, vooral sociaal-economische, variabelen. Later werden nog meer standaardindelingen, bijvoorbeeld van de bevolking naar huishoudensamenstelling, opgesteld en standaarddefinities van sociaal-economische kernbegrippen, zoals de beroepsbevolking en de werkloosheid. Ook internationaal werd de coördinatie van classificaties geïntensiveerd: er kwamen standaardindelingen naar beroep, opleiding, gezondheidsaandoeningen, e.d. Ook werden internationale definities vastgesteld van begrippen als de beroepsbevolking en de werkloosheid. Toch brachten sociale indicatoren en coördinatie maar in beperkte mate de gewenste samenhang. Zelfs bij een gelijke vraagstelling bleek dat over dezelfde variabelen de uitkomsten van persoonsquêtes soms onderling verschilden.

Bovendien waren uniforme vraagstellingen niet altijd te realiseren. Voor een goede meting van sommige verschijnselen (opleidingsniveau of gezondheidstoestand bijvoorbeeld) bleken veel vragen nodig te zijn. In enquêtes die dat verschijnsel niet als hun hoofdonderwerp hebben, was een dergelijk groot aantal vragen onhaalbaar, omdat er dan te weinig ruimte overbleef voor het hoofdonderwerp. Dus moest worden teruggevallen op een beknopte vraagstelling die vertekende uitkomsten gaf.

Er is daarom meer nodig dan het vaststellen van een samenhangende set indicatoren en coördinatie van indelingen, definities en vraagstellingen. Vanaf begin jaren tachtig heeft dat 'meer' gestalte gekregen in de vorm van statistische integratie op het terrein van de sociale statistiek. Het CBS is internationaal pionier op dat terrein.

› ***Statistische integratie***

Statistische integratie is het uit verschillende bronnen één volledig 'consistent' stelsel van tabellen maken. Daarin zijn dus niet alleen alle definities en indelingen in alle tabellen gelijk of op elkaar aansluitend, maar sluiten ook de cijfers zelf helemaal op elkaar aan. Voor één begrip is er slechts één cijfer, alle metings- en conceptuele verschillen tussen de diverse bronnen zijn weggewerkt.

Statistiek op basis van meerdere bronnen

Statistische integratie is al in de jaren dertig en veertig uitgevonden op het terrein van de economische statistieken. Alle gegevens die er over productie en inkomen waren, werden toen bijeengebracht in een 'Nationale boekhouding', later de Nationale rekeningen geheten. Waar de bronnen onderling strijdige resultaten opleverden werden die geanalyseerd en werd de best mogelijke schatting gemaakt. De uitkomsten van statistische integratie zijn op zichzelf al belangrijk. Maar ook het proces van statistische integratie is essentieel, omdat daarin de sterke en zwakke punten van de bronnen worden blootgelegd. Statistische integratie is daarmee een zeer krachtig middel voor kwaliteitszorg in de statistische processen.

Al in de jaren zeventig werd op het onderwijsterrein een geïntegreerd stelsel ontwikkeld, de onderwijsmatrices, die de doorstroom van leerlingen en studenten door het hele onderwijs beschreven.

Vanaf begin jaren tachtig werd gewerkt aan een aantal nieuwe stelsels op het terrein van de sociale statistieken, die naar het voorbeeld van de Nationale rekeningen 'Rekeningenstelsels' werden genoemd. Begin jaren negentig waren er rekeningenstelsels over arbeid, over inkomen en bestedingen van huishoudens, over onderwijs en over mensen met uitkeringen. Aan de Nationale rekeningen werden Social Accounting Matrices gekoppeld, die nadere informatie verschaffen over de in het productieproces ingezette arbeid.

Toch biedt ook deze ontwikkeling niet de volledige oplossing om een samenhangend beeld te krijgen. Dat bleek medio jaren negentig toen werd geprobeerd om alle rekeningenstelsels op sociaal gebied tot één geheel te maken. Om een rekeningenstelsel te maken moeten eerst een tabellenset en de benodigde indelingen worden vastgesteld. Daarop wordt vervolgens de statistische productie (analyse en schattingen) afgestemd. Er zijn dus vrij grote investeringen nodig vóór dat een rekeningenstelsel jaarlijks, of elk kwartaal, gepubliceerd kan worden. Voor elke verandering in het stelsel zijn opnieuw investeringen nodig. Bovendien ontstaat al snel het probleem dat er geen geschikte basisindeling te maken is. Voor het ene doel moeten de mensen of huishoudens anders worden ingedeeld dan voor het andere. Het is niet verwonderlijk dat deze problemen sterker spelen naarmate het terrein dat het stelsel moet beschrijven, breder is. De ontwikkeling van één groot rekeningenstelsel voor het hele sociale terrein blijkt dan ook een vrijwel onmogelijke opgave te zijn. Het CBS is daarom op zoek gegaan naar andere wegen om de benodigde samenhang te bereiken.

› ***Koppelen en imputeren***

De nieuwe technologie heeft het mogelijk gemaakt dat het CBS uit registraties en van bedrijven veel meer bestanden met individuele gegevens krijgt en verwerkt. Daarmee zijn ook nieuwe mogelijkheden ontstaan om samenhangen aan te brengen, namelijk door gegevens uit verschillende bronnen op individueel niveau aan elkaar te koppelen.

Koppeling van bestanden bij de geregistreerde werkloosheid

In de tweede helft van de jaren tachtig werd voor het eerst een reguliere statistiek gemaakt door koppeling van een bestand uit een registratie met een bestand uit een enquête: de bestanden van de arbeidsbureaus werden maandelijks gekoppeld aan die van de enquête beroepsbevolking. Dankzij koppeling kwam over een steekproef van de ingeschrevenen bij een arbeidsbureau naast de kenmerken uit de registratie ook alle informatie over opleiding, werk

en het zoeken naar werk uit de enquête beschikbaar. Met deze gecombineerde informatie maakt het CBS vanaf dat moment de statistiek van de geregistreerde werkloosheid. Foutieve informatie in de bestanden van de arbeidsbureaus (bijvoorbeeld: mensen die nog ingeschreven stonden als werkloze, maar al een baan hadden gevonden) wordt zo gecorrigeerd en extra informatie toegevoegd.

Op zoek naar werk.

In de tweede helft van de jaren negentig werden geleidelijk aan meer statistieken gemaakt door koppeling. Over mensen met een bijstandsuitkering kon meer informatie worden gemaakt door koppeling van de bestanden met de enquête beroepsbevolking, over mensen met andere uitkeringen eveneens. Ook werden de bestanden van de werknemersverzekeringen, de werknemersbestanden die elektronisch uit de salarisadministraties van bedrijven en instellingen werden verkregen, en de bestanden van de enquête beroepsbevolking onderling gekoppeld. Op die manier ont-

stond een groot bestand met niet alleen beknopte informatie over lonen van alle werknemers, maar ook gedetailleerde informatie over lonen en arbeidsduur voor ruim de helft, en uitvoerige informatie over opleiding en beroep voor enkele procenten van alle werknemers.

Het schatten van ontbrekende gegevens

Bij imputeren wordt eerst bekeken hoe de gegevens die over alle individuen in een bestand beschikbaar zijn, samenhangen met de gegevens die alleen voor een steekproef bekend zijn. Soms kan ook worden gewerkt met verbanden ('modellen') die uit heel andere bronnen bepaald zijn. Vervolgens wordt van deze verbanden gebruik gemaakt om de ontbrekende gegevens in te vullen. Per individu hoeft dat natuurlijk niet te kloppen, maar voor groepen van individuen zijn de uitkomsten wel juist, mits de verbanden maar goed gekozen zijn en er een stevige samenhang bestaat tussen de waargenomen en de te imputeren variabelen.

Het bestand was in zekere zin een gatenkaas. Om de gaten te vullen werd een andere betrekkelijk nieuwe techniek gebruikt: imputeren. Door gebruik te maken van de combinatie van koppelen en imputeren kon loonstrucuurinformatie worden verkregen tegen een fractie van de kosten die begin jaren tachtig moesten worden gemaakt en zonder zware belasting voor de bedrijven en instellingen. Daarmee werd de administratieve lastendruk effectief verminderd.

› ***De cirkel wordt gesloten in een virtuele volkstelling***

Aan het slot van een eeuw CBS worden de technologische en methodologische ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar bijeengebracht in wat nu wordt aangeduid als het Sociaal Statistisch Bestand. In de tweede helft van de jaren negentig is de situatie bereikt dat het CBS jaarlijks integrale elektronische bestanden krijgt uit de bevolkingsadministraties, sociale zekerheidsadministraties en een aanzienlijk aantal andere registraties, met daarin identificerende gegevens.

Dit maakt het in beginsel mogelijk om jaarlijks alle registratieve bestanden onderling te koppelen en dit gecombineerde bestand vervolgens te koppelen met de bestanden van alle persoonsenquêtes en de bestanden uit de administraties van bedrijven en instellingen. Door de gerealiseerde coördinatie van vraagstellingen en definities zijn dan uit al deze gegevens uniform gedefinieerde variabelen af te leiden. Met imputatie kan de 'gatenkaas' daarna worden gevuld. De analyses uit de rekeningenstelsels geven randvoorwaarden waaraan de verbanden van de imputaties moeten voldoen en ze leveren schema's voor de te publiceren statistische gegevens. Al de ontwikkelde methoden en de informatietechnologie die zijn beschreven, worden hier dus als één geheel benut. Deze ontwikkeling is omgeven met veel waarborgen voor beveiliging, in aansluiting op de traditie die het CBS op dat terrein heeft opgebouwd.

Zoals met elke grote nieuwe ontwikkeling, is er nog veel onderzoek te doen, bijvoorbeeld over de ins en outs van zo'n massale imputatie. Als dit onderzoek met succes is afgerond, is de cirkel van de ontwikkeling van de sociale statistiek gesloten. Precies dertig jaar na de laatste echte Nederlandse Volkstelling uit 1971 zullen Nederlandse gegevens voor de Europese Volkstelling van 2001 afkomstig zijn uit deze virtuele volkstelling. In die virtuele volkstelling is dan opnieuw sprake van een bestand voor alle Nederlanders dat gegevens oplevert voor alle gemeenten en zelfs wijken en buurten. Het bestand bevat veel meer variabelen dan bij de echte volkstellingen ooit mogelijk was, is veel actueler en zal jaarlijks in plaats van eens per tien jaar beschikbaar komen.

Economische en sociale indicatoren

WIM LUDWIG EN KO OUDHOF

De afgelopen honderd jaar vroegen vele maatschappelijke verschijnselen om een snelle en bondige beschrijving. De statistiek speelde daarop in en bood in de vorm van een indicator een instrument om de ontwikkeling van dat verschijnsel te volgen. Indicatoren zijn als loodsvijzen die voor de grote vis uitzwemmen. Snel en beweeglijk, schichtig de goede richting zoekend. De grote, logge vis met het zware en gewichtige totaalbeeld volgt later. In dit hoofdstuk staat in ieder decennium één zo'n indicator centraal. Iedere indicator beschrijft een verschijnsel dat karakteristiek is voor dat decennium. Daarmee ontstaat een caleidoscopisch beeld van Nederland door de jaren heen.

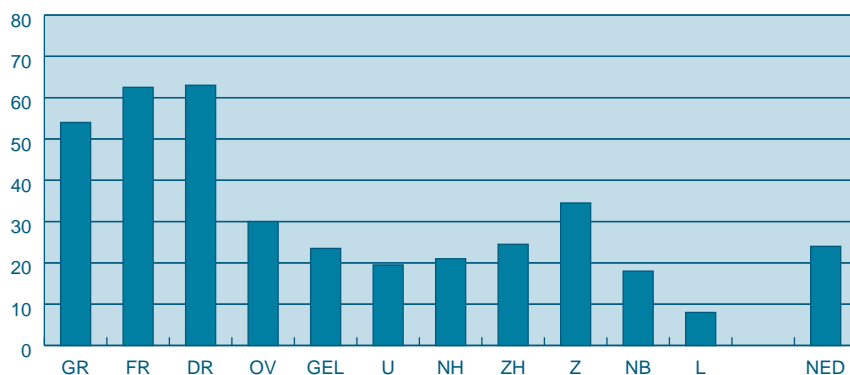
› *Het eerste decennium (1899-1909): treurige woningtoestanden*

Naar de slechte woonomstandigheden ging rond de eeuwwisseling veel aandacht uit. Ook de heer Faber, Inspecteur van de Volksgezondheid in de vier noordelijke provincies, stelde dit probleem in 1903 aan de orde. Hij deed dit in een beknopte publicatie met als titel *Sprekende cijfers* en als ondertitel *Woningtoestanden in Nederland*. Zijn publicatie noemde hij een compilatie van de uitkomsten van de Woningstatistiek van 1899, een onderdeel van de volkstelling. *Zijn recht van bestaan ontleende dit werkje aan het feit dat genoemde uitgaven* – hij doelde op de CBS-publicaties met de uitkomsten van Volkstelling en Woningtelling – *waarvan de verdienste boven mijn lof verheven is, zich weinig lenen tot vergelijkend gebruik voor hen die niet speciaal een studie van 't onderwerp maken*. De belangrijkste reden om sociale indicatoren samen te stellen heeft Faber hiermee verwoord: statistische kerncijfers informeren een breder publiek dan alleen deskundigen over de leefomstandigheden van de bevolking. Fabers publicatie vestigde de aandacht op de meest sprekende misstanden waaraan

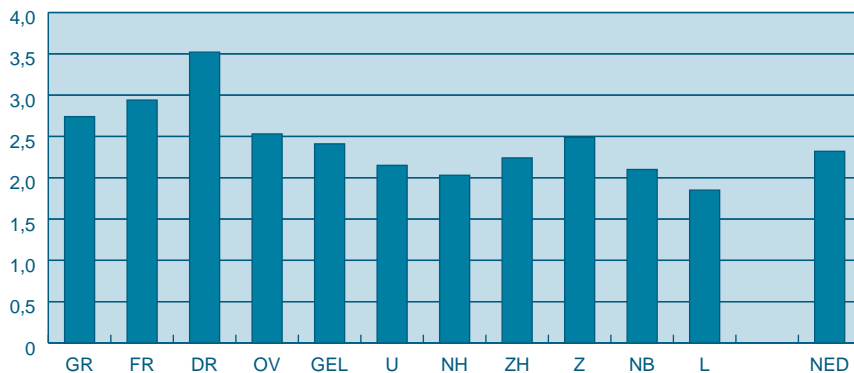
de Woningwet en de Gezondheidswet uit 1902 nog geen einde hebben gemaakt. Faber beschouwde die *treurige woningtoestanden* als een bedreiging van de gezondheid en het levensgeluk van de bevolking: *De uitkomsten werpen zulk een schrill licht op de toestanden waarin een groot deel van de bevolking van ons vaderland leeft en speciaal van de bijzonder ongunstige woningtoestanden in de vier Noordelijke gewesten, dat de noodzakelijkheid van een nader onderzoek zich als 't ware vanzelf opdringt.*

Aan de hand van twee gegevens gaf Inspecteur Faber een beeld van de woonomstandigheden: het percentage eenkamerwoningen in de provincie en het gemiddelde aantal personen per vertrek in één-, twee- en driekamerwoningen. In de noordelijke provincies, waarvoor Faber verantwoordelijk was, bleek de situatie in 1899 veel ongunstiger dan elders in Nederland. Vooral in de provincie Drenthe was sprake van ernstige misstanden.

Percentage éénkamerwoningen per provincie, 1899.

Personen per vertrek in één-, twee- en driekamerwoningen, 1899.

In 1909 was de situatie iets verbeterd: het percentage eenkamerwoningen in Nederland was gedaald van 24% in 1899 naar 19% en het aantal personen per vertrek was gezakt van 2,32 naar 2,09. In Drenthe was men er nog steeds het slechtst aan toe.

Bijna honderd jaar later is de woonsituatie van de bevolking in Nederland aanzienlijk verbeterd: van alle woningen is minder dan één procent (0,6%) een éénkamerwoning en bedraagt het aantal personen per vertrek in woningen met drie kamers of minder circa 0,6. Het verschil is nog groter omdat in 1899 en 1909 een keuken als een vertrek werd geteld en tegenwoordig niet meer. Daarmee zijn de misstanden waaraan de Woningwet en de Gezondheidswet een einde moesten maken, uiteindelijk vrijwel verdwenen.

› ***Het tweede decennium (1910-1919): misdaad en straf in de statistiek***

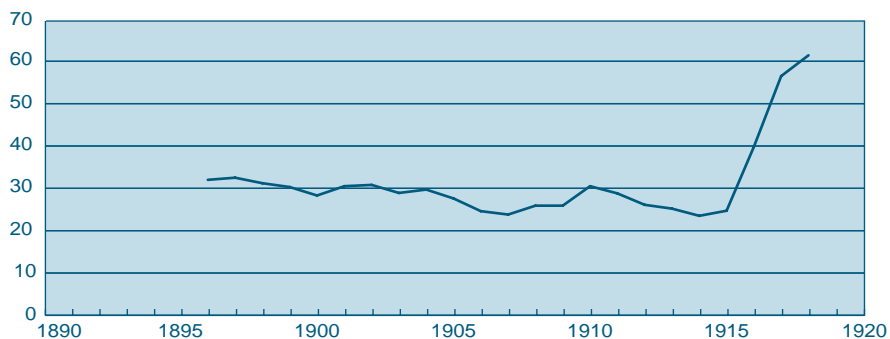

De heerschende opvattingen over misdaad en straf zijn een schandvlek van achterlijkheid, grofheid, oppervlakkigheid en hardheid..., sprak de chef van de afdeling Gerechtelijke statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek, Clara Wichmann. Tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog was er een sterke stijging te constateren in de criminaliteit en als reactie daarop dreigde een aanzienlijke verharding van het straffklimaat te ontstaan. Deze ontwikkeling volgde op een langzamerhand wat humanere benadering van plegers van strafbare feiten: zo was bijvoorbeeld eenzame cellulaire opsluiting minder vanzelfsprekend geworden en was in 1915 de voorwaardelijke veroordeling als mogelijke straf ingevoerd. Clara Wichmann keerde zich heftig tegen de harde geluiden in de pers en verzette zich tegen de *herleving van het afschrikkingsbeginsel*.

In haar toespraak op het oprichtingscongres van het Comité van Actie tegen de bestaande Opvattingen omtrent Misdaad en Straf in 1920 keerde Clara Wichmann zich tegen straf in het algemeen en tegen de cellulaire gevangenisstraf in het bijzonder. Zij was ervan overtuigd dat alleen opvoedende maatregelen effectief zouden kunnen zijn om *verbetering*, of beter gezegd, *innerlijke groei en innerlijke ontwikkeling* te bereiken. Fundamentele veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen achtte zij een belangrijke voorwaarde voor nieuwe vormen van het handelen van de samenleving ten opzichte van *haar zwakke of zedelijk minderwaardige leden*. Want de maatschappelijke situatie achtte zij een belangrijke verklarende factor (maar niet de enige) voor de omvang van de criminaliteit. Zij zag daarvoor goede argumenten in haar eigen statistieken. Vooral de stijging van criminaliteit in tijden van crisis leek een overtuigend voorbeeld: tijdens de

Eerste Wereldoorlog kon in Nederland de criminaliteit *verdriedubbelen*, terwijl er geen reden was aan te nemen dat de mensen anders waren dan voor de oorlog.

Veroordelingen in eerste aanleg door rechtbank per 10 000 inwoners.

In de jaren negentig zijn er eveneens zestig veroordelingen per 10 000 inwoners. De huidige rechtsgang en het huidige strafrecht verschillen echter zo sterk van de situatie in het begin van deze eeuw dat het aantal veroordelingen niet meer geschikt is als indicator van het voorkomen van criminaliteit. Alleen kijken naar het aantal veroordelingen per 10 000 inwoners zou nu een onderschatting van het criminaliteitsniveau betekenen!

> ***Het derde decennium (1920-1929): de moeizame start van de productiestatistiek***

Het is wat navrant, maar rampen en oorlogen lijken wel een zegen voor de statistiek. Voor de productiestatistiek (uit 1917), het herontwerp voor de in- en uitvoerstatistieken (1916), de prijzenstatistieken (1914) en de budgetonderzoekingen (1913-1917) geldt de uitspraak van Heraclitus (500 v. C.) dat de oorlog de vader van alle dingen is. Na het beëindigen van de oorlog bleef de reactie echter niet lang uit. Bezuinigingen door de overheid en weerstanden uit de maatschappij braken al snel weer af wat net was opgebouwd. Het liberalisme is de statistiek niet welwillend geweest, schreef een vroegere Directeur-generaal over deze periode.

Vooral de productiestatistiek, die aanvankelijk de statistiek van voortbrenging en verbruik heette, kende een moeizame start. Nadat in 1921 de eerste uitkom-

sten werden gepubliceerd, zette het invloedrijke Verbond van Nederlandsche Fabrikantenverenigingen een actie op touw om de statistiek in te krimpen en zo mogelijk te doen verdwijnen. De kritiek werd fors aangezet. *De heiligheid van het geheim* zou geschonden worden. Wie hierom zou moeten glimlachen, zou bewijzen *in welk een toestand van zedelijk verval wij eigenlijk leven*. Het CBS lag zwaar onder vuur, maar kreeg steun uit onverdachte hoek. In de Economisch-Statistische Berichten nam de Twentse industrieel C.F. Stork in een tweetal lijvige artikelen het voor het Bureau op en kapittelde de fabrikanten. *Is de statistiek nuttig? En dan meen ik, dat ook door de industrie, en wel in de eerste plaats door haar, deze vraag bevestigend moet worden beantwoord. Wie in de crisisjaren iets heeft gezien van de hopelooze onwetendheid, die er bestond ten opzichte van het verbruik en de productie der gewoonste artikelen in ons land en de even hopelooze verwarring, die daardoor ontstond, zal het met mij eens zijn, dat het zoo niet langer kan in een land met bloeiende en zich uitbreidende industrie en handel. En is bijna onwetendheid op dit gebied niet beschamend en bedenkelijk voor het gehele bedrijfsleven?* De sympathiebetuiging van Stork kon echter niet verhinderen dat de actie van de fabrikanten leidde tot een plan van vereenvoudiging van de productiestatistieken. De regering bezuinigde dan ook drastisch op deze statistiek.

De kortstondige conjuncturele hausse na de oorlog wordt in het begin van de jaren twintig abrupt gevolgd door een depressie, die tot in de zomer van 1923 voortduurde. Deze heftige schommelingen gaven een krachtige impuls aan het conjunctuuronderzoek. Beroemde internationale instituten (Harvard, Cambridge) stortten zich op dit nieuwe studiegebied. In de jaren twintig werden op grond van statistische tijdreeksen, naast de Juglar-golf, nog drie cycli ontdekt. De Kitchin-golf (uit 1923), een drie- à vierjarige cyclus, die samenhangt met de investeringen in voorraden. De Kuznets-golf (1930), een vijftien- à twintigjarige golf, die samenhangt met de investeringen in bouwwerken. En als laatste de Kondratieff-golf (1929), een veertig- à zestigjarige cyclus, die afhankelijk is van wijzigingen in de productiestructuur en innovaties. In ons land ging in die tijd niet een instituut of een universiteit maar wel het CBS zich met de conjunctuurregistratie bezighouden. In 1926 startte het Bureau een nieuwe uitgave – een bijlage van het Maandschrift – met als titel: *De Nederlandsche Conjunctuur*. Hierin werd in een aantal lijnen het verloop van een aantal met de conjunctuur samenhangende indicatoren weergegeven. In navolging van de Harvard Economic Service werden vanuit deze lijnen een drietal curven samengesteld. Zo ontstond de in die tijd beroemde barometer van de drie markten. Als uiting van het toegenomen zelfvertrouwen werden deze lijnen steeds op de Utrechtse Jaarbeurs tentoongesteld. De grote beurskrach op Wallstreet op Black Thursday, 24 oktober 1929, markeert het einde van deze periode.

> ***Het vierde decennium (1930-1939): gouden jaren voor de statistiek***

Het was in die jaren maar weinigen toegestaan het CBS-gebouw aan de statige Oostduinlaan door de hoofdingang te betreden. De gewone ambtenaren kwamen en gingen door de zijdeuren. Maar die enkele geprivilegieerden zagen, voortschrijdend door de imposante vestibule, het tegeltableau boven het monumentale trappenhuis met de spreuk: 'VERE SCIRE ESSE PER CAUSAS SCIRE' (het waarachtig weten bestaat uit het kennen van de oorzaken). De gewone ambtenaar ging er nog veelal gedachteloos aan voorbij. Maar het

Tableau (1920) uit de hal van het CBS-gebouw (Oostduinlaan 2, Den Haag). Een van de drie kleurrijke tableaux in aardewerk die destijds in deze hal waren zien. Het tableau is gemaakt door Willem C. Brouwer. Op dit tableau staat een spreuk van Baco: Vere scire esse per causas scire (het waarachtig weten bestaat uit het kennen van de oorzaken).

g door dat het vaststellen van betrekkelijk lakkige regelmatigheden niet voldoende is de bewegingen van economische verijnselen te verklaren.

Vaarschijnlijk zijn de jaren dertig het meest vruchtbare uit de CBS-geschiedenis. Een aantal voor de statistiek gunstige factoren viel samen in deze periode. Allereerst bevond de maatschappij zich in een overgangsfase naar meer gestructureerde organisatievormen. De diep ingrijpende economische crisis dwong het beschikbaar komen van meer statistische informatie af. In 1932 ging het Bureau over van het departement van Binnenlandse Zaken naar dat van Economische Zaken.

De centralisatie van de statistiek werd verder doorgevoerd. Een belangrijke factor was ook de kwaliteit van het personeel. Prof. mr. H.W. Methorst, Directeur-generaal van 1906-1939, gold als bouwmeester van de ambtelijke statistiek. Een charismatische man met een vooruitziende blik, een weergaloze toewijding en nooit versagende vol-

harding. De grote Tinbergen, de eerste Nobelprijswinnaar voor economie, was in dit tijdvak op het Bureau werkzaam en inspireerde velen.

Werkloze intellectuelen vulden gretig de lagere rangen. Steeds meer facetten van het maatschappelijk leven werden in statistieken gevangen. Met durf en inventiviteit werd een *tableau économique* opgesteld en bijgehouden. Hierin werden in een, zij het grof, gesloten stelsel de voornaamste goederen- en geld-

stromen weergegeven. Het bruiste en het borrelde op het CBS. Later zou Tinbergen zelf schrijven: *Voor de sociale wetenschappen in de ruimste zin is de rol van het CBS te vergelijken met wat de laboratoria zijn in de natuurwetenschappen.*

In 1933 publiceerde het CBS voor het eerst de officiële raming van het nationaal inkomen. De eerste Nationale rekeningen hebben betrekking op het jaar 1938. Met het lanceren van de integratieve stelsels ging de statistiek een nieuwe fase in. Het was in die jaren goed werken op het CBS. Bij het aanvaarden van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Nederlandse Handelshogeschool in Rotterdam richt Tinbergen zich tot zijn collega's: *Mijne Heren Ambtenaren bij het Centraal Buro voor de Statistiek. Ik prijs mij gelukkig dat ik zal kunnen doorgaan onder Uw leiding te werken in een omgeving, waar honderden draden uit zoveel plaatsen van het sociaal-economies leven bijeenkomen en een overzien van het gebeuren mogelijk maken als op weinig andere plekken. Een omgeving overigens, waar goede verstandhouding en werklust aangenaam samengaan.*

› ***Het vijfde decennium (1940-1949): het nut van een nationale boekhouding***

De ellende die de vijf oorlogsjaren bracht, sloeg maar beperkt neer in de officiële jaarverslagen van het Bureau. Uit een vergeelde doorslag van een interne nota blijken de ware gevoelens en drijfveren: *De totale oorlog dreigt het Nederlandsche volk ten ondergang te brengen. Het is beroofd en verdreven van huis en hof, gevangen gezet, gefusilleerd of doodgemarteld, gedepoteerd of opgejaagd en ondergedoken, het is zonder behoorlijke voeding, kleeding en huisvesting, zonder gedegen onderwijs en vakopleiding overgeleverd aan de grofste tyrannie en willekeur. Het gevaar dreigt, dat onder deze mishandelingen in enkele jaren tijds een der eerste cultuurvolken zal terugvallen tot een hongerige massa die, nog slechts tracht – en dat nog vaak tevergeefs – het naakte bestaan uit den baaierd te redden.*

In deze notitie wordt gepleit om na de oorlog prioriteit te geven aan het herstel van het productieapparaat en de productiviteit van de arbeid. Het is begrijpelijk dat deze notitie anoniem is, al vermoeden insiders dat Tinbergen de auteur is. In die oorlogsjaren werd in het geheim, met schaarse middelen maar met grote inzet gewerkt aan de uitbouw van de nationale boekhouding. Het nut daarvan zou snel na de oorlog blijken. In een radiorede van 27 juni 1945 kondigde de Minister-President de instelling van een planbureau aan. *Herstel en opbouw van het Nederlandsche productievermogen zal alleen doeltreffend kunnen geschieden op den grondslag van een algemeen sociaal-economisch-financieel plan.* Het Centraal Plan Bureau in oprichting was een afsplitsing van de afdeling Conjunctuuronderzoek van het CBS en bleef daar aanvankelijk ook gehuisvest. Het

Plan was een eerste toepassing van de nationale boekhouding. Het CBS werd belast met de nacalculatie van het plan. Tot in de jaren tachtig hebben de eerste jaarramingen de naam nacalculatie gedragen. Een tweede toepassing was het Memorandum inzake de door Nederland van Duitsland te eisen schadever-

MAAR AANNEMEN IS GEEN KUNST

WE MOËTEN AANPÀKKEN !

Illustratie van Jo Spier.

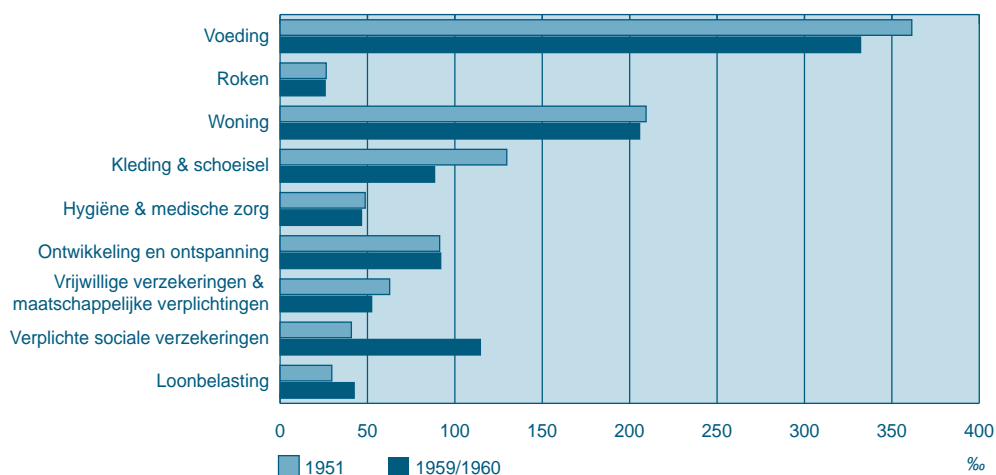
goeding. Het zeer uitvoerige statistische materiaal dat hierin werd gepresenteerd, maakte internationaal grote indruk. Een derde en misschien wel het belangrijkste voorbeeld van het gebruik van macro-economische cijfers heeft betrekking op het Marshallplan. Het herstel van de economie in de eerste jaren na de oorlog was opmerkelijk. De investeringen, de productie en de werkgelegenheid namen flink toe. In 1947 bereikte de industriële productie al weer het vooroorlogse niveau. Maar plots stakte het herstel. Tegenvallers verscherpten de al bestaande betalingsbalansproblemen. De beroemde speech van Marshall, waarin Amerikaanse dollarsteun voor Europa in het vooruitzicht werd gesteld, kreeg dan ook een warm onthaal. Voor de toedeling van de hulp werden uitgebreide economische gegevens gevraagd. Anders dan een halve eeuw later bij de toetreding tot de Economische en Monetaire Unie stelden sommige landen hun tekorten groter voor dan zij waren. Opnieuw maakte Nederland met de CBS-cijfers veel indruk. Nederland sleepte relatief veel van de hulp binnen, 109 dollar per hoofd van de bevolking. Dit is meer dan de andere West-Europese landen ontvingen. Volgens een anekdote zou dit

te danken zijn aan het feit dat de hoogste Marshall-ambtenaren, Hoffman en Harriman, bij premier Drees thuis werden ontvangen. Na het legendarische Mariakaakje en een blik op de bescheiden inrichting, zou opgemerkt zijn: *in een land waar de Minister-president zo eenvoudig leeft, is ons geld goed besteed*. Goede cijfers hebben waarschijnlijk meer invloed gehad.

> **Het zesde decennium (1950-1959): het uitgavenpatroon van minder degelijke gezinnen**

Als twee buurvrouwen hetzelfde inkomen en precies evengrote gezinnen hebben, dan zal het uitgavenlijstje van de een er anders uitzien dan van de ander, maar meestal zullen ze het elkaar nooit laten zien. Dat is ook maar goed ook want er is niets dat zo gemakkelijk tot nare dingen leidt dan een al te grote openhartigheid in dit soort zaken, aldus mevrouw Straalman-Kremer in een radiopraatje in het programma *Voor de huisvrouw*, uitgezonden door de VARA op 2 maart 1955. In deze radiocauserie benadrukte de spreker het grote belang van statistische gegevens over de gezinsuitgaven voor het vaststellen van de gevolgen van prijsstijgingen. Zij deed

Aandelen van uitgaven categorieën in het budget van arbeidersgezinnen.

een beroep op de luisteraars om onbekende ambtenaren in Den Haag te laten meekijken in hun portemonnee en inzicht te geven in de wijze waarop zij het inkomen besteedden. Zij riep de huisvrouwen op zich bij het Centraal Bureau voor de Statistiek op te geven als deelnemer aan het Budgetonderzoek. Het CBS was de VARA zeer erkentelijk voor deze oproep. Deze was namelijk een rechtstreeks gevolg van het verzoek van het CBS aan de media om medewerking te verlenen aan de werving van gezinnen. Tot 1960 hadden gezinnen zich vrijwillig voor het Budgetonderzoek gemeld na wervingsacties in kranten en op de radio. Aan de vrijwillige deelnemers aan het Budgetonderzoek kleefde één bezwaar: zij behoorden tot *een groep die òf budgetmoeilijkheden heeft en wil aantonen dat het inkomen te laag is, òf een 'meer degelijk gezin' is dat de energie en moeite wil opbrengen*

zijn uitgaven te noteren. De ‘minder degelijke gezinnen’ met een ander uitgavenpatroon leken bij deze aanpak buiten de waarneming te blijven.

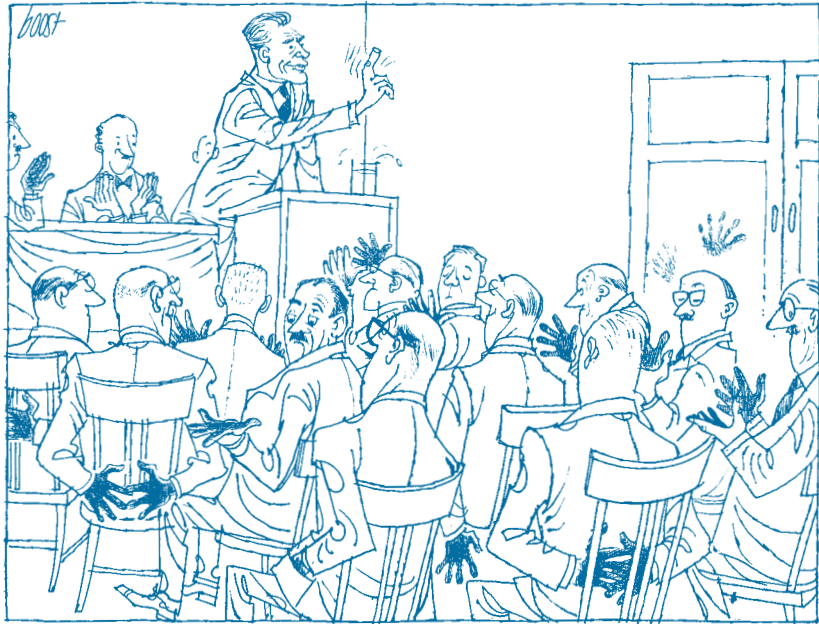
Eind jaren vijftig begon het CBS steeds sterker als een bezwaar te zien dat de vrijwillige deelnemers aan het Budgetonderzoek geen ‘doorsnee gezinnen’ waren. Het resultaat van de gekozen onderzoeksopzet was daardoor niet representatief voor het totaal. Daarom ging het CBS bij het Budgetonderzoek vanaf 1960 over op aselechte trekking van een steekproef uit het bevolkingsregister, waarmee de representativiteit van de uitkomsten beter gegarandeerd kon worden.

› ***Het zevende decennium (1960-1969): de glorie-tijd van de productie-index***

En Nederland herrees. Daar waren in die eerste na-oorlogse jaren opofferingen en hard werken voor nodig. In de jaren vijftig ging het er vooral om een kostenvoorsprong op het buitenland op te bouwen. Zo kon het ambitieuze industrialisatieprogramma worden uitgevoerd. De broekriem werd opnieuw aangetrokken en de overheid hield met een strakke, centrale loonpolitiek de arbeidskosten laag. Het succes van de geleide loonpolitiek werd vooral bepaald door de aanvankelijk opmerkelijke volgzzaamheid van het georganiseerde bedrijfsleven in de Stichting van de Arbeid. Toen het geluk nog heel gewoon was, werd er hard gewerkt en weinig gezeurd. Maar tegen het eind van de jaren vijftig groeide toch de wens te komen tot een loondifferentiatie die in overeenstemming was met de ontwikkeling van de productiviteit in de diverse bedrijfsklassen.

De lonen mochten, in de snel stijgende welvaart, met hetzelfde percentage groeien als de productiviteit in de bedrijfsklasse. Daarom ontstond de behoefte aan een objectieve, onafhankelijke arbiter. Het CBS werd deze scheidsrechter en de industriële productie-index werd de basis voor de inhoud van het loonzakje van de arbeider. Plots was er voor deze maandindicator een ongeken-de belangstelling. Heftige discussies ontstonden, waarbij het gemillimeter burleske vormen aannam. Het derde cijfer achter de komma was nog lang niet precies genoeg. De spanning op de arbeidsmarkt groeide. De overheid probeerde wanhopig een te sterke loonstijging af te remmen. De werkgevers waren, met een conjuncturele storm in de rug, graag bereid meer loon uit te betalen dan feitelijk was toegestaan. Zwarte lonen werden normaal in de sterke bedrijfsklassen. In zo'n krachtenveld heeft een scheidsrechter het niet makkelijk en krijgt al gauw de schuld als de wedstrijd uit de hand dreigt te lopen. Toch hielden de cijfer-aars stand en wonnen aan gezag. De wal keerde echter al snel het schip. In dit geval zelfs bijna letterlijk: de bom barstte in de Amsterdamse haven. Een

Staatssecretaris Roolvink waarschuwt de werkgevers tegen het betalen van zwarte lonen.

ongekende loongolf overspoelde in 1963 en 1964 ons land, met loonstijgingen van ver boven de 10%. De ene na de andere bedrijfstak ging overstag. *Toxopay-us* riepen ook de ambtenaren. En gelukkig deed de gelijknamige Minister van Binnenlandse Zaken dat, de discussies over de productiviteit van deze beroepsgroep in het midden latend.

De productie-index beleefde *its finest hour* kortstondig, maar de faam als belangrijke conjunctuur-indicator was voor jaren gevestigd.

› ***Het achtste decennium (1970-1979): veiligheidsspelden en welzijnstekorten***

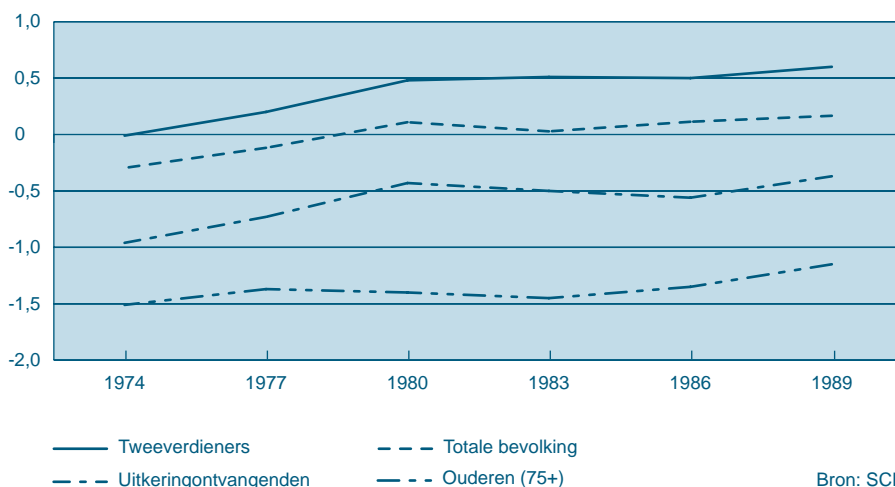

Het steekt mij, zei de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, juffrouw dr. Klompé in 1968, dat Nederland wel een reeks productiestatistieken heeft waaruit bij wijze van spreken af te lezen is hoeveel veiligheidsspelden er verleden maand geproduceerd zijn, terwijl als ik simpelweg wil weten hoeveel mensen in Nederland in een situatie verkeren met grote welzijnstekorten, er geen betrouwbare gegevens zijn om daarachter te komen. Niet lang na de prikkelende uitspraak van de Minister begon het CBS met de voorbereidingen voor het verzamelen van gegevens over

het welzijn van de bevolking. Het zou echter – door reorganisaties en bezuinigingen, ook toen al – nog enige jaren duren voordat de nieuwe CBS-hoofdafdeling Sociaal-culturele statistieken de bouwstenen kon aanreiken om de vraag van de Minister te beantwoorden.

De voorbereidingen voor het verzamelen van die gegevens kwamen in een stroomversnelling door de oprichting van het planbureau voor het welzijnsbeleid, het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), op 1 januari 1974. Dit planbureau had uiteraard grote behoefte aan statistische informatie over het welzijn van de bevolking. Volgens de overlevering stonden directeur en medewerkers van het SCP de dag na de start van hun bureau bij het CBS op de stoep, dat wil zeggen, maakten zij hun opwachting bij Bernard Korstanje, het hoofd van de hoofdafdeling Sociaal-culturele statistieken. Binnen enkele weken is met verende inspanning van CBS- en SCP-medewerkers het zogenaamde Leefsituatieonderzoek (LSO) ontwikkeld.

Welzijnsmaat (factorscores) voor de leefsituatie van enkele bevolkingsgroepen.

Nog voor het einde van het jaar was met gebruikmaking van diverse uitkomsten van het LSO-1974 het eerste Sociale en Culturele Rapport gereedgekomen, een tweejaarlijkse breed opgezette rapportage van de sociale en culturele ontwikkelingen in Nederland. Met de gegevens uit het LSO ontwikkelde het SCP verder een indicator voor de kwaliteit van de leefsituatie, die men ‘welzijnsmaat’ doopte. Deze maat was een instrument voor een beschrijving van de verde-

ling van welzijn in Nederland. Op grond van uitkomsten van CBS-statistieken kon sinds die tijd vastgesteld worden bij welke groepen van de bevolking sprake is van welzijnstekorten. Daarmee kon de vraag van minister Klompé eindelijk beantwoord worden.

› ***Het negende decennium (1980-1989):
overschot-aan-mest-cijfers***

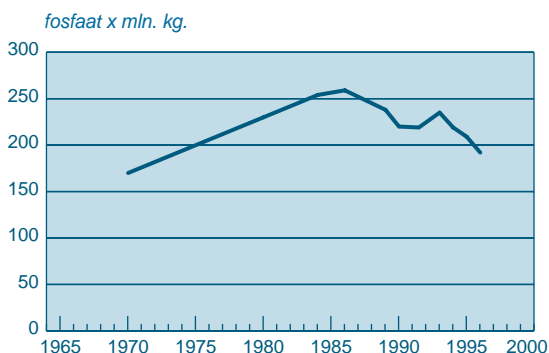
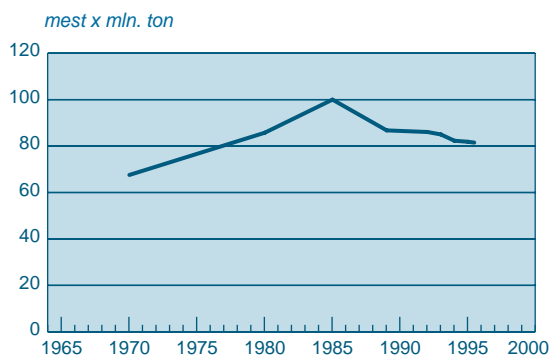

Toen de CBS-medewerker minister Braks (van Landbouw en Visserij) op televisie zag verklaren dat het ministerie zo laat kennis had gekregen van het mestprobleem, vernielde hij zijn televisietoestel. Laaiend was-ie, aldus het artikel in NRC Handelsblad van 20 juni 1990. Het artikel met de titel 'Kop in het zand' was samengesteld naar aanleiding van de verschijning van een rapport van de Rekenkamer over het mestbeleid. Dat rapport leverde de feitelijke bevestiging van het 'gebrek aan medewerking' van het ministerie aan de totstandkoming

van publicabele cijfers over het mestoverschot. Wat was er aan hand?

Aan het begin van de jaren zeventig waarschuwden diverse deskundigen ervoor dat de veeteelt in toenemende mate meer mest produceerde dan nodig was voor de bodem: het steeds grotere mestoverschot dreigde ernstige gevolgen te gaan krijgen voor het milieu. Zij wezen op de noodzaak vast te stellen hoe groot de overschotten waren geworden. In 1973 had het CBS reeds berekeningen uitgevoerd, maar die waren toen niet gepubliceerd, omdat er geen overeenstemming over de uitkomsten bereikt kon worden met landbouwexperts. De verschillen van mening gingen steeds over de vraag welke normen aangelegd moesten worden om vast te stellen boven welk bemestingsniveau sprake was van een overschot. Gedurende vele jaren kon in de Commissie van Advies voor Milieustatistieken geen overeenstem-

Mestproductie en fosfaat in mest.

ming worden bereikt over de wijze waarop het CBS over de overschotten zou kunnen publiceren. Daarmee kwamen geen cijfers in de openbaarheid waaruit kon blijken dat de mestoverschotten inmiddels een ernstig milieuprobleem waren geworden. Het ontbreken van harde gegevens leidde tot langdurig uitstel van pijnlijke beslissingen over de drastische ingrepen in de landbouw die eigenlijk noodzakelijk waren. Die waren zeer urgent, zo bleek uit de eerste statistieken over de mestoverschotten die het CBS in de jaren tachtig publiceerde: de eerste landelijke cijfers in 1982, eerste regionale uitkomsten enige jaren later. Diverse malen is sindsdien in de media de conclusie getrokken dat ambtenaren van het ministerie van Landbouw en Visserij de publicatie van die cijfers jarenlang met opzet getraineed hadden. Deze conclusie was mede ingegeven door uitspraken van CBS-medewerkers, maar was niet het officiële standpunt van het CBS. Inmiddels zijn de tijden veranderd. In het jaarverslag van het CBS over 1995 wordt verslag gedaan van de huidige werkwijze bij de berekening van cijfers over de mestproductie onder de veelzeggende titel: 'Samenwerking leidt tot eenduidigheid in mestcijfers'.

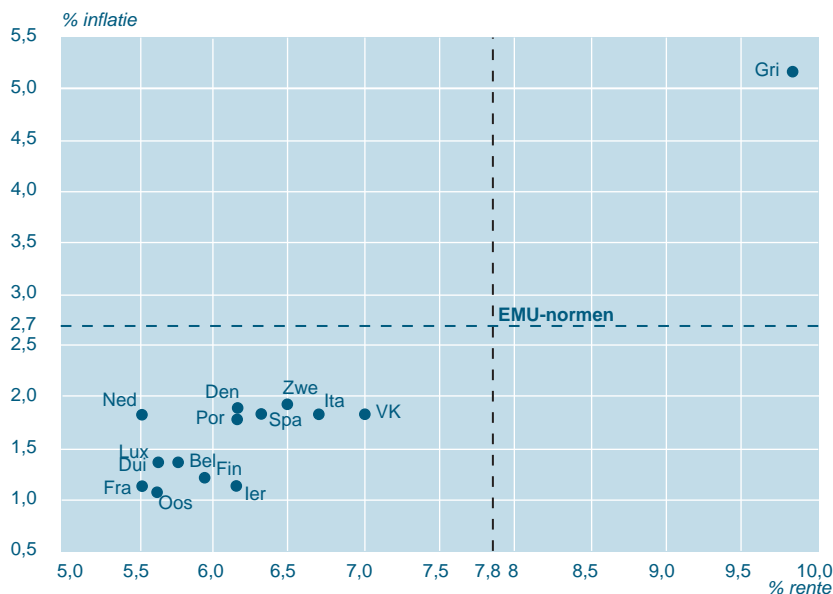
› ***Het tiende decennium (1990-1999): een onvermoede rol van het CBS***

De vorming van de Economische en Monetaire Unie (EMU) is een van de belangrijkste economische gebeurtenissen in de tweede helft van deze eeuw. Het CBS speelt een onvermoed grote rol bij de totstandkoming van de EMU. De EMU is het voorlopige sluitstuk van de Europese integratie, die vorm kreeg met de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap zo'n veertig jaar eerder. Twee wereldoorlogen en een diepe economische depressie daartussen hebben de grote politieke en economische instabiliteit in de eerste helft van de eeuw gemarkeerd. De Economische en Monetaire Unie is het boegbeeld van het streven naar maximale stabiliteit in Europa. Een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van dit streven is de stabiliteit van de EMU zelf. Het naar elkaar toe bewegen van de economieën van de lidstaten – de convergentie – draagt sterk bij aan die stabiliteit. Landen zijn geconvergeerd, en mogen meedoen met de EMU, als ze voldoen aan de convergentiecriteria. Deze criteria hebben betrekking op het monetaire beleid (de inflatie, de wisselkoersen en de rente) en op het overheidsbudget (het overheidstekort en de overheidsschuld). De maatstaven die het overheidsbudget betreffen, zijn rechtstreeks gerelateerd aan het niveau van het bruto binnenlands product (BBP). Dit BBP is de centrale grootheid in de Nationale rekeningen en het wordt in Europa de maat van vele zaken. Dit stelt hoge eisen aan de actualiteit en aan de kwaliteit van de berekeningen. Het is

van groot belang dat de lidstaten de tekorten en de schulden op dezelfde manier berekenen. De geharmoniseerde Nationale rekeningen brengen uitkomst. Toch werd er her en der in Europa creatief met de nationale boekhouding omgegaan. De goudtransacties in Italië en het op het tekort afboeken van de pensioenreserves van de geprivatiseerde Franse Telecom lijken als hoofddoel te hebben de convergentiecriteria voor deze landen dichterbij te brengen. Het is de taak van de onafhankelijke statistici in Europa om als accountants de nationale boekhoudingen te controleren en goed te keuren. Deze taak is opgedragen aan het Europese Comité voor Monetaire, Financiële en Betalingsbalansstatistiek (CMFB). Steven Keuning, sectormanager Nationale rekeningen, is bestuurslid van dit Comité. De Volkskrant schreef: *Het oordeel over dubieuze transactie ligt niet in handen van minister Zalm van Financiën, maar in die van Steven Keuning die met zijn werkgever, het Centraal Bureau voor de Statistiek, slechts correcte statistieken wil hebben.* Een nieuwe, vroeger onvermoede, rol van het CBS. Al hebben nog lang niet alle landen aan de strikte criteria voldaan, begin mei 1998 is de EMU van start gegaan met België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal en Spanje. De taak van het CMFB is hiermee zeker nog niet afgelopen. Ook in de toekomst zullen bepaalde boekingen aan haar oordeel onderhevig blijven.

Inflatie en rente, 1997. Europese Commissie, Convergentierapport febr. 1998.

Tussen eenheid en vrijheid. Internationale statistische betrekkingen

JACQUES VAN MAARSEVEEN EN WILLEM DE VRIES

Vanaf zijn oprichting in 1899 was het CBS bijzonder actief in organisaties die internationale statistische samenwerking beoogden. Dankzij deze contacten ontwikkelde het CBS zich tot een vooraanstaand statistisch bureau met veel internationale invloed. Dit was geen vanzelfsprekende zaak. In het begin van de twintigste eeuw heerste in het buitenland de opvatting dat Nederland op statistisch gebied tekort schoot. Mede door de internationale oriëntatie van de leiding veranderde dit geleidelijk. Vooral de vestiging van het International Statistical Institute (ISI) in Den Haag heeft bijgedragen tot de internationale oriëntatie van het CBS. Tussen het CBS en het ISI heeft steeds een speciale band bestaan: het ISI is bij het CBS gehuisvest en de Directeur-generaal van het CBS is ambtshalve lid van het ISI-hoofdbestuur.

Na de Tweede Wereldoorlog was het CBS sterk gericht op samenwerking via de Verenigde Naties. Ook nam het initiatieven binnen de Benelux. Tegenover de Europese Gemeenschappen (EG) bestond een minder welwillende houding, aangezien deze de beleidsvrijheid bij de opstelling van de werkprogramma's van de nationale statistische bureaus nogal beperkten. Hierdoor ontstond soms een houding van verzet tegen Europa. In de jaren negentig koos het CBS voor intensieve samenwerking binnen de Europese Unie. Ook leverde het belangrijke bijdragen aan de technische samenwerking met Oost-Europa en de voormalige Sovjetunie.

› *Het Permanent Office van het ISI*

Nog in het zelfde jaar als waarin het CBS werd opgericht – 1899 – werd Verrijn Stuart, de eerste directeur van het Bureau, lid van het ISI. In 1907 werd hij zelfs tot Secretaris-generaal gekozen. Het was dan ook geen toeval dat het ISI in 1911 in Den Haag bij elkaar kwam. De Nederlandse regering was tijdens deze bij-

eenkomst vertegenwoordigd door Prins Hendrik, echtgenoot van Koningin Wilhelmina. Minister Heemskerk van Binnenlandse Zaken sprak de aanwezigen toe waarbij hij wees op het toenemend nut van de statistiek bij de oplossing van maatschappelijke problemen.

Waar wordt het ISI gevestigd?

Tijdens de vergadering van het ISI in 1911 ontstond een pittige discussie over de vestigingsplaats van een *Permanent Office* (uitvoerend bureau) voor de internationale statistische organisatie. De vertegenwoordiger van Zwitserland verklaarde dat zijn regering bereid was hiertoe stappen te ondernemen. Hierop deelde Verrijn Stuart mee dat ook de Nederlandse regering bereid was het uitvoerend bureau te huisvesten en de eerste twee jaren te bekostigen. Op de volgende bijeenkomst in Wenen (1913) stond de kwestie wederom op de agenda. Nu kwam het tot definitieve besluitvorming: het *Permanent Office* zou in Den Haag gevestigd worden.

Verrijn Stuart was in 1911 als Secretaris-generaal van het ISI opgevolgd door Methorst. Met diverse bijdragen had Methorst zich reeds tijdens de ISI-bijeenkomsten geprofileerd. Vele bijdragen zou hij nog leveren in de liefst 36 jaar dat hij in functie zou blijven. In deze jaren ontwikkelde Methorst zich tot een – ook internationaal – vooraanstaand demograaf.

Sterfte en ziekte van zuigelingen in Den Haag

Methorst presenteerde op de ISI-bijeenkomst van 1911 de resultaten van een onderzoek naar sterfte en ziekte van zuigelingen in Den Haag. Opvallend was zijn bijdrage vanwege de toegepaste methode van waarneming: 250 enquêtrices hadden een jaar lang om de twee maanden gegevens verzameld van alle Haagse kinderen die geboren waren in 1908. Gewoonlijk werden tijdens één vraaggesprek gegevens over een periode van een jaar verzameld. Het nadeel van de hierbij optredende geheugeneffecten was bij het onderzoek in Den Haag bewust vermeden.

De Eerste Wereldoorlog legde de tweejaarlijkse sessies van het ISI stil. Contact met de leden en de statistische bureaus was tijdens de oorlog niet of nauwelijks mogelijk. Bovendien liep het aantal leden terug. De start van het *Permanent Office* dat gehuisvest werd in het gebouw van het CBS, verliep derhalve niet

gladjes. Dankzij Methorst heeft het Office in deze periode geleidelijk vorm gekregen. Een voordeel daarbij was dat hij opereerde vanuit een neutraal land en dat de financiële bijdragen ondanks de oorlog stegen.

Had Nederland zich in de Eerste wereldoorlog verrijkt?

Verrijn Stuart zou tot in de jaren dertig op menige ISI-sessie rapporten uitbrengen, zoals over *Volksvermogen und Volkseinkommen in den Niederlanden*, gepresenteerd op de ISI-sessie te Tokyo in 1930. Hierin bestreed hij de mythe dat Nederland zich gedurende de Eerste Wereldoorlog had verrijkt. Tijdens de vergadering kruiste hij de degens met de vermaarde Gini, die het betoog van Verrijn Stuart sterk bekritiseerde. Later onderzoek heeft aangetoond dat de groeivoet van het nationaal inkomen voor de oorlogsperiode in Nederland negatief was en dat eerder sprake was van een depressie. Wel waren er ondernemers die tijdens de eerste oorlogsjaren geprofiteerd hebben van de hoge afzetprijzen.

> ***De Volkenbond en het ISI***

Kitchin en Kondratieff onderzochten in de jaren twintig, gekenmerkt door depressies, de economische conjunctuur. Op het CBS ontplooidde De Bosch Kemper vergelijkbare initiatieven. Deze mondden in 1926 uit in de publicatie van een economische barometer die bestond uit zogenaamde conjunctuurlijnen. In de jaren dertig nam Tinbergen het roer van De Bosch Kemper over. De verdiensten van Tinbergen werden internationaal spoedig onderkend. In 1936 was hij voor een jaar in Genève werkzaam bij de in 1919 opgerichte Volkenbond, waar hij de oorzaken en periodiciteit bestudeerde van economische depressies.

Het plan van de Volkenbond om een internationale statistische dienst in te stellen, vormde echter een bedreiging voor het werk van het ISI. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit plan op krachtig verzet stuitte van Nederland, waar immers het *Permanent Office* was gevestigd. Uiteindelijk koos de Volkenbond, vooral door de inspanningen van Methorst, voor nauwe samenwerking met het ISI. Er werden zogenaamde *comités mixtes* ingesteld, waarin zowel de Volkenbond als het ISI waren vertegenwoordigd.

De *comités mixtes* hebben een belangrijke impuls gegeven aan de ontwikkeling van economische statistieken. De afspraken waren voor veel landen een waardevol richtsnoer voor de ontplooiing van hun eigen statistieken op dit terrein. Nederland breidde niet alleen de Statistiek buitenlandse handel met de waar-

neming van postpakketten uit, maar ook de productiestatistieken en de indices van de industriële activiteiten. Tot het programma ging verder een bedrijfsstelling behoren.

Ook op het terrein van de sociale statistieken waren er tussen beide wereldoorlogen internationale activiteiten. Internationale vergelijking van de criminale statistieken werd op ISI-sessies beproefd door De Roos, die op het CBS verantwoordelijk was voor de gerechtelijke statistieken. Een regelmatig terugkerend thema was de samenstelling van een internationale classificatie van ziekten en doodsoorzaken, een onderwerp dat reeds in de negentiende eeuw op de agenda stond van internationale congressen. De in 1900 vastgestelde lijst van doodsoorzaken wist het CBS in overleg met de CCS en de Gezondheidsinspectie vanaf 1901 in te voeren op de Nederlandse sterftekaarten. Ook bij de wijzigingen van deze lijst in 1929 speelde Nederland een vooraanstaande rol. Een ander terrein van de sociale statistieken was het onderwijs. In de jaren dertig werd een begin gemaakt met internationale afstemming. Van Nederlandse zijde nam hieraan Idenburg deel. Deze had op het CBS als chef in korte tijd een bloeiende afdeling onderwijsstatistieken opgebouwd. Al snel was hij een deskundige op dit terrein, die door de regering voor binnenlandse en buitenlandse aangelegenheden werd geraadpleegd.

Een nieuwheid: een statistiek over de radioverspreiding

De belangstelling van Idenburg richtte zich op het brede terrein van de culturele statistieken, waarvoor hij nieuwe statistieken ontwikkelde: niet alleen over het bezoek aan musea en bioscopen, maar ook over het luisteren naar radio's. Over dit laatste onderwerp leverde hij een bijdrage op het ISI-congres te Praag (1938). Hierin gaf hij de opzet weer van een statistiek over de radioverspreiding, voor die tijd statistisch nog een noviteit.

> ***De Tweede Wereldoorlog***

Na het neerleggen van zijn functie als directeur van het CBS in 1939 bleef Methorst nog tot 1947 als Secretaris-generaal en directeur van het *Permanent Office* verbonden aan het ISI. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog begonnen voor het ISI moeilijke tijden. De bezetting van Nederland door de Duitsers maakte het vrijwel onmogelijk met de leden van het instituut contact te onderhouden. Het *Permanent Office* werd zolang in het Vredespaleis gehuisvest, terwijl Methorst er *under great difficulties* in slaagde het werk voort te zetten. Zowel

Spanje als de U.S.A. boden het Office gastvrijheid aan. Methorst achtte het echter raadzaam om het werk in Den Haag voort te zetten. Pogingen van de Duitsers bij de Secretaris-generaal en andere statistici in bezet Europa om een Europees statistisch instituut te vormen, bleven vruchteloos.

Ook het CBS raakte in deze jaren geïsoleerd van het buitenland. Internationale conferenties vonden niet meer plaats. Van blijvende betekenis was de door de Duitsers voorgeschreven industrie-enquête, die na de oorlog – zij het op andere wijze – is voortgezet als algemene industrie statistiek. Deze enquête werd in alle door Duitsland bezette gebieden vanaf eind 1942 tot begin 1944 gehouden. Kroniekschrijver Breems vertelt dat de belangstelling van de Duitsers aanvankelijk beperkt bleef tot algemene cijfers. Later verlangden zij ook individuele gegevens. Het Bureau weigerde echter pertinent op dit verzoek in te gaan.

› ***De Verenigde Naties***

De Verenigde Naties (VN) hebben in 1945 de boedel van de Volkenbond overgenomen, inclusief het werken aan wereldwijde statistische standaarden. Daartoe werd de Statistical Commission opgericht. Idenburg werd voorzitter van een subcommissie voor statistische classificatie. Verder hield hij zich actief bezig met de World Census of Agriculture, een van de belangrijkste VN-projecten van die tijd. Ook van de Bevolkingscommissie werd Idenburg voorzitter. De European Commission for Europe, het Europese VN-kantoor in Genève, pakte de statistiek aanvankelijk vooral aan via werkgroepen op specifieke beleidsterreinen, maar in 1949 werd – onofficieel – de Conference of European Statisticians ingesteld (CES; officiële oprichting vond in 1953 plaats) als centraal coördinatieorgaan voor de Europese statistiek. Idenburg was een van de initiatiefnemers en werd tot voorzitter van de eerste bijeenkomst gekozen.

East meets west

De Conference of European Statisticians is steeds een belangrijk forum voor de ontwikkeling van de statistiek in Europa gebleven. Het bijzondere ervan was dat statistici uit Oost en West elkaar in collegialiteit en vriendschap ontmoetten, ook tijdens de Koude Oorlog. Doordat de tafelschikking (Engels) alfabetisch was, zaten Oost- en West-Duitsland (German Democratic Republic and Federal Republic of Germany) en de USA en USSR in de vergaderingen gebroederlijk naast elkaar.

---

*Bezoek van Idenburg aan het Institut für Wirtschaftsforschung, Berlijn 9 maart 1951. Men buigt zich over een schema van de Volkswirtschaftliche Gesamtrechnung für den Ostsektor von Gross-Berlin 1949 (Geldseite).
V.l.n.r.: Grünig (Berlijn), Gasser (St. Gallen), Piatier (Parijs), Friedensburg (Berlijn), Idenburg (Den Haag), onbekend, Baade (Kiel), Keller (St. Gallen).*

Veel CBS'ers hebben in de verschillende werkgroepen van de Conference een actieve rol gespeeld en zijn daar diverse malen voorzitter van geweest. In Genève is mede dankzij de inbreng van Nederlandse statistici de basis gelegd voor de belangrijkste mondiale conventies op het gebied van de milieustatistiek en heeft het door het CBS ontwikkelde systeem van arbeidsrekeningen het wereldmodel (van de ILO) sterk beïnvloed.

Door de geregelde financiële crises van de Verenigde Naties werd van tijd tot tijd het functioneren van de Economic Commission for Europe doorgelicht, waarbij de Conference vaak werd geprezen om haar doeltreffendheid. Begeer, Directeur-generaal van het CBS van 1977-1991, was in de periode 1987-1989 voorzitter van de Conference.

Het VN-systeem is log en de statistische afdelingen in New York en bij de regionale commissies hebben te weinig personeel. Daardoor reageert het systeem te traag op nieuwe vragen en ontwikkelingen. Een aantal landen hebben daarom een alternatief overlegstelsel bedacht dat bekend staat als de 'city groups': informele bijeenkomsten om de statistische methodologie op een bepaald terrein versneld te ontwikkelen. De eerste groep van dat type was de Voorburg Group (voor het eerst bijeengekomen in het CBS-gebouw te Voorburg), die zich bezighoudt met statistiek over de dienstensector en in dat kader onder meer het dienstengedeelte van de VN 'Central Product Classification'. Na de Voor-

burg Group zijn verschillende andere, vergelijkbare groepen gevormd, onder meer de London Group voor milieurekeningen en de Ottawa Group voor prijsstatistieken.

> **Benelux**

Officieel kwam de Douane-unie tussen België, Nederland en Luxemburg op 1 januari 1948 tot stand, maar besprekingen over statistische consequenties waren al in 1946 in volle gang. De Raad van de Economische Unie stelde dat jaar, vooral dankzij initiatieven van Idenburg, een coördinerende commissie voor de Benelux-statistiek in. De commissie stortte zich vlak na de oorlog op het probleem van de prijsindexcijfers.

Een kist met Nederlandse goederenmonsters

Voor een vergelijking van het absolute prijspeil in de drie landen werd uitgegaan van een in 1934/'35 door Amsterdamse gezinnen gemiddeld aangeschaft goederenpakket. Om te bevorderen dat prijzen over gelijke kwaliteiten en afmetingen zouden worden verzameld, circuleerde een kist met Nederlandse goederenmonsters in de drie landen.

Veruit het belangrijkste statistische onderwerp in Benelux-verband was de buitenlandse handel. In 1960, het jaar waarin het Benelux Unieverdrag tot stand kwam, werd een uniforme goederennaamlijst voor de buitenlandse handel wettelijk ingevoerd. Tevens werd toen het denkbeeld van eenzijdige waarneming van handels- en verkeersstromen nieuw leven ingeblazen. Bij de Rijnvaart was al ervaring opgedaan met zo'n constructie: Duitsland telde het stroomopwaartse vervoer, Nederland het stroomafwaartse.

Vijf jaar later werd een gemeenschappelijk doorlopend doorvoerdocument ingesteld, het eerste gemeenschappelijke douanedocument binnen de intussen opgerichte Europese Gemeenschappen. Dit document werd gebruikt voor goederen die via een buitengrens de Benelux binnen kwamen en over de buitengrens van een ander Benelux-land weer het gebied verlieten.

Vanaf 1967 trad een kentering in de statistische Benelux-activiteiten op. Het aantal vergaderingen liep vrij snel terug. Duidelijk was dat de EG het initiatief had overgenomen. Toch werd in 1969 nog een belangrijke stap gezet: met ingang van 1971 zou de statistische waarneming van de buitenlandse handel binnen de Benelux worden afgeschaft. Rond 1980 was het echter vrijwel afgelopen met

de statistische coördinatie op Benelux-niveau. Weliswaar bleven de relaties tussen met name het Belgische statistiekbureau en het CBS uitstekend, maar de Bijzondere Commissie van de Benelux voor Coördinatie van de Statistiek kwam sindsdien nooit meer bijeen.

› **Opkomst van de Europese Gemeenschappen**

De oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1951 betekende het begin van het tijdperk waarin het werk van het CBS steeds meer zou worden beïnvloed vanuit Brussel en Luxemburg. Al spoedig na de oprichting bleek dat de ‘Hoge Autoriteit’ van de EGKS heel wat statistische informatie nodig had. Het ging niet alleen om gegevens over productie, voorraden, handel en vervoer, maar ook om cijfers over lonen, prijzen, huren en gezinsbudgetten. Er ontstonden commissies en subcommissies van statistici en het aantal dienststreizen groeide in bepaalde periodes bijna explosief.

Het statistisch bureau van de EGKS werd in 1953 in Luxemburg opgericht. Met het Verdrag van Rome (1 januari 1958) ontstonden de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en Euratom. Hoewel het nog zo’n tien jaar zou duren voor de drie Gemeenschappen ‘gemeenschappelijke instellingen’ kregen (d.w.z. de Europese Commissie en haar ambtelijk apparaat), drongen de statistici meteen aan op de instelling van een gemeenschappelijk bureau voor de statistiek. Dat gebeurde ook. In 1959 werd aldus het Bureau voor de Statistiek van de Europese Gemeenschappen (BSEG) opgericht. Doordat de afkorting in elke taal van de EG anders was, ontstond veel verwarring. Toch werd pas in 1972 de naam ‘EUROSTAT’ bedacht en die werd pas min of meer officieel in 1997.

Luxemburg als reisdoel

Het BSEG werd een directoraat-generaal van de Europese Commissie. Luxemburg werd als vestigingsplaats gekozen, in ruil voor een paar diensten van de EGKS die naar Brussel gingen. Op 15 juli 1968 verhuisde het BSEG naar zijn nieuwe locatie. Oudgedienden bij EUROSTAT herinneren zich nog dat het op die dag – naar zij meenden toepasselijk – regende dat het goot; de verhuizing naar Luxemburg werd door de ‘Brusselaars’ als een verbanning beschouwd. Veel CBS’ers van vandaag weten echter niet beter: Luxemburg is het meest populaire reisdoel voor CBS-ambtenaren op buitenlandse dienstreis en hotelnamen als Alpha en Kons werden gevleugelde begrippen.

De coördinatie van de statistiek binnen de EG was vanaf het begin problematisch. 'Brussel' schreeuwde om cijfers en als het BSEG ze, in samenwerking met de nationale statistiekbureaus, niet snel genoeg kon leveren, gingen andere directoraten-generaal van de Europese Commissie vaak zelf aan de slag. Vanaf 1964 werden jaar- en meerjarenprogramma's aan de Conferentie van directeurs van nationale statistiekbureaus voorgelegd, waardoor de coördinatie verbeterde.

> ***De interne markt***

In het midden van de jaren zestig werden de invoerrechten tussen de verschillende EG-landen afgeschaft. Het was toen al duidelijk dat de ontwikkeling in de richting zou gaan van een grote Europese interne markt, waarbinnen vrij verkeer zou ontstaan van personen, goederen, diensten en kapitaal. In de statistiek zou dat in de eerste plaats gevolgen hebben voor de waarneming van de buitenlandse handel.

Rechtstreekse waarneming van de buitenlandse handel

In 1986 lanceerde het Europese statistiekbureau (EUROSTAT) voor het eerst het idee van rechtstreekse waarneming (d.w.z. bij ondernemingen) van de buitenlandse handel, in verband met de voorgenomen opheffing van de binnengrenzen in de EG. Douanedocumenten, die steeds de grondslag waren geweest voor statistieken over de buitenlandse handel, zouden daarbij verdwijnen. Tijdens de discussie over dit punt viel enige malen de stroom in de vergaderzaal uit, als voorbode van komend onheil. De meeste DG's vonden het idee buitengewoon riskant en voorzagen grote problemen en ernstig kwaliteitsverlies.

Het onderhandelen over de waarneming van de buitenlandse handel nam vele jaren in beslag, maar op 1 januari 1993 trad het Intrastat-systeem officieel in werking. Bedrijven moesten voortaan rechtstreeks aan de nationale bureaus voor de statistiek opgave doen van hun in- en uitvoer. Geconcludeerd kan worden dat het nieuwe systeem tot een vermindering van de kwaliteit van de cijfers heeft geleid, vooral op detailniveau. Juist naar details over goederensoorten is bij het bedrijfsleven veel vraag.

Uitbreiding van de Europese statistiek

Al in 1960 stelde Idenburg het probleem van EG-enquêtes in de CCS aan de orde. Hij vond dat elke EG-enquête eerst aan de CCS moest worden voorgelegd. Hij vroeg zich daarbij af of het Koninklijk Besluit van 1899 wel van toepassing was, omdat een internationaal verdrag uitgaat boven bepalingen in nationale wetten of besluiten. De loyale opstelling jegens de EG leidde soms tot problemen, vooral als de middelen bij het CBS weer eens krupper werden (en dat werden ze sinds 1982 eigenlijk voortdurend). De vraag werd dan wel eens gesteld: is Nederland niet te loyaal en kunnen we onze verplichtingen misschien niet een beetje meer 'met de Franse slag' nakomen?

Over het algemeen was het CBS bereid enthousiast mee te werken aan onderzoeken voor de VN, de OECD en andere organisaties. Bij het CBS heeft echter lang een 'anti-EUROSTAT' cultuur bestaan: het werk voor de EG werd vooral als corvee opgevat. Dat had ten eerste te maken met de bijna ongebreidelde en gedetailleerde vraag naar statistieken en het gebrek aan coördinatie binnen deze organisatie. Ten tweede leefde bij EUROSTAT ook het idee dat men bij overleg in internationale kaders (bijv. de VN) wel namens alle EG-lidstaten kon spreken. Ten derde hadden de meeste functionarissen van het BSEG geen ervaring bij een nationaal statistisch bureau en daardoor weinig benul van en begrip voor de statistische praktijk. CBS'ers hadden daardoor, met andere woorden, vaak het gevoel niet met 'vakbroeders' te praten.

In de jaren negentig is een kentering opgetreden in de houding van het CBS tegenover EUROSTAT. Het CBS ging het Europese programma actief beïnvloeden. Dat leidde tot betere resultaten dan de strategie van verzet. Het CBS heeft zich verder actief opgesteld bij het inschrijven op Europese aanbestedingen voor de ontwikkeling van methodologie of het uitvoeren van proefonderzoek. Verder werden CBS-medewerkers bij EUROSTAT gedetacheerd, vooral voor projecten die door het CBS van strategisch belang werden geacht.

De Europese Unie

De Duitse hereniging in 1990 betekende niet alleen voor het Duitse Statistisches Bundesamt, maar ook voor EUROSTAT een krachttoer. Bovendien was het een voorbode van verdere uitbreiding van de EG. In 1995 traden Oostenrijk, Zweden en Finland toe tot de Europese Unie toe. Daarnaast kreeg, vooral door het afsluiten van het Verdrag van Maastricht (1992), waarin definitieve afspraken werden gemaakt over de totstandkoming van de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU), de statistiek in Europa steeds meer directe politieke betekenis. De criteria waar landen aan moesten voldoen om tot de EMU te mogen toetreden, waren namelijk grotendeels statistisch omschreven, zoals het inflatiepercentage, het begrotingstekort en de hoogte van de staats-

schuld. In verband hiermee werd het dus urgent de wijze van meting van de betrokken grootheden volledig en tot in detail te harmoniseren.

Omdat voorjaar 1998 moest worden beslist over welke landen wèl en welke niet tot de EMU mochten toetreden, werden in verordeningen nauwkeurige tijdspaden vastgelegd. De Commissie maakte hiervan gebruik om de landen krachtig onder druk te zetten. Dat leidde tot soms koortsachtige toestanden, omdat vaak moeilijke knopen moesten worden doorgesneden, terwijl de statistici meenden dat het methodologisch en organisatorisch allemaal nog niet volledig klopte.

Het Europees Monetair Instituut (EMI), de voorloper van de Europese Centrale Bank, en de centrale banken van de landen moesten formeel bij statistische besluitvorming betrokken worden. Daarom heeft de Raad in 1991 het Comité voor Monetaire, Financiële en Betalingsbalansstatistiek (CMFB) opgericht. In dit comité werken statistici van de centrale banken samen met statistici van de nationale bureaus voor de statistiek. Het CMFB (eerste voorzitter was Van Wijk, onderdirecteur van de Nederlandsche Bank) heeft een sleutelrol vervuld bij de uitwerking van alle statistische regelingen en procedures die rechtstreeks voor de EMU van belang waren. Zo gaf het onder meer advies over

Vanaf 1 januari 1999 is de euro als geldeenheid in 11 landen van de Europese Unie ingevoerd. De invoering hiervan vloeit voort uit het verdrag voor de Europese Economische en Monetaire Unie (EMU). Tot 2002 is er een overgangsfase en kunnen bestaande geldeenheden naast de euro nog blijven bestaan. In de statistieken worden bedragen vanaf 1999 ook in euro's genoteerd.

concrete maatregelen die landen namen om hun begrotingstekort of staatschuld binnen de EMU-normen te brengen.

De juridische basis van de statistiek in de EU is lange tijd zwak geweest. Pas in 1997 kwam daar verbetering in. Op het hoogste juridische niveau (Verdrag van Amsterdam, 1997) werd een artikel ingevoegd, waarin de rol van de Commissie bij het samenstellen van statistiek wordt omschreven. Daarnaast kwam een Verordening tot stand 'betreffende de communautaire statistiek'. Deze Verordening is meer bekend als de 'European Statistical Law'. In aanvulling hierop trof de Europese Commissie een belangrijke regeling over de positie van EUROSTAT. Hierin is onder meer de coördinerende rol vastgelegd die EUROSTAT binnen de diensten van de Commissie op statistisch gebied vervult.

Een nieuwe vorm van samenwerking tussen nationale statistiekbureaus en EUROSTAT zijn de zogenaamde 'leadership groups' (LEGS). Deze door het CBS ontwikkelde constructie houdt in dat enkele landen het voortouw nemen om een bepaald terrein van Europese statistiek te ontwikkelen. Hierdoor krijgen landen meer het initiatief in handen bij het formuleren van een uitvoerbare methodologie en realistische aanpak.

> ***Technische hulpverlening aan andere landen***

Idenburg gaf het goede voorbeeld: hij bezocht in 1948 Curaçao om te adviseren over de organisatie van de statistiek op dat eiland. Dat initiatief werd in de jaren vijftig nagevolgd: verschillende CBS'ers gaven – vaak op persoonlijke titel – 'technische bijstand' aan ontwikkelingslanden. Het ging meestal om adviezen over de opzet of verbetering van statistieken, maar ook wel om het geven van een cursus. Aan de andere kant groeide het aantal buitenlandse bezoekers aan het CBS na de oorlog voortdurend. De meeste bezoeken waren kort van duur, maar er waren er ook die met een VN-beurs in de jaren vijftig soms maandenlang in Nederland verbleven. Dit betrof in die tijd vooral statistici uit het toenmalige Joegoslavië.

Begin jaren negentig werd de hulpverlening aan andere landen meer een institutionele zaak. Met de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de daarop volgende omwentelingen in Centraal-Europese landen moest in die landen het statistisch systeem grondig op zijn kop worden gezet. Om de betrokken landen te helpen, zette de Europese Unie het zogenaamde PHARE-programma op. Het CBS werd verschillende malen gevraagd adviezen te geven over de opzet van Nationale rekeningen (aan Tsjechoslowakije en later zowel aan de Tsjechische republiek als aan Slowakije) en over de opzet van een bedrijfsregister (aan Bulgarije).

Toen de Sovjetunie uiteenviel, trad het zogenaamde TACIS-programma (Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States) van de EU in werking. Ook hierin zat een statistische component. De nogal chaotische ervaringen die met PHARE waren opgedaan, brachten het CBS ertoe bij TACIS een meer systematische aanpak te volgen. De hulpverlening werd daarom geconcentreerd op een beperkt aantal onderwerpen en landen.

Sterke reisverhalen

De tochten die CBS'ers naar de Kaukasus-landen en Centraal-Azië ondernamen, zorgden voor tal van sterke reisverhalen vol ontberingen en drank. In Georgië en Azerbaidjan werd een klein computernetwerk aangelegd, waarbij onder meer dertig verouderde, maar nog zeer bruikbare pc's van het CBS werden ingezet. Dit netwerk heeft meer dan vijf jaar probleemloos gewerkt en is onder andere gebruikt voor het beheren van bedrijfsregisters.

WILLEM DE VRIES

Er was eens een Centraal Bureau voor de Statistiek dat zijn eeuwfeest zou vieren op de drempel van een nieuwe eeuw, ja zelfs een nieuw millennium. Men vond daarom dat iets moest worden gezegd over hoe het in de volgende eeuw met het Bureau zou gaan. Een delicate opgave. Statistici weten hoe lastig het is netjes te beschrijven wat er in het verleden is gebeurd, maar dat is hun vak en dat doen ze dus dagelijks. De toekomst voorspellen is echter niet hun stiel. Daarom moet deze bijdrage worden gelezen als een sprookje met onbekende afloop.

Voor wie is deze blik op de toekomst bedoeld? Voor de jonge medewerkers die willen weten wat er voor hen in het vat zit? Voor de belangstellende buitenstaander? Of voor de redacteurs van het boekje dat over honderd jaar zal verschijnen bij het 200-jarig jubileum van het CBS? Het dankbaarst is de laatstgenoemde doelgroep, want niemand van ons zal horen hoe smadelijk ze lachen om de kortzichtigheid van een twintigste-eeuwer. Voorwaarde is wel dat er over honderd jaar nog boekjes bestaan en dat er dan nog een CBS is. Er zijn niet zoveel instituties die de 200 jaar halen, dus een schande zou het niet eens zijn als er in 2099 geen CBS meer zou bestaan.

> ***Extrapoleren van onzekerheid***

Velen kijken dezer dagen vooruit. Dat hoort bij een fin de siècle. Sommigen wagen zich daarbij aan speculaties die tot het jaar 2020 of zelfs 2030 reiken. Wie meer dan tien jaar vooruitblijkt, maakt zich eigenlijk schuldig aan hovaardij. Nog verder vooruitzien is ronduit dwaasheid.

Vooruitkijken

De makkelijkste benadering van toekomst voorspellen is op het eerste gezicht: een beetje extrapoleren, de huidige trends doortrekken dus. Het vervelende (of juist aardige) van modes en trends is dat ze niet altijd hetzelfde blijven: de rokken worden korter en dan weer langer, en de broekspijpen nu eens nauwer en dan weer wijder. De regering regeert de markt, of de markt de regering. Europa wordt één, of valt weer uit elkaar. Niemand kan echter voorspellen op welk moment een trend in zijn tegendeel omslaat.

Bij het extrapoleren zal het gaan over technologie, statistiek, politiek, organisatie en mensen. Daarnaast gaat het uiteraard over tijd, een dimensie die dwars door alles heen loopt. Het wordt geen gruwelverhaal. Wie calamiteiten, zoals oorlogen, bloedige revoluties, milieurampen of invasies uit andere melkwegstelsels verwacht, wordt teleurgesteld. Men moet geen onheil over zichzelf afroepen.

> *De virtuele revolutie*

Hoe gaat het samenspel tussen technologie en maatschappij zich de komende decennia ontwikkelen en wat betekent dat voor de statistiek? Zijn wetenschap en technologie mode- of trendgevoelig, of gaan zij met horten en stoten min of meer linea recta 'vooruit'? Al sinds de Middeleeuwen lijkt dat laatste het geval te zijn. Soms langzaam, soms sneller: er hebben zelfs 'revoluties' plaatsgevonden. De natuurwetenschappelijke revolutie (Copernicus, Galilei, Kepler, Huygens, Newton e.a., de aarde is rond en draait om de zon en de appel valt niet ver van de boom), de industriële revolutie (stoommachines, fabrieken, mijnen, treinen, verstedelijking, proletariaat, vakbonden), de mobiliteitsrevolutie (auto, vliegtuig, lawaai, files, broeikaseffect, uitputting fossiele brandstoffen, milieubeweging), de IT-revolutie (computers, glasvezelkabels, draadloze telefonie, Internet) en de biomedische revolutie (Darwin, plantenveredeling, kunstmatige bevruchting, transplantaties, genetische manipulatie, kloneren) hebben we tot nu toe zo'n beetje doorstaan, maar wat staan ons voor eenentwintigste eeuwse revoluties te wachten?

Ondergronds

In Nederland vindt in de eenentwintigste eeuw misschien wel de ondergrondse revolutie plaats: veel van wat zich aan het aardoppervlak afspeelt, vooral op het gebied van transport, kan in de toekomst immers ondergronds gebeuren.

Door tunnels en buizen worden mensen en goederen naar hun bestemming vervoerd. Hierboven wordt het steeds rustiger. Voor de statistiek heeft dat overigens weinig gevolgen: het doet er niet zoveel toe wáár we het waarnemen, als we het maar waarnemen. Ondergronds liggen ook tal van kabels en leidingen, waardoor informatie stroomt. En daarnaast zit er steeds meer informatie in de lucht. Die informatiestromen zijn voor de statistiek uiteraard wèl belangrijk, want van informatie moeten statistici het hebben.

Een belangrijk kenmerk van informatie is dat zij niet tastbaar is. En dat brengt ons bij iets dat 'de virtuele revolutie' zou kunnen worden genoemd, een fenomeen met vele aspecten. Eén daarvan is: een overvloed aan informatie. Een tweede: niets is meer vanzelfsprekend wat het is. De grenzen tussen 'echt' (reëel) en 'niet echt' (virtueel) zullen vervagen. Enerzijds krijgen de burgers in de informatie-maatschappij permanent een overvloed aan nieuws over hen heen, anderzijds kan dat nieuws (inclusief beelden) steeds makkelijker worden gemanipuleerd. Staat er wel wat er staat? Zien we wel wat we zien? En voor de statistiek betekent dit: hoe garanderen we onze geloofwaardigheid en integriteit?

James Bond

Krijgt de mediamagnaat uit James Bonds film 'Tomorrow never dies' navolgers? Hij maakt zelf het nieuws om meer kranten en zendtijd te verkopen (hij stelt krantenkoppen op vóór de rampen zich voltrekken, omdat hij die rampen zelf veroorzaakt).

> ***Integriteit van de statistiek***

Voor de statistiek kan de virtuele revolutie inhouden dat een neiging ontstaat steeds meer modelmatig te berekenen. Informatie genoeg; waarom zouden we zelf nog iets verzamelen? De schaduwzijde hiervan is dat relaties met de werkelijkheid, met mensen van vlees en bloed en bedrijven van staal en beton, schimmiger worden; die bedrijven worden trouwens steeds minder belangrijk en vervangen door bedrijven in onzichtbare diensten. De Nationale rekeningen van het CBS zijn al zodanig complex en abstract dat de gebruikers alleen maar kunnen geloven wat statistici beweren over de economische groei. Wat de EMU-criteria precies zijn en waarom juist die criteria zijn gekozen om de toekomst van Europa te bepalen, is zelfs menig econoom niet helemaal dui-

delijk. Krantenlezers zullen dus helemaal niet begrijpen hoe de statistieken over de criteria in elkaar zitten en waarom drie procent misschien een betrekkelijke grootte is. Wat een volkstelling is, begrijpen velen nog wel ongeveer als er tellers met een stukje papier (eventueel zelfs met een draagbare computer) langs de deuren gaan. Buitenstaanders haken echter af bij een volkstelling die een vorm van alchemie is: gegevens uit allerlei bronnen worden aan elkaar geknoopt en dat wat er niet is wordt op vernuftige wijze – maar statistisch verantwoord – bijgeschat.

Gevolgen van statistieken

Statistieken hebben tegenwoordig grote (financiële) gevolgen. Voldoen landen aan de eisen van het Stabiliteitspact? Een kwestie van statistiek. Enkele procentpunten kunnen vele miljoenen schelen. Welke regio's krijgen steun van Europa en hoeveel? Opnieuw zijn de cijfers bepalend en gaat het om erg veel geld. Het veiligstellen van de geloofwaardigheid en onpartijdigheid van de statistiek en het uitdragen daarvan in de samenleving wordt hierdoor steeds belangrijker. Statistici zullen wellicht vaker dan vroeger publieke verantwoording moeten afleggen over hun doen en laten en over procedures die objectiviteit bevorderen. Op Europees niveau is dat in het recente verleden al enkele malen gebeurd.

› ***De lengte van een web-jaar***

Niemand kon honderd jaar geleden voorzien dat deze bijdrage op een 'laptop computer' zou worden getypt. De schrijfmachine en de telefoon vond men al dekselse dingen en de toenmalige directeur van het CBS schreef doorgaans zijn 'Amice'-briefjes met de kroontjespen en liet ze vervolgens per bode (te voet) aan de geadresseerde bezorgen. Pas in de jaren zestig werd de eerste echte computer bij het CBS geplaatst en hoewel het ding een hele zaal besloeg, kon het veel minder dan de Toshiba waarop deze bijdrage wordt geschreven. In 1980 waren personal computers nog gereserveerd voor een handvol zeer voorlijke CBS'ers. Rond 1985 kregen alle hoofden van de Directeur-generaal (DG) een sjouwbare pc: de M21 van Olivetti. Om vertrouwd te raken met het computertijdperk, was de gedachtegang. Nu, nog geen vijftien jaar later, zijn er bij het CBS honderden draagbare computers in gebruik, elk duizend maal krachtiger dan die goeie ouwe M21.

Jules Verne of Nostradamus

Een probleem met technologische voorspellingen is dat fundamentele doorbraken (komt er nog eens koude kernfusie of moeten we dat maar vergeten?) moeilijk zijn te voorzien, als men geen Jules Verne of Nostradamus is. Wat gaat er technologisch dus zoal gebeuren, de komende jaren? Volgens CBS-directeur Research en Ontwikkeling Wouter Keller duurt een 'webjaar' slechts enige weken, waarmee hij wil zeggen dat het allemaal erg hard gaat. Een vandaag gekochte computer was gisteren al een beetje verouderd. Niet voor niets mogen we om de drie jaar met steun van onze werkgever een chipverse pc aanschaffen. Als straks de webjaren nog sneller gaan dan nu wordt dat om de twee jaar en tenslotte gaat de heer Gates, in samenwerking met de heer Intel, ons dwingen elk jaar een geheel nieuwe configuratie te kopen.

De verspreiding van statistieken is niet meer aan grenzen gebonden.

Welke technologische veranderingen zullen zich de komende tien, twintig of dertig jaar voordoen? Dat computers nog in hoog tempo kleiner, lichter en krachtiger gaan worden, kan een kind verzinnen. Zijn er grenzen aan 'klein'? Er bestaan 'palmtops' (Peacock, Psion, Velo e.d.) die het kleinste toetsenbord hebben dat met mensenhanden bedienbaar is en er zijn al elektronische agenda's zonder toetsenbord (ze herkennen handschrift en vertalen dat in digitale vorm). Als men aan vingers denkt, zijn er dus beperkingen aan de verkleining, maar vingers, hoe handig het ook is dat we ze hebben, zijn straks niet meer maatgevend.

> **Manchetknopen en digitale butlers**

Interessanter dan hun fysieke omvang is de vraag hoe 'intelligent' computers gaan worden, en hoe gebruikersvriendelijk. Het is zeer waarschijnlijk dat binnen afzienbare tijd computers op de markt komen met software die spraakherkenning regelt, zodat men in plaats van intoetsen een nota of brief kan inspreken en kan verzenden naar Amerika of Mali, zonder dat men zich hoeft te vermoeien met het zoeken naar de juiste faxnummers of e-mail adressen, een soms frustrerende bezigheid. Dit zou betekenen dat het toetsenbord en de omvang ervan irrelevant worden voor de grootte van computers. Het kan dan dus nog weer kleiner, als althans tevens een oplossing wordt gevonden voor andere hardwarecomponenten die ruimte vergen, zoals geheugen en energiebron. Een manier om zonne-energie efficiënt en zonder omhaal om te zetten in elektrische stroom wordt zeker gevonden. Velen van ons maken dus nog mee, dat we werken met computers ter grootte van een zakagenda, met behulp waarvan wordt gecommuniceerd met CBS-collega's, berichtgevers en klanten.

Manchetknopen en oorbellen

Volgens Nicholas Negroponte, hoogleraar mediatechnologie aan het gerenommeerde M.I.T. te Boston, zullen 'niet ver in de eenentwintigste eeuw onze linker en rechter manchetknopen of oorbellen met elkaar kunnen communiceren door middel van satellieten die in een lage baan om de aarde cirkelen en die manchetknopen zullen krachtiger zijn dan de huidige pc's. Onze telefoons zullen niet zomaar rinkelen, maar boodschappen ontvangen, sorteren en misschien beantwoorden als goed getrainde Engelse butlers' (Being Digital, 1995).

Helaas kan men van een manchetknoop niet lezen, maar daar is een oplossing voor: de manchetknoop stuurt een printer of beeldscherm aan. Naast (of: in plaats van, wanneer straks nagenoeg iedereen een mobiele telefoon aan zijn oor heeft) openbare telefooncellen zullen op Schiphol, in hotels en op tal van andere locaties hokjes worden geplaatst waar men boodschappen uit de manchetknoop kan aflezen op een beeldscherm en kan afdrukken op een printer. Draadloos. Want dat is een andere ontwikkeling die je met je klompen voelt aankomen: de telecommunicatie gaat de komende eeuw nog met sprongen vooruit. Nu al kan men met een apparaatje als de Nokia Communicator draadloos op het Internet surfen. Het schermpje is nog wat knullig, maar dat is een ondergeschikte kwestie die snel zal worden opgelost.

Werken zonder gebouw. Tele-werken thuis.

> **Werken zonder gebouw**

Met dat alles wordt de plaats waar we ons werk verrichten steeds minder belangrijk. Ook nu al zou het technisch mogelijk zijn thuis, in een bruin café of op het strand statistiek te maken of een paper te schrijven voor de Verenigde Naties en tijdens dat proces on-line (of on-air) commentaar te vragen aan collega's. Dat dit nog niet op grote schaal gebeurt, is meer een kwestie van maatschappelijke ontwikkelingen dan van technische beperkingen. Naar de mate waarin de politiek fysieke mobiliteit beknot (om het milieu, tenzij we elektrisch op zonnestrallen rijden, of om de hoge kosten van de infrastructuur), zal telewerken gebruikelijker worden. Grote gebouwen hebben we dan niet meer nodig en waar onze resterende panden of pandjes staan, wordt van ondergeschikt belang.

Er zal een tijd komen dat het CBS, technologisch gezien, kan worden gevestigd in een huisje in bijvoorbeeld Stellendam, waar de DG af en toe managers ontvangt om een paar grote lijnen uit te zetten. Verder doen we zaken die wellicht persoonlijk contact vergen (overleg met de Ondernemingsraad?) af in televergaderingen en misschien een enkele keer in vergaderzaaltjes van Hoog-Ca-

tharijne. Tele-vergaderen zal niet eens speciale zaaltjes vereisen. Op ieders pc zit namelijk straks een mini-camera. Dat is bestaande technologie, die alleen maar behoeft te worden vervolmaakt en in prijs verlaagd. Arme CBS-dienst Algemene Ondersteuning zonder gebouw! (Wij spreken thans van ca. 2025, dus onze huidige gebouwenbaas Pieters hoeft zich niet persoonlijk ongerust te maken, want die is dan net met pensioen; hij heeft zoals velen in die periode tot op hoge leeftijd doorgewerkt en gaat dan eindelijk van zijn welverdiende rust genieten).

> ***Elektronische mijnwerkers en vliegenvangers***

Een andere kwestie is of de computers van de toekomst ook statistiek kunnen maken en verspreiden. Althans de menselijke bemoeienis met die processen aanmerkelijk kunnen vereenvoudigen en verkleinen. Het is allerminst uitgesloten. Waarschijnlijk gaan we steeds meer in de richting van 'data mining' (het winnen van gegevens uit allerlei bronnen, bijvoorbeeld Internet of een andere vorm van het elektronisch data-riool, of 'uit de lucht'; dan zou het misschien 'data catching' kunnen heten). De scheiding tussen primaire productie van statistiek en het 'echte denk- en ontwikkelingswerk', zoals het opsporen en toegankelijk maken van nieuwe bronnen, het ontwerpen van nieuwe gegevensmodules (record formats, vertaalmodules die ruw materiaal omzetten in statistisch hapklare brokken) en nieuwe schattingsmethoden, plus de informatietechnologische voorzieningen eromheen, zal vermoedelijk scherper worden. Bovendien kunnen die activiteiten op verschillende locaties plaatsvinden.

Het elektronisch verwerken van omzetgegevens van de detailhandel (samenvoegen van honderden deelbestanden, matches, analyse) voor de hele Europese Unie kan bijvoorbeeld in Turkije gebeuren (ergens in het eerste kwart van de volgende eeuw wordt dat land beslist lid), op basis van methodologie die is ontwikkeld in een joint venture van Nederland, Noorwegen en Portugal. Overigens moeten we ons niet voorstellen dat er honderden Turkse statistici aan zo'n project zullen werken, want een groot deel van het reguliere productieproces zal weinig menselijke tussenkomst vergen. Statistiek maken wordt minder arbeidsintensief dan het tot nu toe was. Net als veel andere statistische bureaus in de wereld is ook het CBS in vijftien jaar een derde kleiner geworden. Er is geen reden aan te nemen dat deze trend drastisch zal omslaan.

> ***Eind van het cijfertijdperk?***

Een belangrijke vraag is verder of de behoefte aan statistiek voortdurend blijft groeien, zoals in de tweede helft van de twintigste eeuw min of meer het geval was. Voorlopig ziet het ernaar uit dat de trend naar steeds meer 'meten is weten' zich voortzet.

Voetbalverslag

Geen voetbalverslag is nog compleet zonder statistieken over welk team hoe lang aan de bal is geweest, op het doel heeft geschoten (onderverdeeld naar raak en mis) en overtredingen heeft gemaakt. Als het Nederlands elftal tijdens het afgelopen wereldkampioenschap gedurende 70% van de wedstrijd tegen Kroatië in balbezit is geweest, maar desondanks met 2-1 verliest, kun je je afvragen wat het nut van een statistiek over balbezit is.

Toch zou er eens een breuk kunnen optreden in het geloof aan het getal. Het zou kunnen gebeuren dat, naarmate de hoeveelheid rondzwerrende 'data' groeit en steeds meer instanties en bedrijven (ook allerlei 'concurrenten' van de nationale statistiekbureaus) die data benutten om er 'statistiek' van te maken, de tijd komt dat de verwarring zo groot is dat de politiek en andere grootgebruikers het belang van de statistiek enigszins gaan relativiseren. Vooral 'virtuele' statistieken zullen in ongenade vallen, omdat niemand (buiten de statistici en een klein aantal insiders daaromheen) meer begrijpt waar ze over gaan en wat ze voorstellen. Lang zal men het proberen te redden door coördinatie en regulering, en door uitgebreide uitleg over nut en noodzaak, maar op den duur zal ook dat niet meer helpen.

Perceptie zal een grote rol spelen: kloppen de cijfers zo'n beetje met de maatschappelijke beleving? Als het publieke debat over toenemend geweld op zijn hoogtepunt is en het CBS tegelijkertijd bericht dat de cijfers uitwijzen dat het geweld in omvang afneemt, roept dat vragen op. Enerzijds kan de statistiek er in zo'n geval toe bijdragen de opwindende temperen te temperen, maar anderzijds zal door ter zake kundigen worden geconstateerd dat de verwarring is te wijten aan definitieverschillen en meetmethodes en dat je aan die statistiek dus ook niet vreselijk veel hebt.

Er kan daarom een trend ontstaan die 'anti-statistiek' is en besluitvorming op meer kwalitatieve gronden gaat voorstaan. Een andere mogelijkheid is dat bureaus voor de statistiek zullen worden gedwongen weer statistiek te gaan maken op een meer 'klassieke manier', waarbij aan iedereen is uit te leggen

hoe het gebeurt. Dat dit veel meer menskracht kost dan virtuele statistiek zou daarbij op de koop toe moeten worden genomen. Statistiek wordt dan weer een werkverschaffingsproject, zoals het in het verleden wel eens is geweest en het CBS groepen 'werkloze hoofdarbeiders' bezighield. Met nuttige zaken, dat moet erbij worden gezegd.

> **Korter werken tot op hoge leeftijd**

Dit alles roept onder meer de vraag op hoeveel mensen er in de volgende eeuw nog aan de statistiek zullen werken en welke samenstelling het personeel zal hebben. Op dit moment is de verhouding ontwikkelaars/productiemedewerkers/ondersteuners ruwweg 1:1:1. Afgezien van verschijnselen als 'outsourcing' (het extern uitbesteden van vormen van niet-statistische dienstverlening, zoals bewaking, drukken, catering, schoonmaken), die afwisselend in zwang komen en weer worden teruggedraaid, is het goed denkbaar dat we zullen gaan in de richting van bijvoorbeeld 2:1:2. De klappen zullen dus vallen in de hoek van wat traditioneel de 'harde kern' van het CBS-personeel was. Wat dat betreft worden enkele bestaande trends dus min of meer voortgezet: permanent opleiden, 'empowerment' en continue mobiliteit blijven voorlopig op de agenda staan.

De genoemde verhoudingsgetallen zeggen nog niets over de absolute omvang van de toekomstige CBS-organisatie en evenmin over zaken als welk dienstverband we met het CBS zullen hebben, hoeveel uur we gemiddeld per week werken en wanneer we met pensioen gaan. Het lijkt duidelijk dat we, zeker in het eerste kwart van de eenentwintigste eeuw, nog korter per week gaan werken dan nu, maar daarmee tot op hogere leeftijd zullen doorgaan dan nu gebruikelijk is. Dertig uur of minder per week werken, en met pensioen gaan tussen 65 en 75 lijkt een realistisch perspectief. Flexibel maatwerk zal het worden, van persoon tot persoon verschillend. 'Standaard CBS'ers' die van hun vijftiengste tot hun zestigste zo'n 40 uur per week werken, bestaan straks niet meer. Binnen het CBS zal men korter dan nu op één en dezelfde plaats werken: een aanzienlijk deel van het personeel zal onderdeel uitmaken van een 'intern uitzendbureau' en meestal niet langer dan een jaar hetzelfde soort werk doen. Bij Statistics Canada heeft men al jaren geleden zo'n systeem opgezet (een vliegende brigade onder de vlag 'corporate assignments', een groep medewerkers 'in algemene dienst' dus).

Ook het dienstverband wordt daarnaast lossier: meer contractanten voor bepaalde, korte tijd, meer uitzend- en oproepkrachten, meer medewerkers die zich functiehoppend door de rijksoverheid en de particuliere sector bewegen (het probleem van de pensioenbreuk wordt binnenkort opgelost).

› ***Mooi plat is niet lelijk***

Wat zal de organisatievorm van het CBS van de toekomst zijn? Met vrij grote zekerheid valt te voorspellen dat 'platheid' van organisaties nog geruime tijd de mode blijft. Piramidale structuren druisen in tegen de tijdgeest, waarin vrijheid, individualiteit, zelfstandigheid, zelfontplooiing en eigen verantwoordelijkheid de boventoon voeren. Plat blijft voorlopig dus mooi. In dat licht is het aardig te speculeren over hoe lang het huidige organisatiemodel van het CBS nog stand houdt. Na twintig jaar van een vier-directiemodel van zeven organisatielagen, hebben we nu sinds een jaar of vijf een acht-divisiemodel met vier organisatieniveaus. Is dat wel plat genoeg? Bij het uitdenken van de laatste grote reorganisatie van het CBS, de zogenaamde operatie TEMPO, is reeds gespeculeerd over een organisatiemodel waarin een inputdivisie voor het verzamelen van gegevens en een outputdivisie voor het verspreiden van statistische informatie een veel grotere rol zouden moeten spelen dan nu het geval is. De rol van de statistische divisies ligt dan vooral in het omvormen van ruwe data uit de inputdatabase van de inputdivisie tot statistische gegevens voor de outputdatabase van de outputdivisie. De input- en outputdivisie worden dus groter, de statistische divisies kleiner.

Naarmate het huidige systeem van contractmanagement wordt geperfectioneerd en divisies steeds meer zullen dóórcontracteren naar het sectorniveau, zoals met TEMPO werd beoogd, wordt het voor de DG steeds makkelijker rechtstreeks sectoren 'aan te sturen'. Een 'span of control' van zo'n dertig (relatief kleine) eenheden is goed te overzien en komt in het bedrijfsleven veel voor. Boven die dertig sectoren is dan een bestuursraad nodig om de DG bij te staan, maar de leden van die bestuursraad zullen niet meer noodzakelijkerwijs lijnverantwoordelijkheid dragen, maar veeleer zijn belast met thematische portefeuilles. Als dat allemaal doorgaat, zal het CBS in zekere zin een volledige cirkel hebben doorgemaakt: van de situatie rond 1970 met een directie van drie personen en dertig hoofdafdelingen, via het huidige model naar een ultraplatt bestuursraadmodel met slechts drie hiërarchische lagen: DG, sectorhoofd, medewerkers.

› ***Europa is groot ...***

De Europese integratie gaat voorlopig nog onontkoombaar verder. In welk tempo weten we nog niet, maar het proces is niet te stuiten. Het macro-economische beleid wordt steeds meer bepaald door de Europese Centrale Bank (ECB). Nationale overheden zullen op dat gebied aan betekenis verliezen. Dat

heeft ook voor de vraag naar statistiek grote gevolgen. De ECB heeft officieus al laten weten welke statistieken zij in de toekomst wenst en ook waar zij minder interesse in heeft. Belangrijk voor de ECB zijn alle statistieken die iets zeggen over de monetaire stabiliteit in Europa: veel over het bankwezen (blijft worden verzameld door de nationale centrale banken). Belangrijk voor de ECB zijn verder statistieken die met dreigend inflatiegevaar te maken hebben, zoals prijsstatistieken, loonstatistieken en korte termijn indicatoren. En cijfers over de internationale handel? Ja, van Europa met de rest van de wereld, als onderdeel van de Europese betalingsbalans, maar niet de handel tussen Nederland en Duitsland. De statistiek van de buitenlandse handel zoals wij die al veel meer dan een eeuw kennen, zal daarom worden opgeheven. Nationale rekeningen? Eigenlijk heeft de ECB daar geen boodschap aan. Europese rekeningen, dat wel, maar de Nationale rekeningen van nu worden op Europese schaal regionale rekeningen. Die blijven nodig om het regionale beleid van de EU te ondersteunen. Verder zal de EU zich met steeds meer terreinen van beleid gaan bemoeien en het Europese statistisch programma volgt natuurlijk die trend. De toekomst van de nationale staten binnen Europa is op langere termijn onduidelijk. Ontstaat op den duur een soort Verenigde Staten van Europa of wordt Europa meer een federatie in de stijl van de Duitse Bondsrepubliek? Of krijgt het idee van 'l'Europe des régions' nieuw leven ingeblazen? Hoe dan ook duidelijk is dat de betekenis van Europa groeit en die van de lidstaten kleiner wordt.

Op het gebied van de statistiek betekent dit niet alleen dat op den duur het overgrote deel van het CBS-werkprogramma door Europese regelgeving wordt bepaald, maar ook dat EUROSTAT (het Europese statistiekbureau) in steeds meer gevallen besluit de nationale bureaus voor de statistiek te passeren om zelf statistiek te gaan maken (of door andere instanties te laten maken) op basis van beschikbare databestanden en registraties of door rechtstreekse elektronische waarneming bij huishoudens, instellingen en bedrijven. Nationale CBS'en werden altijd al lastig en weinig flexibel gevonden.

› ***Over vijftientig jaar ...***

A.D. 2024. Het CBS viert zijn honderdvijftientigste verjaardag. De stukjes uit deze bundel zijn al lang bijgezet op het megakerkhof der nutteloze geschriften. Het papierloze kantoor dat ons vele jaren is voorgehouden, produceert meer papier dan ooit tevoren en door de vele bomen die dat heeft gekost ziet niemand meer het bos van kennis en wijsheid. Met andere woorden: het archief is een virtuele puinhoop en de bibliotheek bestaat uit twee com-

puters. Het boekje waar dit in staat, is alleen nog antiquarisch verkrijgbaar voor wie bereid is er jaren naar te zoeken. Het CBS heeft een hectische kwart-eeuw achter de rug.

Er wordt in het zojuist betrokken bescheiden, maar gloednieuwe 'kantoor van de toekomst' (niet papierloos, maar wel kamerloos, want eindelijk hebben we een kantoortuin) een reünie georganiseerd van alle medewerkers en oud-medewerkers. De opkomst is groot. Er zijn meer oud-medewerkers aanwezig dan medewerkers, want bij het CBS werken nog slechts 999 mensen. Velen van die 999 hebben het gebouw overigens nog nooit gezien; ze werken als regel thuis. De DG houdt een toespraak. Toespraken zijn als regel kort, maar ze bestaan nog.

De DG zegt dat hij blij is met de grote opkomst en dat hij veel oude, maar toch nieuwe gezichten ziet en ook veel jonge, maar voor hem net zo nieuwe gezichten en dat het nog steeds een voorrecht is bij het CBS te mogen werken en dat het belang van de statistiek misschien niet universeel wordt onderkend, maar dat hij toch wel degelijk tendensen ziet die op een grotere rol van de statistiek in de maatschappij wijzen en dat we bereid moeten zijn ons voortdurend aan te passen aan de wensen van de klant, waarbij hij in de eerste plaats denkt aan Europese klanten. Voorts heeft hij een huishoudelijk bericht: met ingang van volgend jaar wordt het gebouw waarin wij ons thans bevinden, opgedoekt wegens onderbezetting en zal het CBS worden bestuurd vanuit Stellingendam. Dat komt hard aan, maar toch klatert er applaus op. Ook applaus bestaat tegen die tijd nog steeds, vooral na toespraken.

De Directeur-generaal van EUROSTAT (afkomstig uit Roemenië) houdt eveneens een toespraak. Iets langer dan die van de Nederlandse DG, maar dat komt omdat Roemenen altijd meer praten dan Nederlanders. Hij heeft namens de Europese Commissie een verheugende mededeling te doen. Het CBS heeft de jaarlijkse prijs voor het best lopende bijkantoor van EUROSTAT gewonnen en hij begrijpt dat dit moeilijk is te rijmen met de aanstaande verhuizing naar Stellingendam, maar, zo voegt hij eraan toe, er is een oud Roemeens spreekwoord dat zegt dat het onvermijdelijke niet kan worden vermeden. Er is opnieuw applaus, maar ook enig zacht gemor (zelfs tamelijk luid gemor uit de kelen van de leden van de fractie der Onafhankelijken in de Ondernemingsraad). Er is een beker die in een vitrine wordt geplaatst tussen andere door het CBS gewonnen bekere, zoals die van het Europees Volleybaltoernooi voor Statistici. Er is champagne uit Luxemburg. En na afloop van het feestelijk samenzijn bleef het nog lang onrustig in de Tilburgse binnenstad.

